

**ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΗ-
ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΟΥ
ΚΟΣΜΟΥ ΣΤΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ
ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ.
ΤΟΠΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ
ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ.**

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ Μ. ΜΕΤΖΑΚΗΣ

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ**

ΠΑΤΡΑ 2011

*Χριστιανικό μονόγραμμα πάνω από το συμβολισμό της Εκκλησίας ως νηός (πλοίου).
Μαρμάρινη πλάκα της Βασιλικής του Αγ. Κοδράτου (5^{οο} αι.) στην Αρχαία Κόρινθο.*

αφιερώνεται στην οικογένειά μου :
στη σύζυγο και συνοδοιπόρο της ζωής μου Αναστασία
και στα παιδιά μας
Ιωσήφ, Ελευθερία, Πελαγία και Δήμητρα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το μεταβατικό στάδιο από μια ιστορική περίοδο σε μια άλλη με νέα -εν πολλοίς- χαρακτηριστικά γνωρίσματα, είναι πάντα μια πρόκληση καθώς επίσης και ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας και μελέτης για κάθε τομέα των ανθρωπιστικών σπουδών. Η μετάβαση από την ειδωλολατρική-παγανιστική περίοδο στην πρωτοχριστιανική και πρώιμη βυζαντινή, παρουσιάζει εξαιρετικό ερευνητικό ενδιαφέρον από κάθε πλευρά: κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική, αρχαιολογική, ιστορική, θρησκευολογική, λογοτεχνική κ.ά.

Η Κόρινθος -στην οποία διαμένω και εργάζομαι ως θεολόγος καθηγητής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση- είναι μια πόλη με πολύ πλούσια ιστορία, παγκοσμίως γνωστή, κατά κύριο λόγο από τις δυο «προς Κορινθίους» επιστολές του Αποστόλου Παύλου. Το πλήθος των σωζόμενων μνημείων που διαθέτει η πόλη, ανήκουν -ως επί το πλείστον- στο ρωμαϊκό και πρωτοχριστιανικό παρελθόν της Κόρινθου και προσελκύουν πλήθος επισκεπτών και ερευνητών όλων των κλάδων των ανθρωπιστικών επιστημών.

Το θέμα με το οποίο ασχολήθηκα στο πλαίσιο της διπλωματικής μου εργασίας, είναι ακριβώς αυτή η μετάβαση από την παγανιστική - ειδωλολατρική λατρεία της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής Κόρινθου στην πρωτοχριστιανική – και πρώιμη βυζαντινή, με βάση τους τόπους λατρείας και των δυο αυτών θρησκευτικών μεγεθών στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της πόλης της Κόρινθου, δηλαδή την Κόρινθο αυτή καθ' εαυτή, τα δυο λιμάνιά της Κεχριάς και Λέχαιο, τον Ακροκόρινθο και την περιοχή του Ισθμού (Ισθμια). Μελετά κυρίως από πλευράς αρχιτεκτονικής, μορφολογικής, αισθητικής και λειτουργικής ομοιότητες και διαφορές των ειδωλολατρικών και πρωτοχριστιανικών χώρων λατρείας της Κόρινθου, που ήρθαν στο φως μέχρι σήμερα από τις αρχαιολογικές ανασκαφές.

Η αφορμή για την επιλογή του θέματος δόθηκε αρκετά χρόνια πριν από την απόφασή μου να παρακολουθήσω το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών στην Ορθόδοξη θεολογία του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, όταν φίλος και συμφοιτητής μου -Γερμανός στην καταγωγή- ορθόδοξος θεολόγος, επισκεπτόμενος την Κόρινθο μου ζήτησε να τον ξεναγήσω στην σπουδαία παλαιοχριστιανική Βασιλική του Λεχαίου. Ήξερα τη θέση της, αλλά δεν την είχα επισκεφθεί μέχρι τότε, όπως και πάρα πολλοί Κορινθιοί, γεγονός που διαπίστωσα εκ των υστέρων. Έμεινα έκπληκτος όταν αντίκρισα το μεγαλειώδες αυτό, για το μέγεθός του, πρωτο-

χριστιανικό μνημείο (περίπου 220 × 60 μέτρα). Αισθάνθηκα θλίψη για την εγκατάλειψη, την έλλειψη προβολής και επισκεψιμότητας ενός τέτοιου σημαντικού πρωτοχριστιανικού μνημείου, μοναδικού σε μέγεθος και ποιότητα κατασκευής.

Η προτροπή του επιβλέποντος καθηγητή μου Δρ. Αθανασίου Αντωνόπουλου, τον οποίο ευχαριστώ βαθύτατα εκ των προτέρων, να ασχοληθώ με θέμα του τόπου στον οποίο ζω και εργάζομαι, ώστε να «βλέπω μετά τον τόπο μου με άλλα μάτια», ανακάλεσε στη μνήμη μου εκείνο το περιστατικό που προανέφερα. Αυτή η προτροπή, συνδυαζόμενη με τη αγάπη μου για την ορθόδοξη λατρεία και για κάθε μορφή τέχνης που σχετίζεται με αυτήν (λειτουργικές τέχνες), συνέτειναν στην επιλογή και τελική διαμόρφωση του συγκεκριμένου θέματος.

Στόχος μου είναι να ερευνήσω τον χαρακτήρα της μετάβασης από τον παγανισμό στον χριστιανισμό στο πλαίσιο των σωζόμενων μνημείων, και με τις δυνατότητες στο στάδιο αυτό των σπουδών μου, να προσπαθήσω να την ερμηνεύσω αισθητικά, λειτουργικά, αρχιτεκτονικά, ιστορικά, πολιτικοκοινωνικά. Διαπίστωσα με έκπληξη την σπουδαία αφομοιωτική δύναμη και ευελιξία που επέδειξε η χριστιανική Εκκλησία στο να προσλαμβάνει, να ανανοηματοδοτεί και να αναπροσαρμόζει προϋπάρχοντα στην ελληνορωμαϊκή παράδοση αρχιτεκτονικά, λατρευτικά, αισθητικά και άλλα στοιχεία. Η αναμορφωτική αυτή ικανότητα της χριστιανικής Εκκλησίας αντικατοπτρίζεται στην πρωτοχριστιανική Βασιλική, καθιστώντας τον αρχιτεκτονικό αυτό τύπο ναοδομίας μέσον εκχριστιανισμού, διάδοσης και σιωπηρής προβολής της επικράτησης του χριστιανισμού, χωρίς βία και παντοειδείς αντιπαραθέσεις.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζω: α) Στον επιβλέποντα καθηγητή μου Δρ. Αθανάσιο Αντωνόπουλο για την αμέριστη συμπαράσταση και την ειλικρινά συνεχή, ολοπρόθυμη ερευνητική βοήθεια, συνοδοιπορία και παρουσία του σε όλα τα στάδια έρευνας της εργασίας μου. β) Στον δεύτερο επιβλέποντα καθηγητή κ. Σωτήριο Δεσπότη, εξάίρετο γνώστη της Βιβλικής ερμηνευτικής και ερευνητή της Παύλειας χριστιανικής παράδοσης της Κορίνθου. γ) Στον Διευθυντή των αρχαιολογικών ανασκαφών στην περιοχή της Κορίνθου Καθηγητή Δρ. Gay Santers αλλά και στην επιμελήτρια των ανασκαφικών προσπαθειών κ. Ιουλία Τζώνου- Herbst, του παραρτήματος της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Κόρινθο, για την προθυμία τους να μου παράσχουν κάθε δυνατή διευκόλυνση και πρόσβαση στην συμβατική και την ηλεκτρονική βιβλιοθήκη του παραρτήματος, με την ιδιαίτερα εξειδικευμένη και πλούσια ξενόγλωσση βιβλιογραφία, καθώς το

εντυπωσιακό ανασκαφικό έργο της Αμερικανικής Σχολής, που ξεκίνησε στην Αρχαία Κόρινθο από το 1896, συνεχίζεται αμείωτα μέχρι σήμερα. δ) Στον Αντιπεριφερειάρχη Πελοποννήσου, πολιτικό μηχανικό κ. Απόστολο Παπαφωτίου για τις πολύτιμες αρχιτεκτονικές και άλλες χρήσιμες υποδείξεις του. Είναι ο πρώτος που μελέτησε επιστημονικά το αρχαίο λιμάνι και την πρωτοχριστιανική βασιλική του Λεχαίου, μετά τον αρχαιολόγο καθηγητή Δημήτριο Πάλλα ο οποίος την ανέσκαψε. ε) Στον υπεύθυνο της εκκλησιαστικής βιβλιοθήκης της Ιεράς Μητροπόλεως Κορίνθου, « Αγ. Διονύσιος Κορίνθου », π. Θεόδωρο Κεραμίδα για την παροχή κάθε δυνατής διευκόλυνσης στη μελέτη μου. στ) Στη σύζυγο μου για την πολύτιμη ψυχολογική στήριξη, ενθάρρυνση και βοήθειά της σε όλη την διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου. ζ) Στα παιδιά μου γιατί συγκυριακά είχαμε μια παράλληλη ενασχόληση, καθώς αυτά μελετούσαν για πανελλαδικές εξετάσεις κι εγώ για τις μεταπτυχιακές σπουδές μου, στη διάρκεια των οποίων τα τρία από τα τέσσερα απέκτησαν την ιδιότητα του ακαδημαϊκού πολίτη και είναι φοιτητές. η) Στην εξαιρετική φιλόλογο και συγγραφέα κ. Μαρία Παϊβανά-Καντίκα, για την ενθουσιώδη και ολοπρόθυμη συμβολή της στη φιλολογική επιμέλεια των κειμένων.

Εύχομαι η εργασία αυτή να αποτελέσει κίνητρο για κάθε αναγνώστη, ώστε να επισκεφθεί τους χώρους των μνημείων που περιγράφω και προβάλλω στη συνέχεια συνοπτικά, αλλά ολοκληρωμένα (θέλω να πιστεύω), συμμεριζόμενος τον ενθουσιασμό μου από τη γνώση που προσκόμισα. Αυτό θα είναι για μένα η μεγαλύτερη δικαίωση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΟΙ-ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ-ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1. Ιστορικό πλαίσιο – πηγές έρευνας.....	13
1.1. Τα ιερά της Ισθμίας.....	15
1.2. Τα ιερά των Κεγχρεών.....	21
1.3. Στο Κράναιο.....	25
1.4. Ναοί και Ιερά της Κορίνθου.....	26
1.4.1. Στην πλατεία του Forum της Κορίνθου.....	27
1.4.2. Οι ναοί και τα αγάλματα της δυτικής πλευράς του Forum.....	28
1.4.3. Προπύλαια - Ιερά και αγάλματα της οδού Λεχαιού.....	33
1.4.4. Ναός Απόλλωνα-κρήνη της Γλαύκης.....	34
1.5. Η περιοχή του Ασκληπιείου της Κορίνθου.....	38
1.6. Ακροκόρινθος.....	43
1.6.1. Τα δύο ιερά του Σάραπι και τα δύο της Ίσιδας.....	43
1.6.2. Βωμοί του Ήλιου και ιερό της Ανάγκης και της Βίας.....	46
1.6.3. Οι ναοί της Μητέρας των θεών, των Μοιρών και της Δήμητρας και Κόρης...47	
1.6.4. Εντός του οχυρωμένου Ακροκορίνθου - Ναός της Αφροδίτης.....	51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟ-ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΩΪΜΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

2. Εισαγωγικά.....	54
2.1. Ιστορικό περίγραμμα της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κορίνθου από τα μεταποστολικά χρόνια ως τον 5 ^ο μ.Χ. αιώνα.....	54
2.2. Ο Αρχιτεκτονικός τύπος της Βασιλικής. Προέλευση και χρήση της ως	

χώρου της λατρευτικής - ευχαριστιακής συνάξεως της Εκκλησίας.....	58
2.2.1. Πρωτοχριστιανικές Βασιλικές της Κορίνθου - Η Βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαίου.....	64
2.2.2. Η Βασιλική του Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου.....	77
2.2.3. Η Βασιλική (κοιμητηριακή) του Αγίου μάρτυρα Κοδράτου.....	79
2.2.4. Η Βασιλική της Σκουτέλας.....	81
2.2.5. Οι Βασιλικές : α) του Ακροκορίνθου, β) του λόφου του ναού του Απόλλωνα γ) του βήματος Γαλλίωνα και δ) του λιμένος των Κεγχρεών.....	82

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΟ - ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΟ ΣΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΤΟΠΟ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΡΙΝΘΟ

3.Εισαγωγικά.....	89
3.1. Μορφολογική προσέγγιση της ελληνορωμαϊκής με την πρωτοχριστιανική λατρεία, με βάση τα λατρευτικά μνημεία τους στην Κόρινθο.....	89
3.2. Ιστορική και χωροταξική προσέγγιση της σημασίας που είχε η επιλογής της θέσης ανέγερσης των πρωτοχριστιανικών Βασιλικών της Κορίνθου.....	100
3.3. Η μετάβαση της λατρείας από τον παγανισμό στον χριστιανισμό στην Κόρινθο, με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα.....	112
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	126
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	135
ABSTRACT.....	137
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	139

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

P.G. = J.P.Migne, Patrologia cursus completus Series Graeca, Paris, 1857 κ.ε.

αι.= αιώνα (ς)

α.χ.= άνευ χρονολόγησης

ΒΕΠΕΣ = Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων,

Αθήναι, 1955 κ.ε.

δηλ. = δηλαδή

Ε Β Ζ = Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών

ΕΕΒΣ = Ελληνική Επιτροπή Βυζαντινών Σπουδών

Θ.Η.Ε. = Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήναι , 1962-1968.

κ.ά. = και άλλα (οι)

κ.ε. = και εξής

Π.Α.Ε. = Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας

π.Χ. / μ.Χ. = προ Χριστού / μ.Χ. μετά Χριστόν

π.χ. = παραδείγματος χάρη

σ.= σελίδα/ στήλη

τ.= τόμος / τεύχος

υποσ. = υποσημείωση

Φ.Ε.Κ. = Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετάβαση είναι ένας όρος πολλαπλά φορτισμένος. Προϋποθέτει προετοιμασία, κινητικότητα, πορεία, περιπέτεια, κόπο, αλλά και περιέργεια, χαρά, δυναμική επιδίωξη στόχων, γοητευτικές και απογοητευτικές εμπειρίες. Η μεταβατική αυτή περίοδος από την παγανιστική ελληνορωμαϊκή ύστερη αρχαιότητα στην πρωτοχριστιανική- πρώιμη βυζαντινή, έχει όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Είναι μια ενδιαφέρουσα για τον κάθε ερευνητή περίοδος, διότι κατά την διάρκειά της κυοφορήθηκε και γεννήθηκε ένα νέο πολιτικοκοινωνικό και πολιτιστικό μόρφωμα: του χριστιανικό imperium.

Η εργασία αυτή έχει στόχο, μέσα από την περιγραφή των παγανιστικών ιερών και των πρωτοχριστιανικών βασιλικών της ευρύτερης περιοχής της πόλης της Κορίνθου, να διερευνήσει τον χαρακτήρα της μετάβασης από τον παγανισμό στον χριστιανισμό, όπως εκφράζεται στην αρχιτεκτονική κυρίως και στη λατρεία δευτερευόντως, των δυο αυτών θρησκευτικών μεγεθών κατά την ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή εποχή. Δυο μεγεθών με εντελώς διαφορετική αφηγηρία στην αντίληψη του θείου, διαφορετική κοσμολογία και ανθρωπολογία, διαφορετική αντίληψη της εξουσίας, της κοινωνικής πραγματικότητας, της ιστορίας κ.ά., τα οποία τελικά συμπορεύτηκαν και συνέθεσαν αυτό το κράμα του ελληνορωμαϊκού χριστιανισμού, που εξέφρασε για περισσότερο από χίλια χρόνια το Βυζάντιο.

Το πλήρωμα του χρόνου για την συνάντηση των δυο αυτών κόσμων ήρθε κατά την ύστερη αρχαιότητα με την εμφάνιση του χριστιανισμού τον 1^ο μ.Χ. αι. και την ραγδαία εξάπλωσή του στην Μεσογειακή λεκάνη, όπου ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός και η κρατική ελληνορωμαϊκή πολυθεϊστική θρησκεία κυριαρχούσαν. Άρχισε μια περίοδος ζύμωσης (Διωγμοί), αναγνώρισης του «αντιπάλου» (Απολογητές), αλληλοκατανόησης ιδιωμάτων (Καππαδόκες Πατέρες, 4^{ος} αι.), που οδήγησαν τελικά στη μετατροπή της ρωμαϊκής ειδωλολατρικής αυτοκρατορίας σε χριστιανικό imperium.

Κατά τη γνώμη μου δεν μπορεί να εκτιμήσει κανείς σε απόλυτο βαθμό το μέγεθος της επιρροής του ενός μεγέθους πάνω στο άλλο. Ο π. Γ. Φλορόφσκι εκτιμά ότι είτε για εξελληνισμό του χριστιανισμού μιλάμε είτε για εκχριστιανισμό του ελληνισμού, εννοούμε το ίδιο πράγμα. Πάντως είναι γεγονός ότι η χριστιανική Εκκλησία, χωρίς να κάνει εκπτώσεις σε σωτηριώδους σημασίας θέματα πίστεως, προσοικειώθηκε, προσάρμοσε, εκχριστιάνισε -θα λέγαμε- τα καλύτερα στοιχεία του ελληνορωμαϊκού

πολιτισμού, τα αφομοίωσε δημιουργικά και τα ενέταξε στη θεολογία και στη λατρεία της .

Η ελληνορωμαϊκή ειδωλολατρία είχε χαρακτήρα ενδοκοσμικό, μυθολογικό, φυσιοκρατικό και πολυθεϊστικό. Ο χριστιανισμός βασιζόταν στην αποκάλυψη ενός Θεού, υπερβατικού, κυρίαρχου και δημιουργού του κόσμου και της ιστορίας και ως εκ τούτου, επέκεινα της φυσικής αναγκαιότητας, της φθοράς και του θανάτου. Η ιστορία καταφάσκει, όταν εισέρχεται ο Υιός του Θεού στον κόσμο και με το θάνατο και την Ανάστασή Του, συντρίβει τα ενδοκοσμικά σύνορα του θανάτου και απελευθερώνει το ανθρώπινο γένος από τη φυσική αναγκαιότητα. Η Εκκλησία του Χριστού γίνεται έτσι ένα ιστορικό και ταυτόχρονα υπερϊστορικό μέγεθος με εσχατολογική προοπτική, όπου η Βασιλεία του Θεού νοηματοδοτεί την αρχική δημιουργία και την ζωή του ανθρώπου, φωτίζοντας και ενισχύοντας θετικά την πορεία του προς τα έσχατα.

Οι φαινομενικές αυτές αφετηριακές αντιθέσεις εξομαλύνθηκαν και οι όποιες ακραίες ερμηνείες γεφυρώθηκαν από την αξιοθαύμαστη ικανότητα που επέδειξε η χριστιανική Εκκλησία - ειδικά από τον 4^ο μ.Χ. αι. με τους Καππαδόκες Πατέρες- στην πρόσληψη, στην δημιουργική αξιοποίηση, στην αφομοίωση, στην ανανοηματοδότηση και στον εκχριστιανισμό στοιχείων της ελληνορωμαϊκής πνευματικής, πολιτιστικής και θρησκευτικής ακόμη παράδοσης. Έτσι από αρχιτεκτονικής και λειτουργικής πλευράς ενσωματώνονται στον αρχιτεκτονικό τύπο της Βασιλικής και της χριστιανικής λατρείας στοιχεία όπως : η γλυπτική, η διακόσμηση, το ψηφιδωτό, η νωπογραφία, η αισθητική του κάλλους, στοιχεία τα οποία τελικά μεταφέρονται από το εξωτερικό των παγανιστικών ναών στο εσωτερικό των παλαιοχριστιανικών Βασιλικών, ενώ η επιρροή του ελληνικού θεάτρου και της μουσικής είναι εμφανέστατη στην πρωτοχριστιανική αλλά και τη μεταγενέστερη λατρεία της Εκκλησίας.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι αρχικά να περιγράψει, ύστερα να επισημάνει και τέλος να αναδείξει τα χαρακτηριστικά αυτά της επιρροής που σηματοδοτούν τη μετάβαση από την ειδωλολατρία στον χριστιανισμό στην ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου, καθώς η πόλη διαθέτει πλήθος μνημείων της περιόδου αυτής, δηλ. του περάσματος στον χριστιανισμό. Σκοπός μας είναι επίσης να ερμηνεύσουμε -κατά το δυνατόν- τον χαρακτήρα της μετάβασης αυτής.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων χρησιμοποιήσαμε αρχικά ως οδηγό μας τον Πausανία κυρίως, ο οποίος τον 2^ο αι. μ.Χ. επισκέπτεται την ευρύτερη περιοχή

της Κορίνθου και σημειώνει χώρους και αντικείμενα λατρείας που του κάνουν εντύπωση ή συνδέονται με μύθους για τους οποίους (ο Πausανίας) δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έτσι το δεύτερο βιβλίο του έργου του «Ελλάδος περιήγησις», αποτελεί για μας πρωταρχική πηγή πληροφοριών για τα ιερά και τη λατρεία της υστερορωμαϊκής Κορίνθου. Η επιτόπια μελέτη των ανασκαμμένων και σωζόμενων μνημείων καθώς και η φωτογραφική αποτύπωσή τους, θεωρήθηκε σημαντικό και απαραίτητο στοιχείο για την εργασία μας. Η στενή συνεργασία μας με την αρχαιολογική ομάδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αρχαίας Κορίνθου, η οποία ανασκάπτει την ευρύτερη περιοχή (από το 1896 συνεχώς), θεωρήθηκε επίσης επιβεβλημένη, καθώς εκτός από μια σπουδαία βιβλιοθήκη με ξενόγλωσση κυρίως βιβλιογραφία, διαθέτει την εμπειρία και γνώση των τελευταίων στοιχείων της επιστημονικής έρευνας, κυρίως όμως την καλή διάθεση και προθυμία να την μεταδώσει και να την μοιράσει σε κάθε ερευνητή.

Το υπερβολικό ίσως πλήθος φωτογραφιών, κατόψεων και σχεδίων των πρωτοχριστιανικών μνημείων και ο ενθουσιασμός μου να τα προβάλλω επαρκώς προέρχεται από την ιδιότητά μου ως θεολόγου καθηγητού, που ανακαλύπτει την σπουδαιότητα ενός οικείου προς την ειδικότητά του αντικειμένου, που διαπιστώνει ότι ζει σε ένα τόπο ο οποίος απετέλεσε κέντρο παραγωγής και προαγωγής της παλαιοχριστιανικής τέχνης σε όλη τη νότια Ελλάδα, όπως υποστήριξε ο διαπρεπής αρχαιολόγος που ανακάλυψε την Βασιλική του Λεχάιου αείμνηστος καθ. κ. Δ. Πάλλας. Η θέση των φωτογραφιών, των κατόψεων και των άλλων σχημάτων βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το κείμενο και λαμβάνοντας υπόψιν αυτή και μόνον την παράμετρο ως κριτήριο, τοποθετήθηκαν στη θέση που βρίσκονται.

Η διάρθρωση του περιεχομένου της διπλωματικής εργασίας ακολουθεί την επόμενη δομή :

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύουμε τα παγανιστικά ιερά και τη λατρεία στην ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή Κόρινθο, ακολουθώντας την πορεία του Πausανία στο «Ελλάδος περιήγησις», στο δεύτερο βιβλίο τα *Κορινθιακά*. Ακολουθούμε την επίσκεψή του στα ιερά της Ισθμίας, των Κεγχρεών, την πορεία του προς την Κόρινθο μέσω Εξαμιλίων, την είσοδό του από την Κεγχρεατική πύλη στον λόφο του Κρανείου, τη περιήγησή του στα ιερά της αγοράς (Forum) και του Ακροκορίνθου. Τα περισσότερα ιερά, βωμοί, αγάλματα, έχουν βρεθεί με βάση το περιεχόμενο του έργου του Πausανία, καθώς αποτελεί βασική πηγή για όλους τους αρχαιολόγους. Το έργο του μάλιστα «Ελλάδος περιήγησις» έχει μελετηθεί *σχολαστικά*, κυριολεκτικά

διωλιστεί ήδη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, όπως σημειώνει ο μεταφραστής και σχολιαστής του, αρχαιολόγος και ιστορικός Ν. Παπαχατζής. Ακολουθώντας λοιπόν τον Πausανία στην πορεία του μετά την Αττική και τη Μεγαρίδα (1^ο βιβλίο του *Ελλάδος Περιήγησις*, «Αττικά»), προς την Κορινθία (2^ο βιβλίο, «Κορινθιακά»), θα περιγράψουμε τα ιερά και τις λατρείες που κατέγραψε, έχοντάς τον ως κύρια πηγή πληροφόρησης, ώστε να σχηματίσουμε μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα της παγανιστικής θρησκευτικής κατάστασης που επικρατούσε στην ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου την υστερορωμαϊκή περίοδο. Επικουρικά θα χρησιμοποιήσουμε επίσης τα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα. Από τις προσπάθειες της σύγχρονης έρευνας θα συμπεριλάβουμε επίσης: α) τη σημαντικότερη μελέτη του John Fotopoulos, *Τα θυσιαστήρια δείπνα στη Ρωμαϊκή Κόρινθο*, όπως επίσης και τα άρθρα και οι εργασίες που περιέχονται στο συλλογικό τόμο *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, β) τις σχετικές με το θέμα μας μελέτες της επιστημονικής έκδοσης ανακοινώσεων και άρθρων της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών Αθηνών, *Hesperia* καθώς επίσης και, γ) τις μελέτες του συλλογικού τόμου, *Corinth in context*.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, θα αναλύσουμε τους χριστιανικούς τόπους λατρείας στην πρωτοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Κόρινθο. Αρχικά θα αναφερθούμε συνοπτικά στα κύρια ιστορικά στοιχεία και τα επιφανή εκκλησιαστικά πρόσωπα με σκοπό να καταδείξουμε τη σπουδαιότητα και τη θέση της Εκκλησίας της Κορίνθου μέχρι και τα τέλη του 5ου μ.Χ. αι. Στη συνέχεια θα εστιάσουμε την έρευνα μας στην προέλευση και τη χρήση της Βασιλικής ως χώρου ευχαριστιακής συνάξεως της Εκκλησίας. Επίσης θα περιγράψουμε τις τρεις από τις τέσσερις παλαιοχριστιανικές Βασιλικές της Κορίνθου, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη Βασιλική του Αγ. Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαίου λόγω του μεγέθους, του υλικού και της εξαιρετικής σπουδαιότητάς της. Ιδιαίτερη μνεία θα πραγματοποιήσουμε επίσης και στο συγκρότημα κατακομβών στο αρχαίο νεκροταφείο πάνω από τον βόρειο μάλιο του αρχαίου λιμανιού των Κεγχρεών, σημαντικότερο μνημείο της περιόδου του 1^{ου} -7^{ου} αι. μ.Χ.), το οποίο παραμένει σχεδόν άγνωστο .

Στο τρίτο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε μία μορφολογική σύγκριση της ελληνορωμαϊκής και της παλαιοχριστιανικής λατρείας στην Κόρινθο κατά την ύστερη αρχαιότητα. Θα προβούμε στη σύγκριση της αρχιτεκτονικής διαρρύθμισης των παγανιστικών και των χριστιανικών ναών, με στόχο την χωροταξική αποτίμηση της σημασίας που είχε η επιλογή των χώρων, όπου ανεγέρθηκαν οι πρωτο-

χριστιανικές Βασιλικές της Κορίνθου και θα αιτιολογήσουμε τους λόγους της επιλογής αυτής.

Τέλος με βάση τις μελέτες που έχουν γίνει, κοινωνικές, ιστορικές, θρησκευολογικές, αρχαιολογικές κ.ά., αλλά και τη δική μας εκτίμηση θα επιχειρήσουμε να χαρακτηρίσουμε τεκμηριωμένα την μετάβαση από τον παγανισμό στον χριστιανισμό στην Κόρινθο, ως ήπια, μη ανταγωνιστική, καθόλου εριστική, ειρηνική, χωρίς περιστατικά βίας και καταστροφών. Για το σκοπό αυτό αναφερθήκαμε και στην κατηγορία που προσάπτεται στους χριστιανούς για καταστροφές αρχαίων ναών και απαντήσαμε ότι τόσο για την Κόρινθο ειδικότερα, όσο και για την Ελλάδα γενικότερα καταστροφές ναών και αγαλμάτων είναι μεμονωμένα περιστατικά και αποτελούν ελάχιστες εξαιρέσεις, που δεν συμβιβάζονται ούτε με την ελληνική κουλτούρα, ούτε με την χριστιανική διδασκαλία, ούτε έτυχαν ποτέ επιδοκμασίας από την επίσημη Εκκλησία και τα θεσμικά όργανά της. Αφού ερμηνεύσουμε τη μετάβαση αυτή στο πλαίσιο της *σύγκρουσης- διαγωνισμού και διαδοχής θεών*, πλαίσιο γνώριμο και αποδεκτό από την ελληνορωμαϊκή πολιτιστική παράδοση, θα επισημάνουμε τους λόγους στους οποίους -κατά τη γνώμη μας- οφείλεται αυτή η αργή αλλά ειρηνική μετάβαση από τον παγανισμό στον χριστιανισμό στην ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου.

Στα συμπεράσματα τονίζουμε την διαπίστωσή μας ότι η αρχιτεκτονική της πρωτοχριστιανικής Βασιλικής λειτουργούσε εκχριστιανιστικά, απευθυνόμενη, χωρίς λόγια, σε ένα ευρύτερο κοινό από τους ήδη χριστιανούς, αφού οι «εθνικοί» την έβλεπαν ως ένα χώρο με γνώριμα σ' αυτούς πολιτιστικά στοιχεία. Η Αρχιτεκτονική, η διακόσμηση αλλά και η λατρεία που τελούνταν στις πρωτοχριστιανικές Βασιλικές εξέφραζε απόλυτα την ικανότητα της χριστιανικής Εκκλησίας να προσλαμβάνει, να οικειοποιείται και να προσαρμόζει σύμβολα και στοιχεία του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού και να τα μεταβάλλει σε χριστιανικά σύμβολα και πρακτικές χριστιανικής λατρείας (π.χ. μνημόσυνα, αφιερώματα, πολιούχοι άγιοι, κ.ά.) .

Στόχος της εργασίας μας αποτελεί η προσπάθεια μιας συνοπτικής επιστημονικής παρουσίασης τόσο των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών, όσο και των παλαιοχριστιανικών τύπων λατρείας της Κορίνθου, για πρώτη φορά από κοινού και σε παράλληλη εξέταση μεταξύ τους. Πιστεύουμε ότι η μεθοδολογική παρουσίαση αυτή αναδεικνύει τη συνέχεια και την επιβίωση της ελληνορωμαϊκής παράδοσης στον χώρο της χριστιανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας μέχρι σήμερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΟΙ - ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ-ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1. Ιστορικό πλαίσιο

Η Κόρινθος ως ελληνική πόλη έπαυσε να υπάρχει το 146 π.Χ., όταν ο Ρωμαίος στρατηγός Μόμμιος την κατέστρεψε ολοκληρωτικά, πούλησε τους κατοίκους της ως δούλους, την έκαψε και μετέφερε τα έργα τέχνης και τους θησαυρούς της στη Ρώμη¹. Μετά την καταστροφή της η Κόρινθος ερήμωσε για εκατό περίπου χρόνια. Αυτό δεν σημαίνει ότι η περιοχή της Κορίνθου ερήμωσε εντελώς από κατοίκους, αλλά ότι έπαυσε να υφίσταται ως συγκροτημένη πόλη, όπως ήταν πριν την καταστροφή της από το Μόμμιο. Το 44 π. Χ. ο Ιούλιος Καίσαρας, λίγο πριν το τέλος της ζωής του την επανίδρυσε μεταφέροντας από την Ιταλία βετεράνους στρατιώτες με τις οικογένειές τους, απελεύθερους, Εβραίους, Ανατολίτες αλλά και Έλληνες που συγκεντρώθηκαν από τις γύρω περιοχές στην νεόδμητη colonia.² Ο Οκταβιανός Αύγουστος ολοκλήρωσε το έργο που άρχισε ο Καίσαρας, ενώ ο Νέρωνας έφερε άλλους 6000 Εβραίους αιχμαλώτους για τη διάνοιξη της διώρυγας στον Ισθμό, ο Αδριανός έφτιαξε υδραγωγείο στην πόλη μεταφέροντας νερό από την λίμνη της Στυμφαλίας και γενικά οι αυτοκράτορες συναγωνίζονταν σε εκδηλώσεις εύνοιας όπως φοροαπαλλαγές, δημόσια οικοδομήματα, δωρεές, στην νεόδμητη πόλη της οικογένειας του Ιουλιού Καίσαρα. Η Κόρινθος, προς τιμήν του οικιστή της, ονομάζεται πλέον Julia Corinthus Augusta, ή Colonia Laus Julia Corinthiensis όπως φαίνεται και από τα αρχικά των λέξεων αυτών C L I COR σε ευρεθέντα κατά τις

¹ Ήταν τέτοιας κλίμακας η καταστροφή που επέφερε ο Μόμμιος το 146 π. Χ. ώστε ο Πausanias, που την επισκέπτεται τον 2^ο μ. Χ αιώνα (Pausanias, *Ελλάδος Περιήγησις*, «Κορινθιακά», II,1,2) να σημειώνει ότι: « Στην Κόρινθο κανένας δεν υπάρχει πια που να κρατάει από τους αρχαίους Κορίνθιους, αλλά είναι έποικοι που τους εγκατέστησαν εκεί οι Ρωμαίοι. Αυτό είναι αποτέλεσμα της δράσης της αχαϊκής συμπολιτείας: ως μέλος της συμπολιτείας η Κόρινθος είχε λάβει μέρος στον πόλεμο κατά των Ρωμαίων... », ενώ ο Ν. Δ. Παπαχατζής στα ερμηνευτικά του σχόλια στο βιβλίο αυτό του Pausanias εκτιμά ότι : « Η ωμότητα του Μομμίου οφείλεται στο γενικό μένος των Ρωμαίων κατά της πρώτης πόλης της αχαϊκής συμπολιτείας που ήταν το κέντρο της αντίστασης κατά της Ρώμης». Pausanias, *Ελλάδος Περιήγησις*, Βιβλίο 2. και 3. «Κορινθιακά - Λακωνικά», μτφρ. και σχολ. Νικ. Δ. Παπαχατζή, (Αθήνα 1989, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.), σ.18. Τιμώρησε παραδειγματικά λοιπόν ο Μόμμιος την Κόρινθο προς εκφοβισμό.

² «...πεμφθείσης γάρ αξιολόγου στρατιᾶς, αὐτὴ τε κατέσκαπτο ὑπὸ Λευκίου Μομμίου καὶ τᾶλλα μέχρι Μακεδονίας ὑπὸ Ῥωμαίοις ἐγένετο....Πολλὸν δὲ χρόνον ἐρήμη μείνασα ἡ Κόρινθος ἀνελήφθη πάλιν ὑπὸ Καίσαρος τοῦ θεοῦ διὰ τὴν εὐφυΐαν, ἐποίκουσ πέμψαντος τοῦ ἀπελευθερικοῦ γένους πλείστους», Στράβων, *Γεωγραφικά*, Η'23.

ανασκαφές νομίσματα. Η νέα πόλη αναπτύχθηκε ραγδαία και πλούτισε πάλι, λόγω των προαναφερθέντων διευκολύνσεων, της γεωστρατηγικής της θέσεως στην είσοδο της Πελοποννήσου και της σπουδαιότητας των λιμανιών της, μ' ένα λόγο, ως ο σημαντικότερος εμπορικός κόμβος της νότιας Ελλάδας, για το εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Εμπλουτίστηκε με μνημειώδη δημόσια κτίρια και εμπορικές βασιλικές συναλλαγών, ενώ στην ανατολική πλευρά του Forum οικοδομήθηκε η λεγόμενη Ιουλία βασιλική που φιλοξενούσε αγάλματα, προτομές και εικόνες της οικογένειας του Ιουλίου Καίσαρα και των διαδόχων του. Η λατινική ήταν η επίσημη ομιλούμενη γλώσσα της Ρωμαϊκής *colonia* μέχρι το τέλος περίπου του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν ήταν σε χρήση και η ελληνική.

Η Κόρινθος (από το 27 π. Χ.) έγινε πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας, η οποία περιελάμβανε όλη την Νότια Ελλάδα κάτω από την Θεσσαλία και τον Αμβρακικό κόλπο, με έδρα Ρωμαίου ανθυπάτου ως διοικητή της. Τον 1^ο μ.Χ. αιώνα έφτασε στο απόγειο της ρωμαϊκής (οικονομικής, πληθυσμιακής, οικοδομικής) ανάπτυξής της, ενώ την εποχή περίπου που την επισκέφθηκε ο απόστολος Παύλος το 52 - 53 μ. Χ. αριθμούσε 200 χιλιάδες κατοίκους και ήταν από τις μεγαλύτερες πόλεις της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.³

Ο Πausanίας επισκέφθηκε την Κόρινθο γύρω στα 155 με 170 μ.Χ.,⁴ όταν η πόλη είχε αποκτήσει πια τον δικό της ελληνορωμαϊκό πολιτιστικό χαρακτήρα. Λόγω της συνήθειας του Πausanία να καταγράφει τα ιερά των περιοχών που επισκέπτεται, όσα κυρίως σχετίζονται με τους τοπικούς θρύλους και την μυθολογία, αποτελεί για

³ Ο Γ. Κονιδάρης στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του, κάνει την παρακάτω γλαφυρή περιγραφή της εικόνας που παρουσίαζε η κοινωνική διαστρωμάτωση της υστερορωμαϊκής Κόρινθου: «Μεγάλη ιουδαϊκή κοινότητα... μετά προσηλύτων, Ῥωμαῖοι πολλοί, δοῦλοι καὶ δὴ ἀπελεύθεροι, ὑπάλληλοι καὶ στρατιωτικοὶ (Ῥωμ.ιστ', 21 καὶ Α' Κορ.ιστ', 16), δηλαδή πληθυσμὸς ποικίλην ἔχων τὴν προέλευσιν, τὴν πνευματικὴν διάθεσιν καὶ τὴν μόρφωσιν, σταθμὸς σημαντικὸς, ἐν τῷ ὁποίῳ συνηγνῶντο ἄνθρωποι πλούσιοι ἐξ Ἀνατολῆς (C.I.G.1104 ἐξ.) καὶ Δύσεως μετέχοντες τῆς ἐκτάκτου τῆς πόλεως κινήσεως καὶ γλιδῆς, πάντα ταῦτα καθίστων τὴν Κόρινθον τόπον διασταυρώσεως τῶν περὶ κόσμου θεωριῶν τῶν θρησκευτῶν καὶ ἠθῶν καὶ ἐθίμων, φαυλοτήτων καὶ δεισιδαιμονιῶν (ἀκόμη καὶ ἀθεΐας) καὶ σοφίας (Ῥωμ. α', 21-32, Χέρτσπεργ 1,105) τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως καὶ ποικίλων πνευματικῶν ἐπιθυμιῶν καὶ θρησκευτικῶν τάσεων. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς Ἀθήνας, τῶν ὁποίων κύριον χαρακτηριστικὸν ἦτο ἡ σταθερὰ τῶν πολιτῶν πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως καὶ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν προσήλωσις καὶ ἡ ἡρεμία, στηριζόμενη εἰς τὴν μακραίωνα καὶ ἔνδοξον τῆς πόλεως ἱστορίαν, ἐπιτρέπουσαν τὴν νηφαλίαν τῶν «καινῶν διδαχῶν ἔρευναν», ἡ Κόρινθος ἦτο καθόλου νέα πόλις (κοσμόπολις), εἶχε πληθυσμὸν πολυπληθῆ (200 χιλ. κατὰ Steinmann: Apostel g. σ.213) κινούμενον, ὄχι μόνον ὑλικῶς (Στράβων, Η', 378-82), ἀλλὰ καὶ πνευματικῶς καὶ δὴ ἀνομοιογενῆ. Ἐν αὐτῇ ὑπῆρχον αἱ μεγάλοι ἀντιθέσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν πλουσίων καὶ τῶν πτωχῶν (πρβλ. Α' Κορ. ια', 21 ἐξ., ἔνθα ἡ ἀντιθέσις ἐπιδρᾶ καὶ ἐπὶ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, Beyer, Arg. 109) τῶν κατοικούντων περὶ τὸν λιμένα.», Γερσ. Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. Α', (Ἐν Αθήναις 1954 - 1960), σ.σ. 333-334.

⁴ Για την πιθανή χρονική περίοδο επίσκεψης του Πausanία στην Κόρινθο και τη συγγραφή του 2^{ου} βιβλίου του «Κορινθιακά» βλέπε την εισαγωγή του Ν. Παπαχατζή, στο: Πausanίου, *Ελλάδος Περιήγησις*, ό.π., σ.1.

την εργασία μας τη σημαντικότερη πηγή πληροφοριών, όσον αφορά την περιγραφή των παγανιστικών ιερών στην ευρύτερη περιοχή της υστερορωμαϊκής Κορίνθου (Ισθμια, Κεχριές, Λέχαιο, Ακροκόρινθος). Το δεύτερο βιβλίο του έργου του *Ελλάδος Περιήγησις* με τον υπότιτλο «Κορινθιακά», «... είναι το μόνο που μερικές παράγραφοί του μελετήθηκαν σχολαστικά, κυριολεκτικά διυλίστηκαν, ήδη προ του τέλους του περασμένου αιώνα με την ευκαιρία των ανασκαφών των Μυκηνών και της Τίρυνθας και αργότερα της Κορίνθου και της Επιδαύρου ... [ενώ] παραδόσεις, τοπικοί θρύλοι, λατρείες, ιδιότυπα τελετουργικά, είναι με αγάπη αποθησαυρισμένα στην Ελλάδα περιήγησιν η οποία θα παραμείνει η πολυτιμότερη φιλολογική πηγή για τη μελέτη των ελληνικών λατρειών, πλατύτερα του αρχαίου λαϊκού πολιτισμού και μια από τις σημαντικότερες πηγές για την ελληνική μυθολογία αλλά ως ένα σημείο και για την ιστορία ιδίως των όψιμων χρόνων ... » εκτιμά δικάως ο αρχαιολόγος και ιστορικός Ν. Παπαχατζής.⁵

1.1. Τα ιερά της Ισθμίας.

Ο παραλιακός δρόμος που συνέδεε τη Μεγαρίδα με την Κορινθία, τον οποίο ακολουθεί ο Πausanias, περνούσε από τον Κρομμύνα, οικισμό που πήρε το όνομά του από τον μυθικό γιο του Ποσειδώνα Κρόμμο και συμπίπτει σχεδόν με τη θέση της σημερινής κωμόπολης των Αγίων Θεοδώρων. Κατευθυνόμενος προς τον Ισθμό, που ήταν αφιερωμένος στη λατρεία του Ποσειδώνα,⁶ πέρασε από τον Σιδούντα (το σημερινό Σουσάκι) και τον Σχοινούντα (το σημερινό Καλαμάκι).

*Καλοδιατηρημένο
τμήμα του
Διόλκου μέσα
στην Σχολή
Μηχανικού
Λουτρακίου.*

⁵ Στο ίδιο, σ.σ. 2-3.

⁶ Ο Pausanias αναζητά πάντα, συνήθως στην μυθολογία, την προέλευση των διαφόρων λατρευτικών πρακτικών και εθίμων στις περιοχές που επισκέπτεται. Αναφέρει λοιπόν ως διαθρυλούμενη από τους Κορινθίους αιτία της προστασίας του Ισθμού από τον Ποσειδώνα, την διαμάχη μεταξύ Ποσειδώνα και Ήλιου, για την θείκη προστασία του τόπου. Διαιτητής της διαμάχης ήταν ο «εκατόγχειρ» Βριάρεως, ο οποίος επιδίκασε την ευρύτερη περιοχή του Ισθμού στην προστασία του Ποσειδώνα και την ευρύτερη περιοχή του Ακροκόρινθου στον Ήλιο. Βλ. ό.π. (Ν. Παπαχατζή), σ.28 και Τ. Α. Γριτσόπουλου, *Εκκλησιαστική Ιστορία και Χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*, τ. Α', (Αθήναι 1973), σ.29.

Εκεί κατέληγε ο Δίολκος, το σημαντικό αυτό έργο του τύραννου της Κορίνθου Περίανδρου (7ος π.Χ αι.), με τον οποίο περνούσαν τα καράβια δια ξηράς από τον Κορινθιακό στο Σαρωνικό και αντίστροφα προκειμένου να παρακαμφθεί ο δαπανηρός περίπλους της Πελοποννήσου και να αποφευχθεί το επικίνδυνο για τις θαλασσοταραχές του ακρωτήριο Μαλέας⁷. Ο Πausανίας δεν αναφέρει τίποτε για το έργο αυτό, το οποίο προσπόρισε πλούτο και δόξα στην Κόρινθο από αρχαιοτάτων χρόνων, γιατί δεν συνδέονταν μ' αυτόν κάποιοι θρησκευτικοί μύθοι ή πάλι επειδή κατά τη συνήθειά του, στα γνωστά από άλλες πηγές έργα και γεγονότα, αυτός δεν αναφέρεται καθόλου.

Αν και δεν κατονομάζει τον Σχοινούντα, οι ερευνητές πιστεύουν ότι εννοεί την περιοχή αυτή, όταν αναφέρεται στο βωμό του Μελικέρτη δίπλα στο ιερό πεύκο (πίτυς). Ο Μελικέρτης ήταν γιος του βασιλιά του Ορχομενού Αθάμαντα και της Ινούς. Φονεύτηκε από την Ινώ σε μια στιγμή παράνοιας, που προκλήθηκε από τη ζήλια της Ήρας. Καταδιωκόμενη (η Ινώ) από το βασιλιά Αθάμαντα για την πράξη της έπεσε στη θάλασσα με το νεκρό παιδί στην αγκαλιά της και πνίγηκε. Η Ινώ λατρεύτηκε ως θαλασσινή θεότητα με το όνομα Λευκοθέα, ενώ το νεκρό σώμα του Μελικέρτη μετέφερε στην πλάτη του ένα δελφίни και τον έβγαλε στο μυχό του κόλπου του Σχοινούντα. (Σχοινούς = σχοίνα, βούρλα, καλάμια, εξ' ου και Σχοινούντας, σήμερα Καλαμάκι).

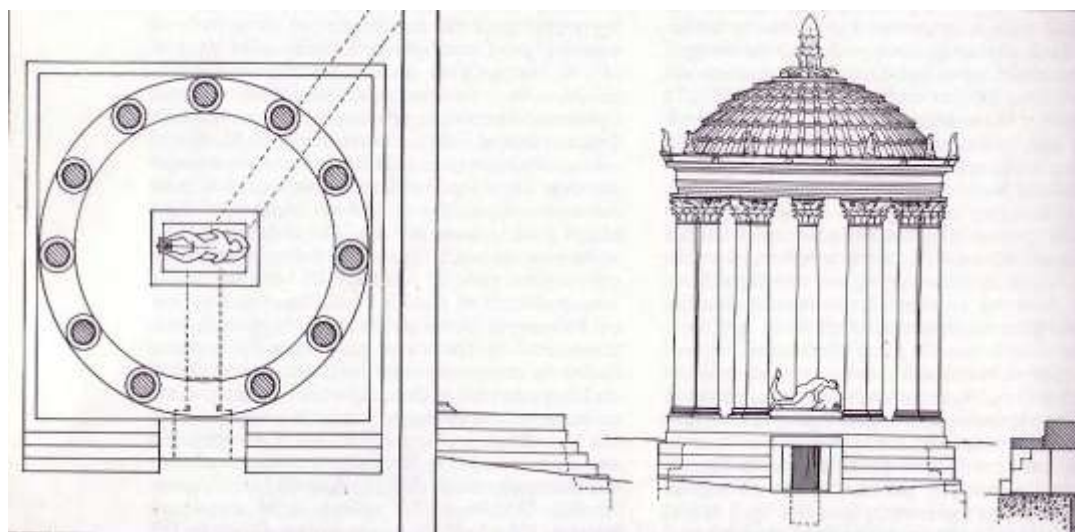
Τον νεκρό Μελικέρτη βρήκε ο μυθικός βασιλιάς της Κορίνθου Σίσυφος. Στον τόπο όπου βρήκε το νεκρό σώμα του έκτισε βωμό δίπλα σε ένα ιερό πεύκο (= πίτυς). Έπειτα μετέφερε και έθαψε με τιμές το νεκρό Μελικέρτη πλησίον του ναού του Ποσειδώνα στα Ίσθμια. Ο Μελικέρτης με το όνομα Παλαίμων λατρεύτηκε ως τοπική θεότητα σε ιδιαίτερο τέμενος στον περίβολο του ναού του Ποσειδώνα, ενώ ο Σίσυφος, κατά τους θρύλους των Κορινθίων που καταγράφει ο Πausανίας, καθιέρωσε τους αγώνες των Ισθμίων προς τιμήν του.

Μάλιστα οι νικητές των Ισθμίων αγώνων, που τελούνταν την άνοιξη κάθε δύο

⁷ «Ο δὲ Κόρινθος ἀφνειὸς μὲν λέγεται διὰ τὸ ἐμπόριον, ἐπὶ τῷ Ἰσθμῷ κείμενος καὶ δυεῖν λιμένων [ῶν] κύριος, ὧν ὁ μὲν τῆς Ἀσίας ὁ δὲ τῆς Ἰταλίας ἐγγὺς ἐστὶ . . . Καὶ ῥαδίαις ποιεῖ τὰς ἐκατέρωθεν ἀμοιβὰς τῶν φορτίων πρὸς ἀλλήλους τοῖς τοσοῦτον ἀφροστώσιν. Ἦν δ' ὡσπερ ὁ πορθμὸς οὐκ εὖπλους ὁ κατὰ τὴν Σικελίαν τὸ παλαιόν, οὕτω καὶ τὰ πελάγη καὶ μάλιστα τὸ ὑπὲρ Μαλεῶν διὰ τὰς ἀντιπνοίας· ἄφ' οὗ καὶ παροιμαζόνται «Μαλέας δὲ κάμψας ἐπιλάθου τῶν οἴκαδε. ἀγαπητὸν οὖν ἑκατέροις ἦν τοῖς τε ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ ἐκ τῆς Ἀσίας ἐμπόροις, ἀφείσι τὸν περὶ Μαλέας πλοῦν, κατάγεσθαι τὸν φόρτον αὐτόθι· καὶ πεζῇ δὲ τῶν ἐκκομιζομένων ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν εἰσαγομένων ἔπιπτε τὰ τέλη τοῖς τὰ κλειῖθρα ἔχουσι.», Στράβων, *Γεωγραφικά*, Η' 20.

Ο Δίολκος χρησιμοποιήθηκε 1500 χρόνια από την κατασκευή του και τουλάχιστον μέχρι τον 12^ο μ.Χ. αιώνα. Σημαντική μελέτη για το θέμα αυτό είναι το : *Ο Δίολκος στον Ισθμό της Κορίνθου*, (Κόρινθος 2006), του Απ. Εαγγ. Παπαφωτίου.

χρόνων (δεύτερο και τέταρτο κάθε Ολυμπιάδας) στο παρακείμενο του ιερού στάδιο, στεφανώνονταν με κλαδιά της ιεράς πίτυος (= πεύκου) που υπήρχε δίπλα στο βωμό του Μελικέρτη, επειδή δίπλα στο δέντρο αυτό εκβράστηκε το νεκρό σώμα του⁸.

Το ιερό του Παλαίμονα (Μελικέρτη) στα Ισθμια δίπλα στο ναό του Ποσειδώνα.

Πηγή : Ν. Παπαχατζής, σ.38.

Η λατρεία του Παλαίμονα ήταν δημοφιλής, ευρύτατα διαδεδομένη κυρίως στα λαϊκά στρώματα, μυστηριακή, με νυχτερινές τελετές, θυσίες ολοκαυτωμάτων και λατρευτικά δείπνα. Κατά τις ανασκαφές της Ισθμίας από τον Αμερικανό αρχαιολόγο Oscar Broneer, βρέθηκε το άδυτο κάτω από τον ναό του Παλαίμονα, όπου (κατά τον Πausανία και την λατρευτική παράδοση που συνάντησε) λέγεται ότι ήταν ο τάφος του Παλαίμονα. Κατά τις ανασκαφές βρέθηκαν : πλήθος λυχναριών από τα οποία άλλα τοποθετούνταν σε σταθερή βάση και άλλα κρατούνταν στα χέρια, τρεις θυτήριοι λάκκοι με ακέραια (και όχι τεμαχισμένα οστά ζώων, νεαρών ταύρων κ.ά), καθώς και δυο σπηλαιώδεις κρύπτες, αποτελούμενες από δυο δωμάτια η κάθε μια, με λαξευμένα 5 και 6 ανάκλιτρα αντίστοιχα σε κάθε δωμάτιο για τα λατρευτικά δείπνα.

Ο ναός του Παλαίμονα ήταν μονόπτερο κυκλικό κτίσμα εγγεγραμμένο σε τετράγωνη βάση με το άγαλμα του νεκρού Μελικέρτη ξαπλωμένο μπρούμυτα στην πλάτη δελφινιού, όπως το γνωρίζουμε από ευρεθέντα νομίσματα κατά τις ανασκαφές (1952 και εξής) και ανήκουν όλα στα ρωμαϊκά χρόνια που έπονται του αποικισμού της Κορίνθου. Βρίσκονταν βορειοανατολικά του μεγάλου ναού του Ποσειδώνα σε υπερυψωμένο κρηπίδωμα (podium) 1.85μ. πάνω από το δάπεδο του περιβόλου του, που επικοινωνούσε με τον περίβολο του ναού του Ποσειδώνα, ενώ στην ανατολική πλευρά του υπήρχαν χτιστές βαθμίδες (σκαλιά) που οδηγούσαν στο εσωτερικό του.

⁸ Πρβλ. Ν. Δ. Παπαχατζή, ό.π.,σ.23

Στο εσωτερικό του ναού εκτός από το λατρευτικό άγαλμα του Παλαίμονα, υπήρχε και της μητέρας του Λευκοθέας και του Ποσειδώνα.

Ο ναός του Ποσειδώνα στα Ίσθμια περιγράφεται από τον Πausανία μετά την περιγραφή του σταδίου (όπου τελούνταν οι αγώνες) και του θεάτρου. Στα χρόνια που επισκέπτεται -ο Πausανίας- την Κόρινθο, ο ναός του Ποσειδώνα πράγματι «δεν έχει μεγάλες διαστάσεις» όπως λέει, συγκρίνοντάς τον προφανώς με αυτόν που είχε υπ' όψιν του της κλασικής εποχής. Στην κλασική περίοδο, κατά τις εκτιμήσεις του Oscar Broneer που ανέσκαψε το χώρο αυτόν, ο ναός του Ποσειδώνα ήταν μάλλον ο δεύτερος σε μέγεθος ναός της Πελοποννήσου μετά από τον ναό του Διός στην Ολυμπία, ο οποίος ήταν ελάχιστα μεγαλύτερος. Λιθόστρωτος δρόμος που ερχόταν κατευθείαν από τον Σχοινούντα (Καλαμάκι) οδηγούσε τον επισκέπτη σε εντυπωσιακό πρόπυλο με τριπλή τοξωτή είσοδο, της οποίας το μεσαίο άνοιγμα ήταν 4 μέτρα. Μπαίνοντας στον ευρύτερο χώρο του ιερού περιβόλου από το πρόπυλο, μια ιερά οδός μήκους 300 μ. έφτανε μέχρι το θέατρο (βορειοδυτικά του ναού), πλαισιωμένη από ψηλά πεύκα «πεφυτευμένα επί στοίχου» και όχι άτακτα, αλλά με σχέδιο «και αποτελούσαν ίσως μέρος του εξωραϊστικού προγράμματος της Κορίνθου και του ιερού που εντατικά είχε τεθεί σε εφαρμογή ένα αιώνα προ του Πausανία»⁹.

Ο αρχαϊκός και ο μετέπειτα ναός του Ποσειδώνα στα Ίσθμια, όπως προκύπτει από τις ανασκαφές.

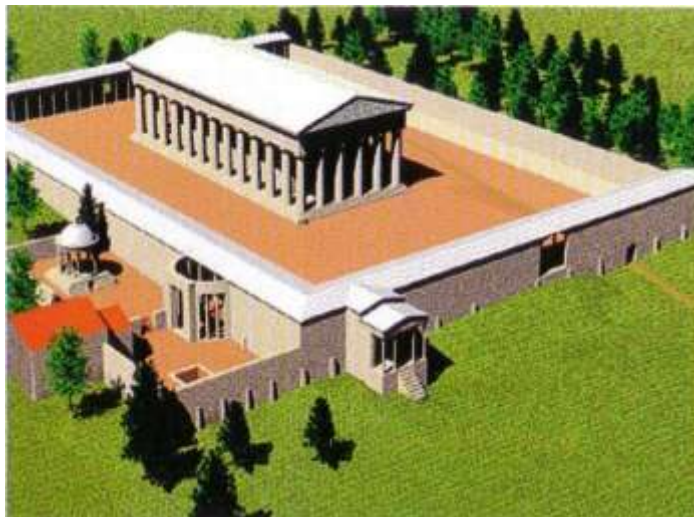
Πηγή Απ. Ευαγ. Παπαφωτίου :

Ο Δίοικος στον Ισθμό της Κορίνθου, Κόρινθος 2006, σ.61.

Ο αρχαϊκός ναός του Ποσειδώνα είχε μήκος ίσως 40 μέτρα και πλάτος 14 μέτρα. Στην εποχή των τυράννων Κυψέλου και Περιάνδρου ήταν κεραμοσκεπής, αργότερα μαρμαροσκεπής, καταστράφηκε την περίοδο των Περσικών πολέμων και κατασκευάστηκε πάλι. Στις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αι. κάηκε, ξαναεπισκευάστηκε και εξακολούθησε να ακμάζει μέχρι την καταστροφή του από τον Μόμμιο (το 146 π.Χ.).

⁹ Στο ίδιο, σ.33.

Μετά τον αποικισμό της Κορίνθου, (ίσως επί Τιβερίου κατά Broneer, *Hesperia*, 1959, 340-341) τα ιερά Παλαίμονα και Ποσειδώνα ανακατασκευάστηκαν και πάλι, για να επιβιώσουν μέχρι το τέλος του 4^{ου} μ.Χ αιώνα όταν καταστράφηκαν από σεισμούς¹⁰. Στην εποχή του Ιουστινιανού ερειπωμένα πια, μετά τα διατάγματα

απαγόρευσης των αγώνων από τον Θεοδόσιο Α΄ και την αυστηρή αντιπαγανιστική νομοθεσία (Θεοδόσιος Β΄), έδωσαν αρκετό οικοδομικό υλικό για το Ιουστινιάνειο δίσθμιο τείχος.

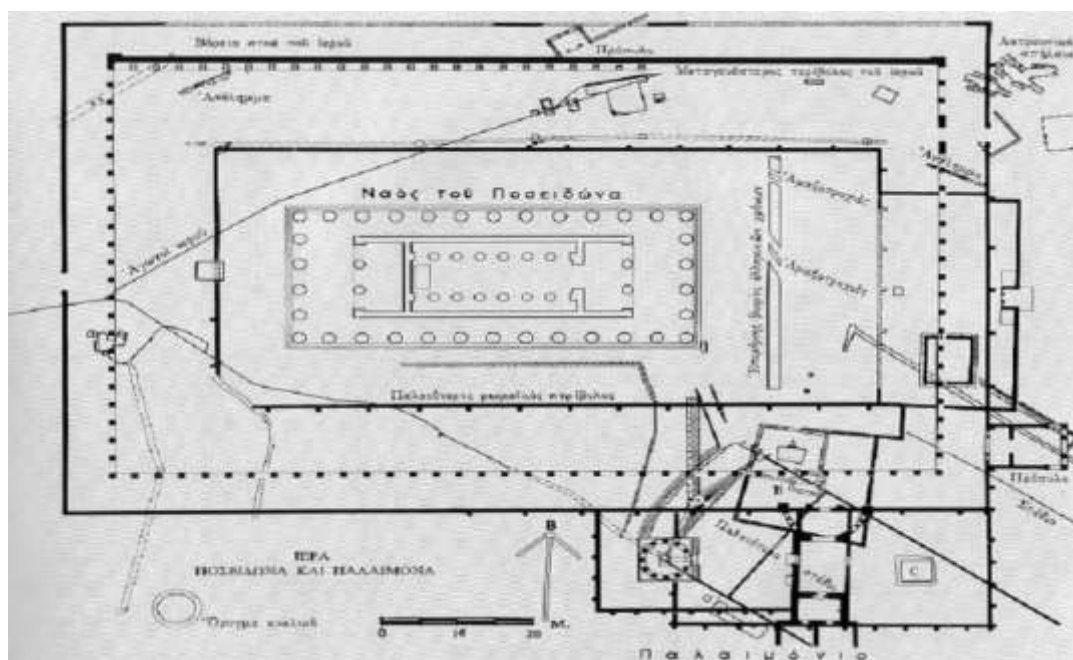
Εικονική αναπαράσταση του ναού του Ποσειδώνα και του Παλαίμονα στα Ίσθμια, κατά τα υστερορωμαϊκά χρόνια. Πηγή: Απ. Παπαφωτίου, ό.π, σ.62.

Ο Πausanias αναφέρει για ανδριάντες Ισθμιονικών, που στέκονταν στον περιβάλλοντα χώρο του ναού του Ποσειδώνα και τους χάλκινους τρίτωνες στις απολήξεις της σκεπής του. Στον πρόναο βλέπει δυο αγάλματα χάλκινα του Ποσειδώνα, ένα της Αμφιτρίτης και άλλο ένα της προσωποποιημένης σε γυναίκα Θάλασσας. Στο εσωτερικό του ναού βλέπει στη θέση του λατρευτικού αγάλματος, την αναθηματική σύνθεση του τέθριππου που αφιέρωσε στο ναό ο Ηρώδης ο Αττικός (σύγχρονος του Pausanias), η οποία αποτελείτο από τέσσερα επίχρυσα άλογα από ελεφαντόδοντο, δυο Τρίτωνες πλάι, υποδηλώνοντας ότι το άρμα έτρεχε πάνω στα κύματα, επί του άρματος ο Ποσειδώνας και η Αμφιτρίτη και ένα παιδί πάνω σε δελφίни (ο Παλαίμονας). Όλη η σύνθεση ήταν από ελεφαντόδοντο και χρυσάφι. Στο βάθρο της σύνθεσης βρισκόταν ανάγλυφη παράσταση που παρίστανε τη θάλασσα να σηκώνει τη νεαρή Αφροδίτη και στις πλευρές του βάθρου, παραστάσεις των Νηρηίδων (θαλάσσιων θεοτήτων).

Υπήρχαν και άλλα αναθηματικά αγάλματα (αφιερώματα), ένα της Γαλήνης και ένα της Θάλασσας, ένα άλογο με κεφαλή κήτους, ένα της Ινούς, ένα του Βελλεροφόντη και του μυθικού φτερωτού αλόγου Πήγασου. Στον ευρύτερο χώρο

¹⁰ Α. Ε. Παπαφωτίου, *Σεισμοί και καταστροφές στην Κορινθία (Ιστορική αναδρομή)*, Κόρινθος 2002, σ. σ. 210 – 211.

υπήρχε ιερός βωμός προς τιμήν των Κυκλώπων (μυθικών υιών του Ποσειδώνα) όπου και θυσίαζαν προς τιμήν τους.

Κάτοψη του δίδυμου Ιερού της Ισθμίας. Πηγή : Ν. Παπαχατζής σ. 33.

Οι αγώνες των Ισθμίων, είτε γίνονταν προς τιμήν του Ποσειδώνα και του Παλαίμονα όπως έλεγαν οι Κορίνθιοι, είτε προς τιμήν του Θησέα όπως ήθελαν οι Αθηναίοι, ξεκίνησαν να τελούνται γύρω στα 580 π. Χ. και γρήγορα έγιναν ονομαστοί αποκτώντας πανελλήνιο χαρακτήρα. Κατά τη ρωμαϊκή εποχή οι αγώνες επηρεάστηκαν από την αυτοκρατορική λατρεία και το νέο τους πρόγραμμα περιελάμβανε τα « Καισάρεια » δηλ. αγώνες προς τιμήν του Ιουλίου Καίσαρα και των άλλων αυτοκρατόρων της Ρώμης. Οι αγώνες τότε γίνονταν κάθε 4 χρόνια, ενώ το 67 μ.Χ. πήρε μέρος και ο Νέρωνας (μετατέθηκαν το φθινόπωρο για να συμμετάσχει), ο οποίος όπως ήταν «φυσικό» για αυτοκράτορα σάρωσε όλα τα έπαθλα. Στην Ελλάδα έμεινε ο Νέρωνας ένα χρόνο, πήρε μέρος σε όλους τους Πανελλήνιους αγώνες αποκτώντας τον τίτλο του «περιοδονίκη» και 1400 έπαθλα. Ακόμα και στα αγωνίσματα στα οποία δεν έλαβε μέρος του δόθηκε έπαθλο, είτε γιατί κριτές και αθλητές φοβούνταν τις απρόβλεπτες αντιδράσεις του, είτε γιατί σε μια πανηγυρική τελετή στο ναό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια, χάρισε στους Έλληνες την «ανεξαρτησία» τους.

Ο Πausanias αναφέρει (II,3) ότι οι Ισθμιακοί αγώνες δεν σταμάτησαν ούτε με την καταστροφή της Κορίνθου από τον Μόμμιο και ότι η διοργάνωσή τους ανατέθηκε στους γείτονες Σικυωνίους. Όμως αρχαιολόγοι ερευνητές, όπως ο Oscar

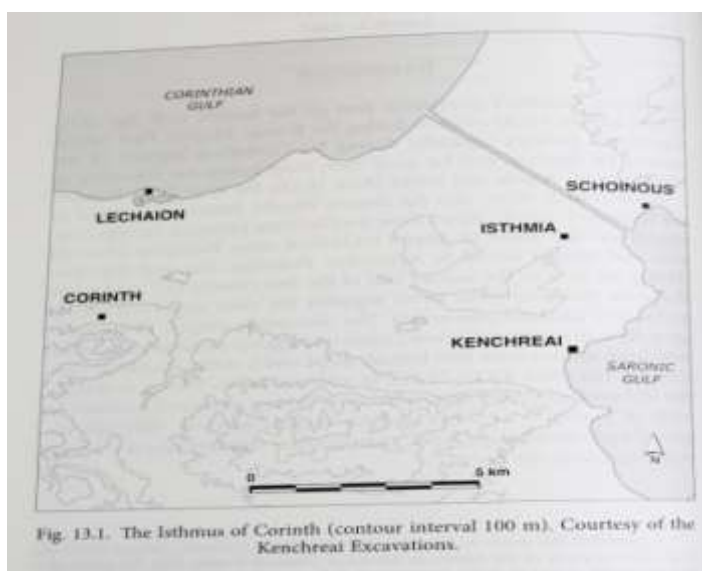

Κεφαλή του Νέρωνα από την Ιουλία βασιλική (φωτογρ. συντάκτη) και Κορινθιακά νομίσματα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων με παραστάσεις που σχετίζονται με τη μυθολογία και τα ιερά της Ισθμίας: (της Ινούς, του Μελικέρτη του Ποσειδώνα κ.ά.), Πηγή: Ν. Παπαχατζής, σ.32.

Broneer, εκτιμούν ότι τα Ίσθμια παραμελήθηκαν, οι αγώνες διοργανώνονταν σε άτακτα χρονικά διαστήματα, ενώ τα ιερά της Ισθμίας είχαν ληλητηθεί. Μετά όμως από τον αποικισμό της Κορίνθου και την επισκευή των ιερών της, ξανάρχισαν και πάλι οι αγώνες, χωρίς όμως την λαμπρότητα, το κύρος και τη σημασία που είχαν στο ένδοξο ελληνικό παρελθόν τους.

1.2. Τα ιερά των Κεγχρεών.

Ο Λέχης και ο Κεγχρίας είναι οι δυο μυθικοί γιοί του Ποσειδώνα και της Πειρήνης οι οποίοι έδωσαν τα ονόματά τους στα δυο επίνεια της Κορίνθου, του Λεχαιού στον Κορινθιακό και των Κεγχρεών στο Σαρωνικό κόλπο¹¹.

Πηγή : Joseph L. Rife «Religion and Society at Roman Kenchreai», στο *Corinth in context* (Brill,2010), σ.392

¹¹ «Ἀρχὴ δὲ τῆς παραλίας ἐκατέρας τῆς μὲν τὸ Λέχαιον τῆς δὲ Κεγχρεαὶ κόμη καὶ λιμὴν ἀπέχων τῆς πόλεως ὅσον ἑβδομήκοντα σταδίου· τούτω μὲν οὖν χρῶνται πρὸς τοὺς ἐκ τῆς Ἀσίας πρὸς δὲ τοὺς ἐκ τῆς Ἰταλίας τῷ Λεχαιῷ.», Στράβων , *Γεωγραφικά*, Η'22.

Από τα Ίσθμια οδεύοντας προς τις Κεγχρεές, που απείχαν 5 χιλιόμετρα από τον Σχοινούντα και 13 από την Κόρινθο, ο Πausανίας συναντά πάνω στον αρχαίο δρόμο, 800 μ. από το λιμάνι, ναό της Αρτέμιδας και αρχαίο ξόανό της. Κατά τον Παπαχατζή (που αντλεί πληροφορίες από τους Αμερικανούς αρχαιολόγους Scranton και Ramage, *Hesperia* 1964, 145), ο ναός αυτός, επειδή βρισκόταν σε μη κατοικημένη περιοχή, μπορεί και να διέφυγε της λεηλασίας του Μομμίου το 146 π.Χ.

Στον βόρειο λιμενοβραχίονα του λιμανιού των Κεγχρεών υπήρχε ναός της Αφροδίτης με λίθινο άγαλμά της. Την είσοδο του λιμανιού κοσμούσε χάλκινο άγαλμα του Ποσειδώνα στημένο σε τεχνητή εξέδρα στο ύψος της επιφάνειας της θάλασσας. Δέσποζε επιβλητικό, μπροστά στο διακοσίων μέτρων άνοιγμα που δημιουργήθηκε με την κατασκευή δυο τεχνητών λιμενοβραχιόνων (βόρεια και νότια) του φυσικού κόλπου των Κεγχρεών, των οποίων σήμερα το μεγαλύτερο μέρος βρίσκεται κάτω από την θάλασσα.

Κορινθιακά νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων: 1. Λέχαιο και Κεχριές ως προσωποποιήσεις των λιμανιών, 2. και 3. ο Ποσειδώνας στην είσοδο του λιμανιού των Κεγχρεών, 4. η Ίσιδα «πελαγία» κρατώντας με τα δύο χέρια ιστίο πλοίου. Πηγή : Παπαχατζής σ.43.

Τα ιερά του Ασκληπιού και της Ίσιδας, που αναφέρει ο Πausανίας, βρίσκονταν στον νότιο μώλο, όπου επίσης υπήρχε και πολυτελές Νυμφαίο με ανοιχτή αυλή.¹² Στο Ισαίο, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Απουλήιου (*Μεταμορφώσεις* 11,23), γίνονταν τελετουργικές μνήσεις στα μυστήρια της θεάς προστάτιδας των ναυτικών και της ναυσιπλοΐας και λατρευτικά δείπνα¹³. Τα ιερά αυτά κατέρρευσαν με τους σεισμούς στα τέλη του 4^{ου} μ.Χ αιώνα και δεν επισκευάστηκαν. Ο χώρος του αρχαίου λιμένα των Κεγχρεών, ανασκάφηκε τη δεκαετία 1960-1970 από τα

¹² Πρβλ. John Fotopoulos *Τα θυσιαστήρια δείπνα στη Ρωμαϊκή Κόρινθο*, μτφρ. Μόσχου Γκουτζιούδη, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 180 και 187.

Τη θέση των ναών και του αγάλματος του Ποσειδώνα ενισχύουν τα τρία νομίσματα της εποχής του Αντωνίου Πίου (μέσα του 2^{ου} μ. Χ. αι.) που απεικονίζουν ένα από τα λιμάνια της Κόρινθου των οποίων οι παραστάσεις, του ενός με ναό σε κάθε μώλο, ενός με άγαλμα του Ποσειδώνα και ενός που απεικονίζει την Ίσιδα Πελαγία να κρατεί το πανί πλοίου, συμπίπτει με τις περιγραφές του λιμανιού των Κεγχρεών.

¹³ Πρβλ. Ν. Παπαχατζή, ό.π., σ.45.

πανεπιστήμια Σικάγου και Ιντιάνας με την επίβλεψη της Αμερικανικής σχολής κλασικών σπουδών (R. L. Scranton) και ανέδειξε κυρίως ρωμαϊκής εποχής ευρήματα (1^{ου} με 6^{ου} αι. μ.Χ), τα περισσότερα σήμερα μισό έως ένα μέτρο κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Στη νότια προβλήτα του λιμανιού (μήκους 135 μ.) βρέθηκαν πολλοί αποθηκευτικοί χώροι (horrea), καταστήματα (tabernae) και συγκρότημα έξι τετράπλευρων ιχθυοδεξαμενών (piscinae) που συγκοινωνούσαν μεταξύ τους με κανάλια και φυσικά με τη θάλασσα για την εκτροφή ψαριών, μια ρωμαϊκή συνήθεια η οποία συναντάται και σε άλλα λιμάνια της Μεσογείου. Εκτός από τα νομίσματα που προαναφέραμε (υποσημείωση 11), στο χώρο του νότιου μώλου βρέθηκαν περίφημοι πίνακες από opus sectile (υαλογραφήματα), με φυτά, πτηνά και ζώα που συναντά κανείς στις όχθες του Νείλου, γεγονός που πιστοποιεί τη θέση του Ισαίου.

Το Ισαίον στη συνέχεια αποτέλεσε τμήμα μεγάλης πεντάκλιτης Βασιλικής, η οποία κατασκευάστηκε τον 6^ο μ.Χ αι. και λειτούργησε μέχρι τις αρχές του 7^{ου} μ. Χ. αιώνας. Καταστράφηκε από σεισμό ή φωτιά, ή και από τα δύο ταυτόχρονα.»¹⁴

Υαλοθετήματα που βρέθηκαν στις Κερχίες και εκτίθενται στο μουσείο της Ισθμίας.

Η λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων ήταν πολύ διαδεδομένη, κυρίως της Ίσιδας και του Σάραπι στη ρωμαϊκή colonia πόλη της Κορίνθου.¹⁵ Ως χθόνιες θεότητες λατρευόταν με μνήσεις, θυσίες και τελετουργικά δείπνα κατόπιν προσκλήσεως (βλ.

¹⁴ Απ. Παπαφωτίου,ό.π.,σ.292.

¹⁵ «Στις αιγυπτιακές λατρείες ο θεός ή η θεά θεωρούνταν πως κατοικούσαν στο λατρευτικό τους άγαλμα. Εξαιτίας αυτού υπήρχε ένα ολόκληρο δίκτυο προσωπικού που ενυπήρχε μέσα στους ναούς των αιγυπτιακών θεοτήτων στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, προκειμένου να περιποιούνται τα λατρευτικά αγάλματα πλένοντας, σιτίζοντας και τοποθετώντας αυτά για ύπνο. Σε πολλούς τέτοιους ναούς υπήρχαν ιερείς αιγυπτιακής προέλευσης που ήταν σε θέση να προσφέρουν τις καθημερινές πρωινές και βραδινές προσευχές και να τελούν σωστά της ιεροτελεστίας. Οι ιερείς αυτοί ήταν επίσης ικανοί να χειρίζονται το ιερό ύδωρ του Νείλου που χρησιμοποιούνταν στις τελετουργίες της λατρείας, να διαβάζουν τα ιερά βιβλία που γράφτηκαν στα ιερογλυφικά, τα οποία χρησιμοποιούνταν για τη μύηση στα μυστήρια και να διακοσμούν τα πλοία που χρησιμοποιούνταν για τις εορτές της Ίσιδας με την ιερογλυφική γραφή.», John Fotopoulos, ό.π., σ.151.

τέτοιες προσκλήσεις παρακάτω στα ιερά Ίσιδας και Σάραπι στην Κόρινθο σ.44).

Ο Απουλήιος στις *Μεταμορφώσεις* του, που είναι μεν μυθιστόρημα, παρέχει όμως χρήσιμες πληροφορίες, περιγράφει την μύηση του Λούκιου, ενός αδύναμου γαιδάρου, στα μυστήρια της Ίσιδας, ο οποίος μετά τη μύησή του μεταμορφώνεται σε άνθρωπο. Η υπαρξιακή αυτή αναγέννηση και μεταμόρφωση ήταν σταδιακή. Στην περιγραφή του Απουλήιου για τον Λούκιο, υπήρξε προπαρασκευαστική περίοδος δέκα ημερών με τελετουργικούς καθαρμούς, αποχή από κρασί και τροφή, ένδυση με καινούργιο λινό ένδυμα και λιτανεία από την Κόρινθο μέχρι το Ισαίο των Κεγχρεών.¹⁶ Στις Κεγχριές ακολουθεί η κεντρική τελετή μύησης του Λούκιου που δεν περιγράφεται -μάλλον σκόπιμα- ένδυση τελετουργικού ενδύματος με δώδεκα άκρες και παρατίθεται εκ μέρους του ένα τελετουργικό γεύμα σαν να ήταν τα γενέθλιά του.

*Μέρος του
μισοβοθισμένου
νότιου μώλου των
Κεγχρεών με τον
χώρο του Ισαίου¹⁷.*

Η περιγραφή
της συνάντησής
του με την

Ίσιδα κατά τη διάρκεια της μύησης στις Κεγχριές μας επιτρέπει να συμπεράνουμε την κοινή επιδίωξη των μυστηριακών λατρειών για την πρόκληση μιας προσωπικής, λυτρωτικής θεοφάνειας, «μιας άμεσης συνάντησης με το θείο», όπως την ορίζει ο Burket (*Ancient Mystery Cults*, σ. 90). Η βίωση ενός τέτοιου γεγονότος επέτρεπε

¹⁶ « Ο Λούκιος καταγράφει ότι στις Κεγχριές η πομπή της εορτής περιλάμβανε πομπή των πιστών της θεάς, οι οποίοι μεταμφιεζόταν, μαζί με χορωδίες που τραγουδούσαν ύμνους και αυλητές που ήταν αφιερωμένοι στον Σάραπι και έπαιζαν τραγούδια που αποτελούσαν μέρος της λατρείας του Θεού. Οι μύστες των μυστηρίων της Ίσιδας φορούσαν άσπρα ενδύματα, ενώ οι ιερείς της Ίσιδας μετέφεραν τα ιερά αντικείμενα της λατρείας, όπως λύχνους, ομοιώματα βωμών, ένα χρυσό φοίνικα, ένα χρυσό αγγείο με μορφή γυναικείου στήθους που έσταζε γάλα, μία βεντάλια, έναν αμφορέα, αγάλματα των θεών και της θεάς, και μία λάρνακα που περιείχε “τα μυστικά αντικείμενα του ανείπωτου μυστηρίου της” . Κατά την άφιξη στην ακτή ένα πρόσφατα ναυπηγημένο πλοίο που είχε διακοσμηθεί με ιερογλυφικά, αφιερώνονταν μετά την ολοκλήρωση μιας ιεροτελεστίας εξαγνισμού, στην οποία χρησιμοποιούνταν ένας φλεγόμενος πυρσός, ένα αβγό και θειάφι. Οι θιασώτες της θεάς πρόσφεραν επίσης σπονδές γάλακτος που αναμιγνύονταν με ψίχουλα στη θάλασσα και στοιβαζαν βεντάλια και αρωματικά καρυκεύματα και άλλα είδη προσφορών προτού το σκάφος ριχθεί στη θάλασσα και πλεύσει.», στο ίδιο, σ.σ. 152-153.

¹⁷ *Αρχαιολογικοί θησαυροί της Κορινθίας*, εκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Κορινθίας, (Κόρινθος 2008),σ.25.

στον μύστη μια εμπειρία αναγέννησης και αιώνιας ευτυχίας. Γράφει συγκεκριμένα ο Απουλήιος¹⁸ : «Άγγιξα τα σύνορα του θανάτου και πατώντας το κατώφλι του παλατιού της Περσεφόνης επέστρεψα παλεύοντας με όλα τα στοιχεία. Στο μέσο της νύκτας είδα τον ήλιο να λάμπει με ζωηρό φως. Έφτασα μπροστά στους θεούς του ουρανού και τους θεούς του Άδη και τους προσκύνησα από κοντά. » (Απουλήιου *Μεταμορφώσεις* 11.23).

Μετά την αναχώρησή του από την Κόρινθο, ο Λούκιος ταξίδεψε στη Ρώμη, όπου ξαναμυήθηκε στα μυστήρια της Ίσιδας και αργότερα του Όσιρι εισερχόμενος στις τάξεις των παστοφόρων. Η σειρά αυτή των μυήσεων, τρείς στην περίπτωση του Λουκίου, φανερώνει τάξεις ή επίπεδα μύησης που τουλάχιστον κάποιοι μύστες της θεάς περνούσαν μέσα στους ναούς της.¹⁹

1.3. Στο Κράναιο.

Ανηφορίζοντας από τις Κεχριές προς την Κόρινθο ο Παυσανίας αφήνει αριστερά του τα Όνια όρη και μέσω των Εξαμιλίων φτάνει στον λόφο του Κρανείου, περνώντας την πύλη των Κεχρεών στην ανατολική πλευρά του οχυρωματικού τείχους της Κορίνθου.

Στο δρόμο προς την Κόρινθο υπήρχαν ταφικά μνημεία κατά τη συνήθεια της εποχής. Στο λόφο του Κρανείου υπήρχε ιερό άλσος με κυπαρίσσια, ιερό τέμενος για τον τοπικό μυθικό ήρωα Βελλεροφόντη, ο τάφος του Διογένη του κυνικού φιλοσόφου και της ονομαστής για την ομορφιά της εταίρας Λαΐδος, για την οποία ο Παυσανίας κάνει ιδιαίτερη μνεία, δείγμα της εκτίμησης που απολάμβαναν από την κοινωνία οι εταίρες. Υπήρχε ακόμη παλιότερα και γυμνάσιο, δηλ. γυμναστήριο, όπου κατά την παράδοση συνάντησε ο Μέγας Αλέξανδρος τον κυνικό φιλόσοφο Διογένη, για το οποίο όμως τίποτα δεν αναφέρει ο Παυσανίας, ενώ κάνει απλή αναφορά στον ναό της Μελαινίδος (ή Μελανίδος) Αφροδίτης.

Ο λόφος του Κρανείου χρησίμευε και ως νεκροταφείο (αν και εντός των τειχών, πράγμα που απαγορευόταν), βρισκόταν όμως αρκετά μακριά από την κατοικημένη περιοχή της ρωμαϊκής πόλης της Κορίνθου. Έτσι εξηγείται και ο ναός της Μελανί-

¹⁸ Ο Λούκιος Απουλήιος (123 - 170 μ.Χ.) ο επιλεγόμενος *Πλατωνικός και Σοφιστής*, από τη Μαδαύρα –το Μ'Νταουρούς της σημερινής Αλγερίας- στις *Μεταμορφώσεις ή Ο Χρυσός Γάιδαρος* (γράφηκε το 153 μ.Χ.) περιγράφει την ιστορία του νεαρού Λουκίου, ο οποίος λόγω της περιέργειάς του παραμορφώθηκε σε όνο με ανθρώπινη συνείδηση. Αποκτά όμως και πάλι την πρότερη εικόνα του μυσούμενος στα μυστήρια της Ίσιδας, στο τέμενος της αιγύπτιας θεότητας στις Κεγγρεές. Η συγκεκριμένη αφήγηση είναι η μοναδική λεπτομερής καταγραφή τελετουργικού αρχαίων Μυστηρίων.

¹⁹ Πρβλ. John Fotopoulos, ό.π., σ.148-149.

δος Αφροδίτης (ή Αφροδίτης των νεκρών, κατά τον Πλούταρχο), η οποία λατρευόταν ανάμεσα σε τάφους (νεκροταφεία). Ο τάφος του Διογένη επισημαινόταν από μια κολόνα με παράσταση σκύλου από Παριανό μάρμαρο (κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο), ενώ της Λαΐδος με μια λέαινα που κρατούσε κριάρι με τα μπροστινά της πόδια, επάνω σε Ιωνικό κίονα (Παυσανίας).

Νομίσματα 5 και 6 με την παράσταση του κίονα του τάφου της Λαΐδας (λέαινας κρατώντας κριάρι) και αργυρός στατήρας με την Χαλινίτιδα Αθηνά και τον φτερωτό Πήγασο.

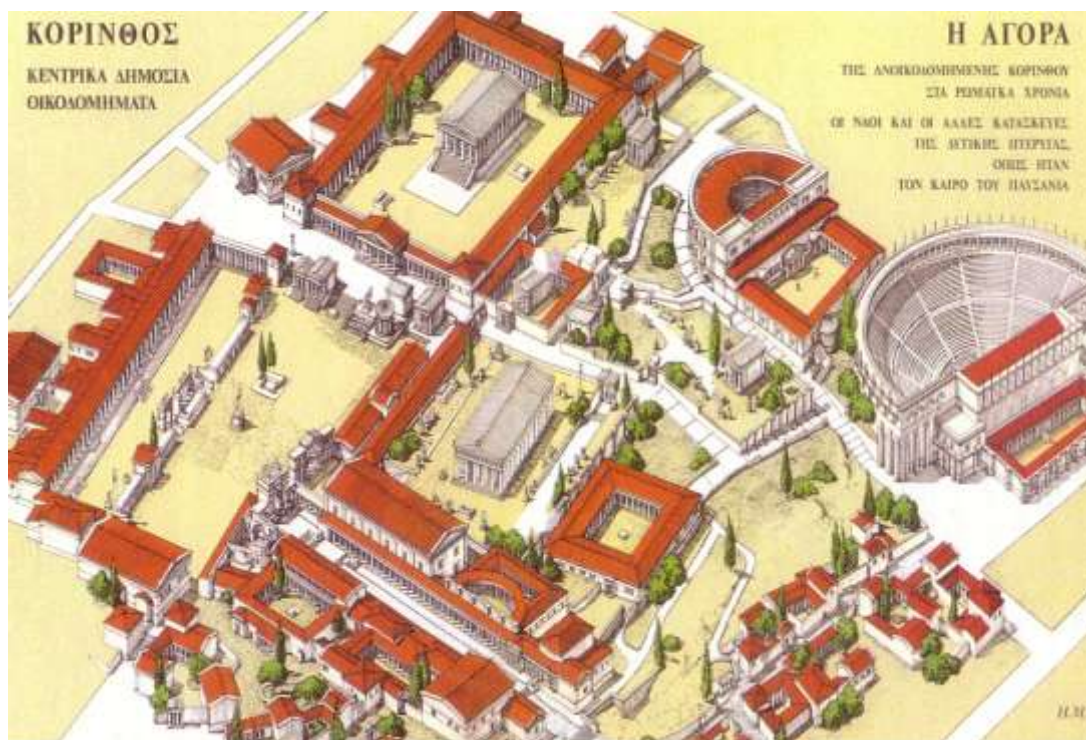
Η λατρεία του Βελλερεφόντη (ή Βελλεροφόντη) ήταν λατρεία τοπικού μυθικού ήρωα, όπως και του Παλαίμονα στα Ίσθμια. Ο Βελλερεφόντης -κατά τους θρύλους- δάμασε το μυθικό φτερωτό άλογο Πήγασο, με τη βοήθεια της Αθηνάς, η οποία έδωσε στον Βελλεροφόντη το ιερό χαλινάρι, όπως αναφέρει ο Παυσανίας παρακάτω (Παυσ. ΙΙ, 4,1-2) για το ιερό της «Χαλινίτιδος» Αθηνάς στην Κόρινθο. Ο φτερωτός Πήγασος αποτελεί σήμερα το έμβλημα του Δήμου Κορινθίων και άγαλμά του στήθηκε προσφάτως σε κεντρική πλατεία της Κορίνθου στο «Φλοίσβο», ενώ παράσταση που παρουσιάζει το περιστατικό της συνάντησης του Μ. Αλεξάνδρου με τον Διογένη στην παραλία «Καλάμια».

1.4. Ναοί και Ιερά της Κορίνθου.

Με μια λιτή αποστροφή του λόγου του ο Παυσανίας, σημειώνει ότι τα περισσότερα μνημεία που είναι άξια λόγου στην πόλη της Κορίνθου είναι έργα της νεότερης περιόδου, δηλαδή της ρωμαϊκής (Παυσ. ΙΙ, 6). Η καταστροφή της Κορίνθου από τον Μόμμιο το 146 π. Χ, δεν άφησε τίποτα σχεδόν από την περίοδο τις «αρχαίας ακμής», όπως λέει. Φαίνεται ότι ο Παυσανίας ερχόμενος από τις Κεχριάς, εισήλθε στην Κόρινθο και την κεντρική αγορά της, από τα νότια (Κεγχρεατική πύλη), κινήθηκε προς τα δυτικά και κατευθύνθηκε προς το βόρειο τμήμα της. Αυτή είναι η αναδόμηση της πορείας που προτείνει ο R.L. Scranton (1951), την οποία δέχεται και ο Παπαχατζής, ενώ ο C.K. Williams (1974) θεωρεί ως αφετηρία το βορειοδυτικό άκρο της αγοράς με κατεύθυνση δυτικά. Το ζήτημα της αναδόμησης της πορείας του

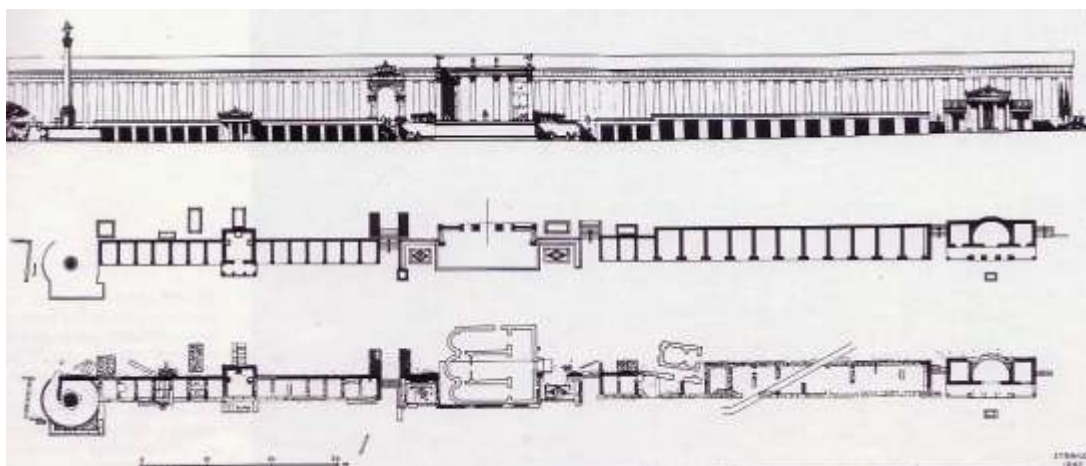
Παυσανία έχει περισσότερο αρχαιολογικό και ανασκαφικό ενδιαφέρον, ενώ εμάς μας ενδιαφέρει κυρίως η περιγραφή των ιερών που τον εντυπωσίασαν.

Σχέδιο της Αγοράς της Κορίνθου κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, (πηγή Ν. Δ Παπαχατζή : Πausανίου : Ελλάδος Περιήγησις II,σ.σ.56-57.

1.4.1. Στην πλατεία του Forum της Κορίνθου.

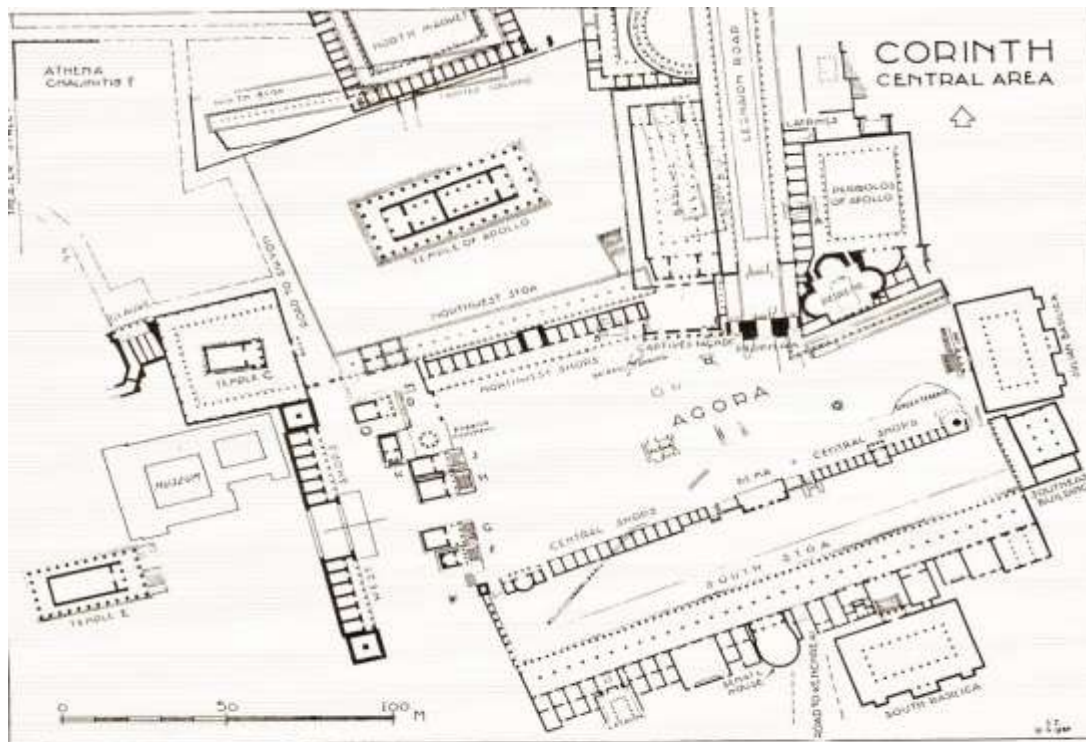
Όπως φαίνεται από τις ανασκαφές (βλ. και το παρακάτω σχέδιο,σ.28) υπήρχε στην αγορά ένας κεντρικός ελεύθερος χώρος μήκους 160 μέτρων και πλάτους 70, γύρω από τον οποίο και στις τέσσερις πλευρές του, υπήρχαν οικοδομήματα, καταστήματα, στοές, ενώ οι περισσότεροι ναοί και τα ιερά καταλάμβαναν το δυτικό κυρίως τμήμα του τετραπλεύρου, καθώς έπρεπε να έχουν την είσοδό τους ανατολικά.

Πρόσοψη και κάτοψη των κεντρικών καταστημάτων του Forum. Κάτω φαίνεται η τρίκλιτη Βασιλική που οικοδομήθηκε τα μεσοβυζαντινά χρόνια στη θέση του Βήματος (βλ.σ.σ.83-84).

1.4.2. Οι ναοί και τα αγάλματα της δυτικής πλευράς του Forum.

Κεντρική Αγορά Ρωμαϊκής εποχής (Forum) Αρχαίας Κορίνθου. Σημειώνονται τα δυτικά καταστήματα (West Shops) εμπροσθεν του σημερινού Μουσείου και η Νότια Στοά. (Πηγή: J.T. & H.A. 1960).

Στη συνέχεια αναφέρει ναό της Τύχης (Fortuna) και άγαλμά της από Παριανό μάρμαρο και κοντά σε αυτό ιερό των «θεών πάντων», δηλαδή Πάνθεο. Πρόκειται για τα οικοδομήματα με τα χαρακτηριστικά F και G. Το F για το ναΐσκο της θεάς Τύχης και το G για το Πάνθεο, στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς (βλέπε στο σχέδιο της Αγοράς).

Ο ναός F, χτισμένος πάνω σε ψηλό κρηπίδωμα (podium), ήταν προσιτός με χτιστή κλίμακα δέκα βαθμίδων, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική συνήθεια να χτίζουν τους ναούς πάνω σε υψηλά κρηπίδωματα. Είχε τέσσερις Ιωνικούς κίονες στην πρόσοψη και κόγχη στο βάθος του σηκού, για το λατρευτικό άγαλμα. Η θεά Τύχη ήταν η προσωποποίηση της ευτυχίας των πόλεων και υπήρξε συνήθεια να τιμάται με ναούς και αγάλματα, όχι μόνο στα ρωμαϊκά, αλλά και στα ελληνιστικά χρόνια, όπως σημειώνει ο Παπαχατζής.²⁰

Συνήθεια ρωμαϊκή επίσης ήταν και τα Πάνθεα, για να τιμώνται από κοινού όλοι οι Θεοί. Ο Πανσανίας το χαρακτηρίζει Πάνθεο ιερό, παρά το ότι δεν ήταν ένας απλός περίβολος, αλλά κτίσμα σε υψηλό πάλι κρηπίδωμα με κτιστή σκάλα και Κορινθιακούς κίονες στην πρόσοψη. Πάνθεο υπήρχε και στην Αθήνα, κτίσμα του Αδριανού.

²⁰ Πρβλ. Ν. Παπαχατζή, ό.π., σ.63.

Κοντά στο Πάνθεο ο Πausανίας αναφέρει μία Κρήνη χτιστή με χάλκινο άγαλμα του Ποσειδώνα στο ψηλότερο σημείο της, με ένα δελφίни να ελίσσεται στα πόδια του, από το στόμα του οποίου έτρεχε νερό, δηλαδή το στόμα του δελφινιού χρησίμευε ως κρουνός. Λείψανα της κρήνης αυτής με τρεις γούρνες σε ανισόπεδη διάταξη εντοπίστηκαν στα θεμέλια των ναών Η και J (μεταγενέστερων του Pausanias). Προφανώς η κρήνη αργότερα κατεδαφίστηκε και διαμορφώθηκε ο χώρος για την οικοδόμηση δυο ακόμη ναών²¹. Πέριξ της κρήνης ο Pausanias βλέπει ένα χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα του επονομαζόμενου Κλαρίου (από τη Μικρασιατική περιοχή Κλάρο, νότια της Σμύρνης κοντά στην Κολοφώνα, όπου υπήρχε ονομαστό μαντείο του θεού Απόλλωνα, το οποίο κατά την ρωμαϊκή περίοδο ανακατασκευάστηκε από τον Αδριανό και γνώρισε μεγάλη ακμή και δημοφιλία).

Επίσης σημειώνει άγαλμα της Αφροδίτης (έργο του Ερμογένη από τα Κύθηρα), δυο χάλκινα αγάλματα του Ερμή, το ένα στεγασμένο στο ναό D και το άλλο στο στρογγυλό βάθρο δίπλα στο ναό D (βλέπε το σχέδιο της Αγοράς) και τρία υπαίθρια αγάλματα του Δία. Ένα αφιερωμένο στον Χθόνιο Δία, ένα στον Ύψιστο Δία και άλλο ένα χωρίς προσωνύμιο. Κατά τον Παπαχατζή, η θέση των τριών αγαλμάτων του Διός πιθανόν να ήταν στο μεγάλο χτιστό ορθογώνιο βάθρο στον χώρο που εφάπτεται στη βόρεια πλευρά του ναού D.

Ο Pausanias δεν αναφέρει το στρογγυλό μονόπτερο κτίσμα πάνω σε ψηλό τετράγωνο κρηπίδωμα, με οκτώ κορινθιακούς κίονες, τα θεμέλια του οποίου έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, ίσως γιατί δεν ήταν αφιερωμένο σε θεότητα, αλλά στον τοπικό άρχοντα Βάββιο Φιλίνο, πιθανόν ελληνικής καταγωγής απελεύθερο, ο οποίος ασκούσε ανώτατη εξουσία και συνέβαλε οικονομικά στον εξωραϊσμό της Κορίνθου. Το κτίσμα είναι οικοδόμημα του 20 με 30 μ. Χ. Ύστερα ο Pausanias δεν συνηθίζει να αναφέρει τίποτε για τα νεώτερα ρωμαϊκά χτίσματα.

Στο δυτικό τμήμα της αγοράς και σε περίοπτη θέση, ο Pausanias καταγράφει ναό «της Οκταβίας της αδελφής του Αυγούστου ο οποίος έγινε αυτοκράτορας των Ρωμαίων μετά τον Καίσαρα τον οικιστή της σημερινής Κορίνθου»²². Ήταν περίπτερος εξάστηλος ναός επάνω σε ψηλό κρηπίδωμα και σημειώνεται στο σχέδιο του Forum με το γράμμα E (βλ. σ.28). Ήταν αρχικά θεμελιωμένος με διαστάσεις 44 × 23 μέτρα και Ιωνικού ρυθμού. Ανακαινίστηκε όμως στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια, μετά το σεισμό του 77 μ.Χ., πάλι σε υψηλό κρηπίδωμα μικρότερων όμως

²¹ Πρβλ. στο ίδιο σ.64.

²² Βλ. στο ίδιο σ. 67.

διαστάσεων με πτερό 6×12 με ωραίους κορινθιακούς κίονες και χτιστό περίβολο. Περιείχε το λατρευτικό άγαλμα μιας καθιστής Ρωμαίας δέσποινας, που προσωποποιούσε τη gens Julia, την οικογένεια δηλ. του Ιουλίου Καίσαρα και του Οκταβιανού Αυγούστου, των κτητόρων της ρωμαϊκής Κορίνθου²³.

Ο ναός της «Οκταβίας», ναός E από τα δυτικά (φωτογραφία συντάκτη)

Ο Ι. Φωτόπουλος θεωρεί ότι ο ναός E ήταν πιθανότατα το κέντρο της αυτοκρατορικής λατρείας της ρωμαϊκής Κορίνθου, μια ιδέα που υποστηρίχθηκε και από τον C. K. Williams. Διάφορες επιγραφές οδηγούν στην καθιέρωση της αυτοκρατορικής λατρείας στην Κόρινθο κοντά στην εποχή της ίδρυσής της ως ρωμαϊκής αποικίας από τον Ιούλιο Καίσαρα. Μια αποσπασματική επιγραφή αποδεικνύει την παρουσία της λατρείας του θεοποιημένου Ιουλίου: DIVO IUL[io] CAESARI [sacrum], οποία χρονολογείται από την περίοδο της ύστερης Δημοκρατίας ή της πρώιμης αυτοκρατορίας. Ο Williams δέχεται ότι ο ναός E οικοδομήθηκε πιθανώς την εποχή του Τιβερίου (14-37μ.Χ) και ότι αναπαριστούσε την διαδεδομένη σημασία της αυτοκρατορικής λατρείας στην ρωμαϊκή Κόρινθο²⁴.

Σίγουρα η αυτοκρατορική λατρεία (Καισαρολατρία) ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στην Κόρινθο, καθώς η πόλη είχε επανιδρυθεί ως ρωμαϊκή colonia από τον πρώτο θεοποιημένο μετά το θάνατό του ρωμαίο αυτοκράτορα Ιούλιο Καίσαρα, και αποικίστηκε από τον υιοθετημένο γιο και ανηψιό του, Αύγουστο,

²³ Έχουν διατυπωθεί απόψεις ότι η μορφή απεικονίζει την Οκταβία, αδελφή του Αυγούστου, την σύζυγό του Λιβία ή ακόμη και την κόρη του Ιουλία. πρβλ. στο ίδιο σ.σ.67-68.

²⁴ Πρβλ. στο ίδιο σ.σ. 68-69 και Charles K. Williams II, «Roman Corinth: The Final Years of Pagan Cult Facilities along East Theater Street», στο edited by Daniel N. Schowalter and Steven J. Friesen, *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, Harvard Studies Cambridge, (Massachusetts 2005),σ. 221 κ.ε.

πρώτο εν ζώή λατρευόμενο ως θεό αυτοκράτορα, ο οποίος και καθιέρωσε την αυτοκρατορική λατρεία. Δεν ήταν όμως τόσο έντονη όσο στις επαρχίες και τις πόλεις της Μ. Ασίας, όπως π.χ. στην Έφεσο (ναός Ιουλίου Καίσαρα και Ρώμης), στην Πέργαμο (ναός του Τιβέριου, του Ιουλίου Καίσαρα, του Καρακάλλα), στην Κύζικο (ναός του Αδριανού), Μίλητο, Νίκαια Νικομήδεια κ.ά. Δεν συναντάται επίσης στην Κόρινθο ο θεσμός της «νεωκορίας», του προνομίου δηλ. να κατασκευάσει η πόλη επαρχιακό ναό αυτοκρατορικής λατρείας, αν και ήταν η (Κόρινθος) πρωτεύουσα της Αχαΐας.

Αγάλματα του Λευκίου Καίσαρα, του Αυγούστου με τήβεννο (toga) ως Ύπατος Αρχιερέας (Pontifex Maximus), κεφαλή του Ιουλίου Καίσαρα, του Καρακάλλα, του Αντωνίου Πίου, αγαλματίδιο της θεοποιημένης Ρώμης έχουν βρεθεί τα περισσότερα στις ανασκαφές κυρίως της Ιουλίας Βασιλικής στο ανατολικό άκρο της αγοράς (forum), και όχι στο δυτικό άκρο που βρίσκεται ο ναός της «Οκταβίας» (ναός Ε). Λατρευτικό άγαλμα αυτοκράτορα στο ναό της «Οκταβίας» δεν έχει βρεθεί. Η λατρεία προς τους θεοποιημένους αυτοκράτορες στην Κόρινθο ήταν περισσότερο έμμεση με αφιερώσεις των ναών του Forum σε λατρείες της Αφροδίτης (στην οποία ανήγαγε την καταγωγή της η Ιουλία γενεά) και του Απόλλωνα (στον οποίο ανήγαγε την θεϊκή καταγωγή του ο Αύγουστος). Συνήθειες ήταν οι θυσίες και οι προσευχές για την υγεία και την αιώνια βασιλεία του αυτοκράτορα και του οίκου του.

Η οικειοποίηση από τον θεοποιημένο Αυτοκράτορα Αύγουστο (Οκταβιανός) του τίτλου «divi filius» «Θεού Υιός» ή «Υιός Θεού» κατά το , «Divus Iulius»²⁵ (Αποθεωμένος – ή Θεός– Ιούλιος) που είχε αποδώσει η Σύγκλητος στον Καίσαρα δύο χρόνια μετά το θάνατό του (42 π.Χ.), έδωσε αφορμή τους τελευταίους αιώνες στον Μπρούνο Μπάουερ, στον Άλμπερτ Σβάϊτσερ και αργότερα στον Φραντσέσκο Καρόττα και στον Αυστραλό Γκάρυ Κώρτνεϋ, να αμφισβητήσουν την ιστορικότητα του προσώπου του Ιησού Χριστού και να διατυπώσουν (οι δυο τελευταίοι) την άποψη περί καταγωγής του χριστιανισμού από την αυτοκρατορική λατρεία ως εξέλιξή της, θεωρίες που σήμερα έχουν πια ξεπεραστεί. Την θεότητα του Καίσαρα οι χριστιανοί ουδέποτε την αναγνώρισαν και μάλιστα γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκαν ένοχοι «εσχάτης προδοσίας» και «αθεΐας» και εθανατώνοντο κατά τους γενικούς ή τοπικούς διωγμούς μέχρι τον 4^ο αι. μ.Χ.

²⁵ Αρχικά ο όρος «divus» δεν ήταν παρά μία μορφή της λέξης «deus» και σήμαινε απλά «θεός». Μετά την επίσημη, ωστόσο, κατάταξη του Καίσαρα στους θεούς, η λέξη «divus» έφτασε να σημαίνει κάποιον θεό που προηγουμένως υπήρξε άνθρωπος.

1.4.3 Προπύλαια - Ιερά και αγάλματα της οδού Λεχαιού.

Βγαίνοντας από την πλατεία και κατευθυνόμενος βόρεια στην πλακόστρωτη οδό Λεχαιού (που έβγαζε στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαιού), ο Πausanίας περνά τα

μνημειακού χαρακτήρα προπύλαια. Πάνω από την κεντρική πύλη βλέπει το επίχρυσο άρμα του Φαέθωνα (γιου του Ήλιου) μαζί με αυτό του ίδιου του Ήλιου, να λαμποκοπούν κάτω από τον Κορινθιακό ουρανό. Ο θεός Ήλιος, όπως αναφέραμε και παραπάνω ήταν κατά τον μύθο ο προστάτης του Ακροκορίνθου και της ευρύτερης περιοχής του, αφού ο Ποσειδώνας που την διεκδικούσε κι αυτός, κράτησε τελικά την περιοχή της Ισθμίας.

Η πλακόστρωτη «οδός Λεχαιού» και η κρήνη Πειρήνη σήμερα

Δεξιά, όπως βγαίνουμε από τα προπύλαια προς την οδό

Λεχαιού, και σε μικρή απόσταση ήταν στημένο το χάλκινο άγαλμα του Ηρακλή, και μετά από αυτό η είσοδος της κρήνης της Πειρήνης, κόρης του ποτάμιου θεού Ασωπού, η οποία κατά τον Pausanias από άνθρωπος έγινε πηγή, εξαιτίας των δακρύων που έχυσε θρηγώνοντας το γιο της Κεχρία που τον σκότωσε άθελά της η Άρτεμις.²⁶ Η πηγή αυτή και σήμερα εξακολουθεί να έχει νερό, ενώ οι πρώτες προσπάθειες διαμόρφωσης του χώρου της χρονολογούνται από τον 7^ο π. Χ. αι. Η φυσική αυτή πηγή ίσως απετέλεσε και τον λόγο για τον οποίον οι Κορίνθιοι επέλεξαν

²⁶ Πρβλ. Ν. Παπαχατζή, ό.π., σ.σ. 68-69.

τον τόπο αυτό για να χωροθετήσουν την αγορά της Κορίνθου. Κοντά στη μνημειώδη κρήνη της Πειρήνης ο Πausανίας επισκέπτεται τον ιερό περίβολο του Απόλλωνα, όπου βλέπει ένα άγαλμά του και γύρω στους τοίχους του περιβόλου ζωγραφική αναπαράσταση των κατορθωμάτων του Οδυσσέα κατά των μνηστήρων.

Μετά τον περίβολο του Απόλλωνα βλέπει το χάλκινο άγαλμα καθιστού Ερμή με ένα κριάρι δίπλα του, καθώς ο Ερμής (σημειώνει ο Πausανίας) είναι ο κατεξοχήν προστάτης των κοπαδιών. Οι άνθρωποι τον επικαλούνταν για την γονιμότητα και τον πολλαπλασιασμό των προβάτων, γι' αυτό και συναντάται με τα προσωνύμια «κριοφόρος», «νόμιος», «επιμήλιος» κ.ά.

Μετά το άγαλμα του Ερμή αναφέρει αγάλματα του Ποσειδώνα, της Λευκοθέας

Κορινθιακά νομίσματα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων που απεικονίζουν έργα τέχνης μνημειώδη ή περιγραφόμενα από τον Πausανία: 1. Πρακτική στην άρχη της οδοῦ Λεχίου (πάνω στα άσπια ὁ Πausανίας εἶδε τὰ ἄρματα τοῦ Ἥλιου καὶ τοῦ Φαιθόντα (καρ. 3, 2). 2. τὸ τέθριππο τοῦ Ἥλιου (ἀπὸ τὰ πρακτικά). 3 καὶ 4 ἵκος τὸ ἄγαλμα τῆς «χαλκῆς Ἀθηνᾶς» ποὺ εἶδε ὁ Πausανίας στὴ μέση τῆς ἀγορᾶς (καρ. 3, 1)· ἡ θεὰ κρατεῖ ὄσπια στὸ ἄριστερό χεῖρ καὶ Νίκη στὸ δεξιόν. Στὰ πόδια τῆς ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριᾶ ὄσπια, ἀπὸ τῆς ἄλλης γιάστρα. 5 ἄγαλματα Ποσειδώνα καθιστοῦ με δελφίνι στὸ δεξιόν χεῖρ καὶ Ἀθηνᾶς ἄσπια. 6 τὸ ἄγαλμα τοῦ καθιστοῦ Ἐρμῆ ποὺ εἶδε ὁ Πausανίας στὴν ἀρχὴ τῆς οδοῦ Λεχίου (καρ. 3, 4). 7 ἄγαλμα ὄσπιον γεντιοφόρου Διονύσου με ἄγροστο στὸ ἄριστερό χεῖρ· στὰ πόδια του πάνθηρας (ἵκος ἔνα ἀπὸ διὰ ζῶνα τοῦ θεοῦ ποὺ εἶδε ὁ Πausανίας, καρ. 2, 6). 8 ἄλλο ἄγαλμα τοῦ Διονύσου ἐπιθρονοῦ με ἄγροστο· ὁ πάνθηρος στὰ πόδια του.

και του Παλαίμονα πάνω σε δελφίνι. Στο χώρο των Λουτρών του Ευρυκλέους και αριστερά της εισόδου των Λουτρών υπήρχε ο Ποσειδώνας και κατόπιν μια Αρτέμιδα «Κυνηγός», ενώ κοντά τους ένας Βελλεροφόντης πάνω στον μυθικό Πήγασο, από την οπλή του οποίου έτρεχε νερό. Μετά το λουτρό του Ευρυκλέους ο Πausανίας δεν προχωρεί ευθεία προς το λιμάνι του Λεχίου, αλλά στρίβει αριστερά προς τα δυτικά, στον δρόμο που οδηγούσε στην Σικυώνα.

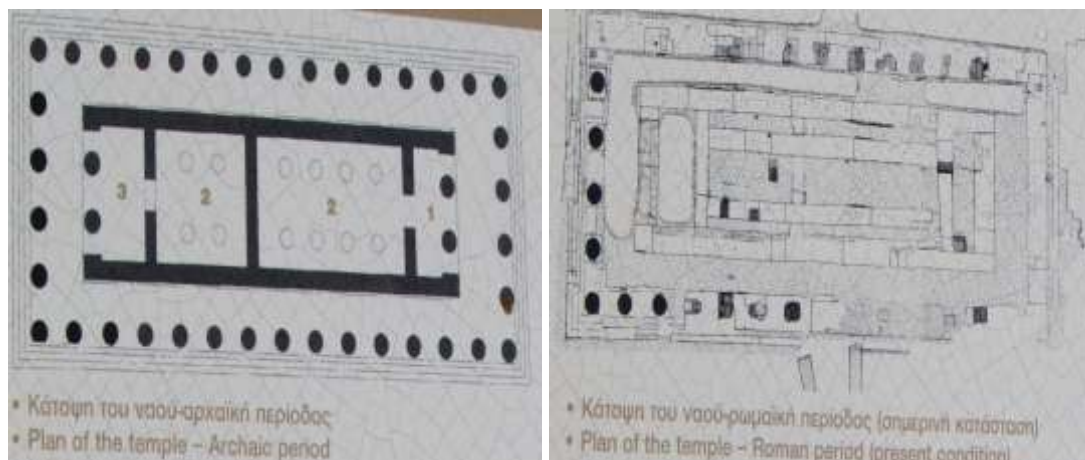
1.4.4. Ναός Απόλλωνα - κρήνη της Γλαύκης

Ο Πausανίας δεν συνεχίζει την πορεία προς το λιμάνι του Λεχίου, αλλά κατευθύνεται δυτικά στον δρόμο προς την Σικυώνα (το σημερινό Κιάτο). Επιγραμματικά αναφέρεται²⁷ στο μεγάλο αρχαϊκό ναό με τους επτά σωζόμενους σήμερα μονολιθικούς δωρικούς κίονες, με χάλκινο λατρευτικό άγαλμα του Απόλλωνα. Αυτός είναι και ο λόγος που ο ναός αποδίδεται στον Απόλ-

Πηγή Ν. Παπαχατζής σ.81.

²⁷ «Είναι γνωστό πως ο Πausανίας απέφευγε να πολυπραγμονεί για ναούς και για αγάλματα, οσοδήποτε σημαντικά ως έργα τέχνης, αν δεν συνδέονταν μ' αυτά ιδιότυπες λατρείες ή συναρπαστικοί «θρύλοι». Στους Κορίνθιους της εποχής του δεν βρήκε παραδόσεις για το ναό του Απόλλωνα ούτε λατρεία με ασυνήθιστο τελετουργικό.», Ν. Παπαχατζή ό.π, σ.72.

λωνα, όμως δεν είμαστε σίγουροι για την αρχική ή μεταγενέστερη αφιέρωσή του²⁸. Ο ναός αυτός που αποδίδεται στον Απόλλωνα και σήμερα αποτελεί το σήμα κατατεθέν της Αρχαίας Κορίνθου, χτίστηκε στα μέσα του 6^{ου} π. Χ. αι. (540 π. Χ.), στη μέση ενός ισοπεδωμένου υψώματος πάνω από τον κεντρικό χώρο της αγοράς, ενώ στον ίδιο χώρο και λίγο βορειότερα υπήρχε αρχαιότερος ναός του 7^{ου} π. Χ. αιώνα, που ιδρύθηκε από τον τύραννο της Κορίνθου Περίανδρο. Υπάρχουν ενδείξεις επισκευής κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους με το ίδιο αρχαϊκό σχέδιο και το παλαιό οικοδομικό του υλικό. Ο ναός φέρεται να έπαθε σημαντικές καταστροφές με το σεισμό το 551 μ.Χ. κατά τον οποίο ήταν ήδη έρημος.

Τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία είναι 53,80 μήκος, 21,58 πλάτος και ύψος στύλων 7,24 του μέτρου. Είχε 6 κίονες στις στενές του πλευρές και 15 κατά μήκος, συνολικά 38 κίονες. Το εσωτερικό του αποτελείται από πρόναο²⁹, οπισθόδομο³⁰ και ένα επιμήκη σηκό,³¹ που χωριζόταν σε δυο δωμάτια με ένα εγκάρσιο τοίχο να τα χωρίζει. Δυο σειρές κίωνων διέτρεχαν όλο το μήκος του εσωτερικού του κτίσματος. Η εσωτερική σειρά των κίωνων αφαιρέθηκε κατά τη ρωμαϊκή ανακατασκευή του ναού και ορισμένοι απ' αυτούς στήθηκαν σε σειρά στο δυτικό άκρο της νότιας στοάς, όπου στέκουν μέχρι σήμερα. Την κρηπίδα αποτελούσαν τρεις βαθμίδες (σκαλάκια) πάνω στις οποίες στηρίζονταν οι μονολιθικοί (και όχι σπονδυλωτοί κίονες).

Εντυπωσιακή τεχνική λεπτομέρεια του στυλοβάτη είναι η «καμπύλωση», που τη συναντάμε για πρώτη φορά στο ναό του Απόλλωνα στην Κόρινθο (540 π. Χ.) για να φτάσει στην τελειότητα με τον Παρθενώνα στην Ακρόπολη της Αθήνας. Με την

²⁸ «Παλαιότερα ο ναός θεωρούνταν του Ποσειδώνα, γιατί είναι γνωστό πως στην προρωμαϊκή Κόρινθο υπήρχε ναός του θεού αυτού σε κεντρικό μέρος της.», στο ίδιο, σ.72.

²⁹ Μικρός χώρος που τον συναντάμε στο μπροστινό μέρος του ναού (βλ. κάτοψη το Νο 1).

³⁰ Ο οπισθόδομος είναι ένας χώρος που βρίσκεται στο πίσω μέρος του ναού (βλ. κάτοψη το Νο 3).

³¹ Ο σηκός είναι το κυρίως μέρος του ναού. Εδώ ήταν τοποθετημένο το άγαλμα του θεού. Ο σηκός του ναού του Απόλλωνα είχε δυο χώρους., (βλ. κάτοψη το Νο 2).

καμπύλωση εννοούμε ότι ο στυλοβάτης δεν είναι απολύτως οριζόντια επιφάνεια, αλλά στο μέσο της κάθε πλευράς είναι λίγο υψηλότερος από τα άκρα. Οι ακριανοί μάλιστα κίονες στις τέσσερις γωνίες του ναού έφεραν έντονη κύρτωση. Σημαντικό στοιχείο των κίωνων είναι και η κλίση προς το σηκό, δηλαδή δεν ήταν κατακόρυφοι. Οι τέσσερις γωνιακοί είχαν μεγαλύτερη κλίση προς τη διαγώνιο. Αυτό σημαίνει ότι ο ναός δε σχημάτιζε ένα ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο αλλά μια διάταξη πυραμοειδή.

Ο ναός του Απόλλωνα από βορειοανατολικά και από νοτιοδυτικά. Φωτογραφίες συντάκτη.

Την αρχαϊκή περίοδο ο ναός είχε πρόσβαση από μια μνημειακή κλίμακα στη νοτιοανατολική γωνιά του λόφου, ενώ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η είσοδος ήταν από τα δυτικά, λόγω της οικοδομικής δραστηριότητας στις άλλες τρεις πλευρές του λόφου, που αχρήστευσαν την παλιά κλίμακα.

Προσπερνώντας το ναό του Απόλλωνα συναντά ο Πausanίας την κρήνη της Γλαύκης, αναφερόμενος διεξοδικά στα προρωμαϊκά έθιμα που σχετίζονται με τη Γλαύκη, τη Μήδεια και τα παιδιά της Μέρμερο και Φέρη. Με τα ανήλικα παιδιά της η Μήδεια έστειλε ένα μαγικό πέπλο στη Γλαύκη ως γαμήλιο δώρο για το γάμο της. Η Γλαύκη ήταν κόρη του Κορίνθιου βασιλιά Κρέοντα κι αγάπησε τον Ιάσονα (πρώην εραστή της Μήδειας και πατέρα των προαναφερθέντων παιδιών της). Μόλις όμως η Γλαύκη φόρεσε τον μαγικό πέπλο της Μήδειας, τυλίχθηκε στις φλόγες και για να σβήσει τη φωτιά που την περιέζωσε, έπεσε στην κρήνη αυτή και ξεψύχησε.

Ο Ευριπίδης στην τραγωδία του «Μήδεια» αναφέρεται σε αυτόν τον μύθο, με την Μήδεια να σκοτώνει η ίδια τα παιδιά της και να τα θάβει στο παρακείμενο ιερό της Ήρας, για να τα γλυτώσει από βασανιστικό θάνατο από τους εξοργισμένους της Μήδειας, τα οποία κατέφυγαν για να σωθούν μέσα στο τέμενος της Ήρας, προστάτιδας του νόμιμου γάμου και της συζυγικής ζωής, να λιθοβολήθηκαν από τον

εξοργισμένο όγλο της Κορίνθου και να θανατώθηκαν.

Η κρήνη της Γλαύκης και πίσω της οι κίονες του ναού του Απόλλωνα.

Φωτογραφία συντάκτη.

Λόγω του άδικου θανάτου των παιδιών

της Μήδειας, Μέρμερου και Φέρη, οι Κορίνθιοι πίστευαν ότι τα πνεύματα των παιδιών της προκαλούσαν το θάνατο στα νεογέννητα νήπιά τους και είχαν καθιερώσει γιορτές στον χώρο όπου είχαν ταφεί, κοντά στο Ωδείο της Κορίνθου. Επτά αγόρια και επτά κορίτσια από διακεκριμένες οικογένειες Κορίνθου έπρεπε επί ένα έτος να θητεύσουν με πένθιμη περιβολή και κομμένα τα μαλλιά τους προσφέροντας εξιλαστήριες θυσίες στα αδικοσκοτωμένα παιδιά της Μήδειας, ώστε να αποτραπεί έτσι η θνησιμότητα των νεογέννητων των Κορινθίων. Την εποχή του Πausανία όλα αυτά δεν τηρούνταν πια από τους νέους αποίκους της ρωμαϊκής Κορίνθου. Το μόνο που βλέπει να θυμίζει την παλιά συνήθεια, είναι ένα ταφικό μνημείο στο χώρο ταφής των παιδιών της Μήδειας, μια παράσταση δηλ. «που είχε τη μορφή γυναίκας, όσο γίνεται πιο φοβερής». (Πaus. II 3,7).

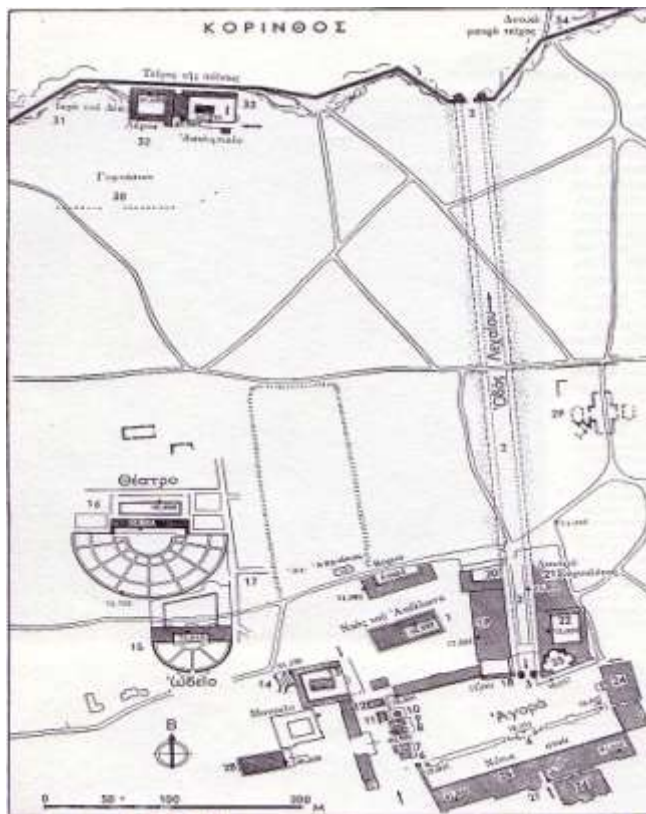
Όσον αφορά τη λατρευτική όμως αξία της παράδοσης που διασώζει εδώ ο Πausανίας, σημασία έχει κατά τον Παπαχατζή ότι : «η εξασφάλιση της αίσιας γέννησης και η κατοχύρωση της ζωής των νεογέννητων φαίνεται πως βρισκόταν στο κέντρο των παλιών ιερουργιών του προδωρικού πληθυσμού της Κορίνθου. Αν η Μήδεια ήταν παλιά τοπική θεά (βλ. M. Nilson. Griech Feste, 59), που ταυτίστηκε αργότερα με την ομώνυμη ηρωίδα της Κολχίδας, οι ιεουργίες πρέπει να γίνονταν στο ιερό της, μέσα στο οποίο υπήρχε τάφος ή τάφοι δυο παιδιών. Η τοπική θεά στην εκδωρισμένη Κόρινθο φυσικό ήταν να ταυτιστεί με τη μεγάλη θεά του Άργους Ήρα». ³² Ο ναός της Ήρας σημειώνεται στο σχέδιο με το γράμμα C, στα βορειο-δυτικά του ναού του Απόλλωνα, μεταξύ της κρήνης της Γλαύκης και του Ωδείου.

³²N. Παπαχατζή, ό.π., σ.σ. 73-74.

Όχι μακριά από τον τάφο [εννοεί ο Πausανίας του Μέρμερου και του Φέρη], υπάρχει ιερό της Αθηνάς Χαλινίτιδος, η οποία κατά τον μύθο πέρασε στο φτερωτό μυθικό Πήγασο το χαλινάρι και το παρέδωσε στον ήρωα της Κορίνθου Βελλεροφόντη. Πιθανόν να υπήρχε και ναός στον ιερό περίβολο του τεμένους που στέγαζε το ξύλινο άγαλμα της θεάς, του οποίου όμως τα πόδια, τα χέρια και το πρόσωπο ήταν από λευκό μάρμαρο. Η λατρεία της Χαλινίτιδας ή Ιππίας Αθηνάς ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής από τα αρχαία χρόνια στην Κόρινθο, συνδεδεμένη με το μύθο του Πηγάσου και του Βελλεροφόντη, γι' αυτό και έχουμε Κορινθιακά νομίσματα ήδη από τον 7^ο π.Χ. αιώνα, να απεικονίζουν στη μια πλευρά την Αθηνά και στην άλλη τον τιθασευμένο με χαλινάρι Πήγασο. Το ιερό της Χαλινίτιδος Αθηνάς ήταν κοντά στο θέατρο της Κορίνθου κι εκεί κοντά, ίσως και μέσα στον περίβολο του τεμένους, υπήρχε ξόανο του Ηρακλή που τον παρίστανε γυμνό. Ήταν έργο του Δαιδάλου και είχε απάνω του κάτι θεϊκό, αν και αλλόκοτο στην εμφάνιση του χωρίς δηλ. τις τέλει αναλογίες των ελληνιστικών αγαλμάτων. Τα ξόανα και τα αγάλματα από ευτελή υλικά γλίτωσαν καθώς φαίνεται από την καταστροφή και την δήωση του 146 π. Χ.

1.5 Η περιοχή του Ασκληπιείου της Κορίνθου.

Το Ασκληπιείο της Κορίνθου βρίσκεται ενάμισι χιλιόμετρο ακριβώς βόρεια της αγοράς (forum) της Αρχαίας Κορίνθου.

Ο χώρος του έχει ανασκαφεί από την Αμερικανική σχολή κλασικών σπουδών και έφερε στο φως πλούσια αναθηματικά και επιγραφικά ευρήματα. Πήλινα ομοιώματα χεριών, ποδιών, βραχιόνων, ματιών, γεννητικών οργάνων, τα περισσότερα σε φυσικό μέγεθος, έχουν βρεθεί και σήμερα εκτίθενται σε ειδική αίθουσα του μουσείου της Αρχ. Κορίνθου.

Πήλινα αναθήματα σε φυσικό μέγεθος από το Ασκληπιείο. Εκτίθενται σε ιδιαίτερη αίθουσα του Μουσείου της Αρχαίας Κορίνθου. (Φωτογ. συντάκτη).

Η περιοχή του Ασκληπιείου κατά τον Πausανία προσδιορίζεται « πέρα από το θέατρο», κοντά στο « παλιό γυμνάσιο » (γυμναστήριο), όπου βρίσκεται και ένα ιερό του Καπιτωλίου (υψίστου, κορυφαίου) Διός, με χάλκινο λατρευτικό άγαλμα και η πηγή της Λέρνας, γύρω από την οποία υπάρχουν κιονοστοιχίες και καθίσματα για να βρίσκουν δροσιά οι επισκέπτες το καλοκαίρι. Το ειδυλλιακό αυτό μέρος βρισκόταν σε ένα λόφο εντός του βόρειου τείχους της πόλης, με θέα την πεδιάδα που απλώνεται από κάτω μέχρι το λιμάνι Λεχαίου και τον Κορινθιακό κόλπο.

Το ιερό του Καπιτωλίου Διός εκτιμάται ότι βρισκόταν δυτικά του Ασκληπιείου, στην ευρύτερη περιοχή του παλαιού Γυμνασίου, όπου βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη κολοσσιαίου ναού του 5^{ου} π.Χ. αι., που εικάζεται πως ήταν ο μεγαλύτερος της Πελοποννήσου.³³ Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, κανείς δεν μπορεί πάντως να μας βεβαιώσει για την κατάσταση του ναού αυτού κατά την εποχή του Πausανία. Η σιγή του π.χ. για το μέγεθός του μπορεί να οφείλεται στο ότι ή ήταν ήδη ερειπωμένος ή είχε χτιστεί στη περιοχή του μικρότερο ιερό ή ακόμα και στην επιλεκτική του συνήθεια να περιγράφει μόνο ό,τι θέλει ο ίδιος, και όχι με ακρίβεια ό,τι βλέπει.³⁴

Σύγχυση υπάρχει επίσης στους ερευνητές όσον αφορά τον προσδιορισμό της κρήνης της Λέρνας. Οι ανασκαφές έδειξαν ότι στον χώρο του Ασκληπιείου υπήρχε πηγή που παροχέτευε νερό στην αίθουσα εξαγνισμών του. Είναι όμως αυτή η πηγή της Λέρνας; Αρχικά αυτό είχε υποστηριχτεί από τους Roebuck και Παπαχατζή. Το

³³Βλ. W. Dinsmoor, «The Largest Temple in the Peloponnesos », *Hesperia*, τ. 8, (1949), σσ. 104-115.

³⁴Πρβλ. John Fotopoulos,ό.π.,σ.σ, 92-99.

1967 όμως κοντά στην περιοχή του Ασκληπιείου ανακαλύφθηκε μια άλλη κρήνη από τον James Wiseman, που φαίνεται να συμφωνεί περισσότερο και με την διαδρομή του Πausanία και με την περιγραφή του. Αποτελείται από έναν υπόγειο χώρο λουτρού με ένα φαρδύ πάγκο με χώρο ξεκούρασης για την πλάτη, ένα κτίριο, μια μεγάλη εξωτερική αυλή με μακρύ διάδρομο να οδηγεί σε μια δεξαμενή κολύμβησης, ενώ η είσοδος είχε μαρμάρινη κιονοστοιχία.

Ο James Wiseman στη μελέτη του *The Gymnasium Area at Korinth*, αμφισβήτησε την παλαιότερη άποψη του Roebuck (*Corinth XIV 25*) για την Λέρνα, που τη θεωρεί ως ενιαίο συγκρότημα με το Ασκληπιείο, κατασκευαστικά και χρονολογικά. Σήμερα η κρήνη της Λέρνας ταυτίζεται με εκείνη που οι αρχαιολόγοι χαρακτηρίζουν ως κρήνη των Λύχνων³⁵ (η οποία πήρε την ονομασία της από το πλήθος πηλίνων λυχναριών, που ανακαλύφθηκαν μέσα στην κρήνη και είχαν ριφθεί ως αναθηματικές προσφορές κατά τον 4^ο μ. Χ. αι. μετά την καταστροφή της Κρήνης.³⁶ Η κρήνη των Λύχνων βρίσκεται στον ευρύτερο χώρο του Ασκληπιείου και του Γυμνασίου και συμφωνεί περισσότερο με την περιγραφή του Πausanία. Πάντως το τελετουργικό λουτρό πριν τη θεραπεία ήταν μέρος και συστατικό στοιχείο της λατρείας του Ασκληπιού, ενώ υδραυλικές εγκαταστάσεις υπάρχουν σε όλα τα αρχαία Ασκληπιεία.³⁷

Το Ασκληπιείο της Κορίνθου οικοδομήθηκε τον 4^ο π.Χ. αι., πάνω στη περιοχή παλαιότερου ιερού του 6^{ου} π.Χ. αι., μάλλον του Απόλλωνα. Καταστράφηκε από τον Μόμμιο το 146 π. Χ. και ανακαινίστηκε στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια με την επανίδρυση της Κορίνθου (βρέθηκαν επιγραφές αμέσως μετά το 44 π.Χ.) και λειτούργησε χωρίς διακοπή μέχρι την καταστροφή του στα τέλη του 4^{ου} αιώνα³⁸ ίσως και μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αι. μ. Χ., σύμφωνα με τις νεώτερες εκτιμήσεις των αρχαιολόγων.

Η απίστευτη δημοτικότητα της λατρείας του Ασκληπιού στον ελληνορωμαϊκό κόσμο « πιθανόν να απέρρευε από τις τάσεις των οπαδών του για μια προσωπική θεότητα που βρισκόταν σε εγγύτητα και ήταν ικανή να προσφέρει θεραπεία και σωτήρια»,³⁹ σε μια μεταβατική περίοδο αβεβαιότητας και σύγχυσης, όπως ήταν η υστερορωμαϊκή. Συνδέεται όμως και με τη σχέση Ασκληπιού και απελευθέρωσης,

³⁵ Βλ. C.K. Williams, « *Corinth, 1983 : The Route to Sikyon*», *Hesperia*, τ.53, (1984),σ. 103.

³⁶ στο ίδιο , σ.93.

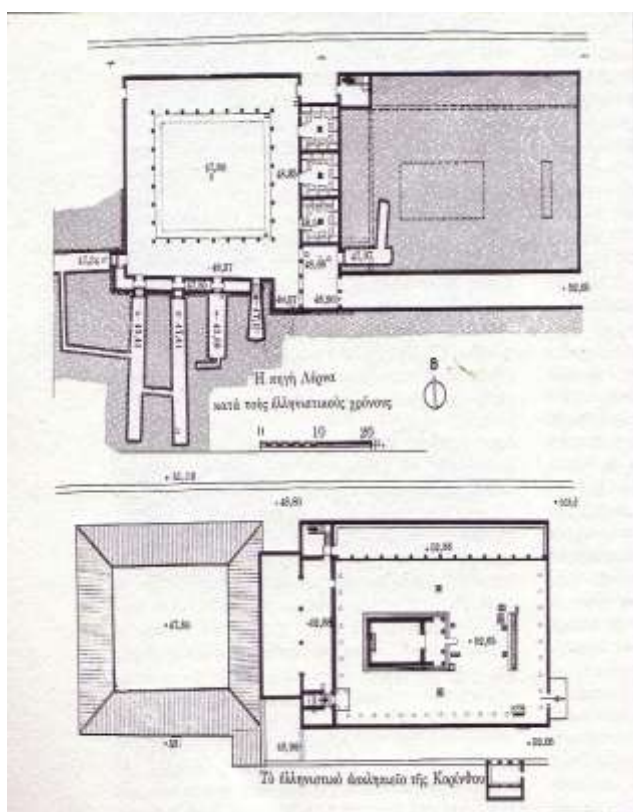
³⁷ Βλ. James Wiseman, «Excavations at Corinth the gymnasium area, 1966», : *Hesperia* , Vol. 36, No. 4 (Oct. - Dec., 1967), σ.σ. 402-428.

³⁸ Πρβλ. John Fotopoulos, ό.π., σ. σ. 88-89.

³⁹ Στο ίδιο, σ.87.

κατά την περίοδο αυτή, καθώς ο Κλαύδιος π.χ. στα μέσα του 1^{ου} μ.Χ. αι. με διάταγμα (που μάλλον αντανακλά μια πιο μόνιμη παράδοση), χάριζε την ελευθερία σε κάθε άρρωστο δούλο που εγκατέλειπαν οι κύριοι του στο Ασκληπιείο της Ρώμης, το οποίο βρισκόταν πάνω σε νησί στον Τίβερη. Η ευλάβεια λοιπόν προς τον χορηγό της θεραπείας, αλλά και της ελευθερίας Ασκληπιό, ήταν φυσική σε μια πόλη απελευθερωμένων Ρωμαίων αποίκων κυρίως, όπως η *colonia* Κόρινθος. Η πολιτικοθηρησκευτική αυτή διάσταση της λατρείας του Ασκληπιού στην ελληνορωμαϊκή Κόρινθο, που απ' ό,τι φαίνεται ήταν η μόνη που επιβίωσε αξιοπρεπώς μέχρι τις αρχές του 5^{ου} μ.Χ. αι., δηλ. μέχρι την οριστική επικράτηση του χριστιανισμού, ο οποίος δεν υποσχόταν μόνο την σωματική θεραπεία, αλλά και την ανάσταση ως υπέρβαση του θανάτου, αναλύεται διεξοδικά στην εργασία του Bronwen L. Wickkiser, «Aklepios in Greece and Roman Corinth».

« Η ανασκαφή έδειξε πως το Ασκληπιείο ήταν σκαλισμένο κατά μέγα μέρος στο βράχο. Υπήρχε χτιστός περίβολος ορθογώνιος με στοές ανοιχτές προς τα μέσα, οι οποίες με το μικρό τους βάθος φαίνεται πως χρησίμευαν για να στήνονται κατά μήκος τους τα αναθήματα. Η είσοδος στον περίβολο ήταν από τ' ανατολικά· στη μέση του περιβόλου υψώνονταν ο ναός (διαστάσεων 14,93 × 8,32 μ.), με σηκό και πρόναο με τέσσερες δωρικούς κίονες μπροστά. Το προς δυσμάς χτίσμα, που πρέπει

Πηγή: Ν. Παπαχατζής σ.74

να είναι η Λέρνα, έχει σχήμα τετράγωνο και αποτελείται από μια αυλή τετράγωνη με στοές γύρω και κιονοστοιχίες....

Προς την ανατολική στοά συγκοινωνούν τρία δωμάτια τετράγωνα με λίθινους μπάγκους γύρω, μπροστά στους οποίους υπήρχαν τραπέζια· επομένως τα δωμάτια χρησίμευαν ως εστιατόρια· στη μέση του καθενός υπήρχε εστία. Από τη νότια στοά είναι προσιτές τέσσερες επιμήκεις παράλληλες δεξαμενές και μια πέμπτη από τη

δυτική στοά.... στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με το ιερό του Ασκληπιού και ψηλότερα από το επίπεδο της Λέρνας υπήρχε ευρύς στεγασμένος χώρος που πρέπει να ήταν *εγκοιμητήριο*⁴⁰ (άβατο) για τους ασθενείς.»⁴¹

Στο ναό του Ασκληπιού, κατά τον Πausανία, υπήρχαν τα λατρευτικά αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας καμωμένα από λευκό μάρμαρο. Η λατρεία του Ασκληπιού, που ως θεός δεν ανήκε στο Ολύμπιο πάνθεο, προήλθε πιθανότατα από την Επίδαυρο, κορυφώθηκε κατά τους δυο πρώτους μετά Χριστόν αιώνες. Τον 3^ο μ.Χ. αιώνα 400 ιερά ήταν αφιερωμένα στη λατρεία του στην ελληνορωμαϊκή επικράτεια, ενώ στην Κόρινθο η λατρεία του επιβίωσε τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 4 ου με αρχές 5ου μ.Χ. αι.

Η λατρεία στο Ασκληπιείο της Κορίνθου περιελάμβανε τελετουργικούς καθαρμούς στο παρακείμενο λουτρό, ως μέρος της θεραπείας, εγκοίμηση του ικέτη στο άβατο ή εγκοιμητήριο, όπου πρόσμενε κάποιο θεραπευτικό όνειρο ή όραμα από τον Ασκληπιό ή ακόμα θεραπευτική συνταγή ή χρησμοδοσία από τους ιερείς του.

Η ύπαρξη τριών τραπεζαριών στο Ασκληπιείο της Κορίνθου⁴² και αρχαιολογικά ευρήματα, όπως υπολείμματα ενός μεγάλου βωμού μπροστά στο ναό και δυο ανάγλυφες στήλες που απεικονίζουν η μία θυσία χοίρου, αρτοσκευασμάτων και οίνου, στην οποία παρακάθεται ο Ασκληπιός σε μια τράπεζα και απλώνει το χέρι προς τα εδέσματα και η άλλη ιχθύος προς τον ξαπλωμένο σε ανάκλιτρο Ασκληπιό, η οποία εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο της αρχαίας Κορίνθου, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι θυσίες και λατρευτικά γεύματα ήταν αναπόσπαστα στοιχεία της λατρείας του Ασκληπιού στην πόλη της Κορίνθου.

Τα λατρευτικά αυτά γεύματα αποτελούσαν είτε προπαρασκευαστικό μέρος της θεραπείας, είτε ευχαριστήρια τελετή μετά τη θεραπεία, είτε ακόμη και αποτρεπτική προσφορά θυσίας για τη διασφάλιση υγείας στον λάτρη και αποφυγή ασθένειας ή θανάτου. Ο Φωτόπουλος θεωρεί ότι η παράθεση θυσιαστήριων γευμάτων στο ειδυλλιακό τοπίο του Ασκληπιείου της Κορίνθου ότι βρίσκεται σε «μια άκρως πιθα-

⁴⁰ Πρόκειται για μία αρχαία πρακτική, η οποία αναπτύχθηκε στα Ασκληπιεία, τους ναούς-θεραπευτήρια της Ελληνικής αρχαιότητας. Η θεουργική θεραπευτική εξασκείτο στα Ασκληπιεία από τους ιερείς του Ασκληπιού. Οι ασθενείς πήγαιναν στο ναό και μετά από την κατάλληλη προετοιμασία, σωματική και ψυχική, (εγ)κοιμώνταν σε ειδικούς χώρους, για να δεχθούν εκεί το θεόσταλο όνειρο ή την επίσκεψη του θεού ή του ιερού του όφους ή την παρέμβαση των ιερέων για τις αναγκαίες θεραπευτικές διαδικασίες. Μετά το τελετουργικό μέρος της θεραπείας και τις καθαρτήριες πράξεις, ακολουθούσε η εγκοίμηση στο ναό.

⁴¹ Βλ. Ν. Δ. Παπαχατζής, ό.π. σ.80.

⁴² Ασκληπιεία στην Ελλάδα εκτός από εκείνο της Επίδαυρου και της Κορίνθου υπήρχαν στην Αθήνα, στον Πειραιά, στην Τροιζήνα, στην Κώ, στην Πέργαμο, στη Ρώμη και στην Κρήτη.(πρβλ. Φωτόπουλος, σ. 86.)

νή συνάφεια» με τα όσα λέει ο απόστολος Παύλος για την βρώση ειδωλοθύτων από χριστιανούς στην Κόρινθο και τον σκανδαλισμό που μπορούσε να επιφέρει πράξη στους ασθενέστερους στην πίστη χριστιανούς.(Α΄ Κορ.8).

1.6. Ακροκόρινθος.

Στρεφόμενος τώρα ο Πausανίας προς την αντίθετη κατεύθυνση από αυτήν της Λέρνας και του Ασκληπιείου, κατευθύνεται νότια ανηφορίζοντας πάνω από την αγορά της πόλης, προς τον Ακροκόρινθο. Ο Ακροκόρινθος, θα μπορούσε να χαρα-

κτηριστεί και ως ακρόπολη της Κορίνθου, αφού στους πρόποδες του ήταν και είναι χτισμένη η Αρχαία Κόρινθος. Είναι ένα βραχώδες ύψωμα 574 μέτρων, που λόγω της μορφολογίας του χρησιμοποιήθηκε από τον 7^ο - 6^ο π.Χ. αι., κατά τον οποίο αρχικά οχυρώθηκε από τον τύραννο Περίανδρο, ως τους νεότερους χρόνους (Τουρκοκρατία) για τον έλεγχο της εισόδου της Πελοποννήσου.

Η «κορυφή του υπέρ την πόλιν βουνού», όπως μας λέει ο Πausανίας είχε επιδικαστεί από τον Βριάρεω στον θεό Ήλιο στην διαμάχη του με τον Ποσειδώνα, ο οποίος -Ποσειδώνας- τελικά πήρε τον Ισθμό, και ο Ήλιος εκ των υστέρων παραχώρησε την ευρύτερη περιοχή του Ακρο-

κορίνθου στην Αφροδίτη.

1.6.1 Τα δύο ιερά του Σάραπι και τα δύο της Ίσιδας.

Προς την κορυφή, συναντά κανείς « δυο τεμένη της Ίσιδας, ένα της επονομαζόμενης Πελαγίας κι άλλο της Αιγύπτιας, και δυο τεμένη του Σάραπι, από τα οποία το ένα για τον λεγόμενο Σάραπι του Κανώβου»⁴³

⁴³ Ν. Δ. Παπαχατζής, ό.π. σ.80, βλ. και υποσ. 45.

Στον ελληνορωμαϊκό κόσμο της ύστερης περιόδου η λατρεία της Ίσιδας και του Σάραπι προήλθε από την Αίγυπτο και διαδόθηκε ευρύτερα μέσα στο πλαίσιο του θρησκευτικού συγκρητισμού και της θεοκρασίας. Ο Πτολεμαίος ο Α΄ ο Σωτήρας (4^{ος} - 3^{ος} π. Χ. αι.) ευνόησε τη λατρεία της Ίσιδας και του Σάραπι (ο οποίος ταυτίστηκε με τον Όσιρι, μυθολογικό αδελφό και σύζυγο της Ίσιδας, αλλά και με τους Άπι, Άδη, Δία και Διόνυσο οικειοποιούμενος χαρακτηριστικά τους = θεοκρασία).

Η Ίσιδα και ο Σάραπις ανήκουν στις χθόνιες θεότητες, που βιώνουν κακοτυχίες, δεινά και περιπλανήσεις (όπως και ο μύθος της Δήμητρας και της Κόρης - Περσεφόνης), που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες και δημοφιλείς στα λαϊκά στρώματα της υστερορωμαϊκής περιόδου, τα οποία έβλεπαν στην μυστηριακή λατρεία αυτών των χθονίων θεοτήτων ή τη δικιά τους απολύτρωση από την καθημερινή δυσχερή πραγματικότητα που βίωναν ή ως ευκαιρία για την επιδίωξη μιας καλής μεταθανάτιας κατάστασης. Η λατρεία τους είχε σχέση με τη μυστική ένωση ανάμεσα στις θεότητες και τον μύστη, μια εμπειρία αναγέννησης και λύτρωσης μέσω μνήσεων, θυσιών, τελετουργικών θυσιαστηρίων γευμάτων, τελετουργικών καθαρμών με νερό, γι' αυτό και οι περισσότεροι ναοί που ήταν αφιερωμένοι στην Ίσιδα και τον Σάραπι είχαν κάποια μόνιμη εγκατάσταση τελετουργικού ύδατος.

Θυσίες ζώων, όπως χοίροι, βόδια, μοσχάρια, χήνες, φραγκόκοτες, προσφορές δημητριακών, σταφυλιών, σύκων και σπονδές με γάλα, νερό και κρασί ήταν μέρος της λατρείας του Σάραπι και της Ίσιδας. Ο Πausanias σε άλλη συνάφεια αναφέρει ότι στην Τιθορέα (Φθιώτιδα, υπώρειες του Παρνασσού) τα προς θυσία ζώα τυλίγονταν με επιδέσμους από λινό χοντρό ή λεπτό ύφασμα. Τα ειδωλόθυτα καταναλώνονταν σε τελετουργικά γεύματα, όχι απαραίτητα στον ίδιο το χώρο των ναών, με προσκλήσεις είτε του προσώπου που παραθέτει το τελετουργικό δείπνο, είτε του ίδιου του Θεού, όπως π.χ. οι ακόλουθες δύο για τον Σάραπι και δυο για την Ίσιδα αντίστοιχα:

- « Έρωτᾶ σε Διονύσιος δειπνήσαι τῆ κα΄ εἰς κλείνην Ἡλίου μεγάλου Σαράπιδος ἀπὸ ὄρας θ' ἐν τῆι πατρικῆι ἑαυτοῦ οἰκίᾳ.
- Καλεῖ σε ὁ θεὸς εἰς κλείνην γεινο(μένην) ἐν τῷ Θοηρείῳ αὔριον ἀπὸ ὄρα(ς) θ'.
- Έρωτᾶ σε Ταύρις δειπνήσαι εἰς ἰέρωμα τῆς κυρίας Ἰσειδος ἐν τῷ Ἰσειῷ τῆ η' ἀπὸ ὄρας θ'.
- Έρωτᾶ σε Σεουῆρος δειπνήσαι ἐν τῆ οἰκίᾳ αὐτοῦ εἰς θεραπευτήρια θυγατρὸς

αὐτοῦ σήμερον ἦτις ἐστὶν ἰθ' ἀπὸ ὄρ(ας) θ'.»⁴⁴

Από τα δυο ιερά της Ίσιδας στην πλαγιά του Ακροκορίνθου στα οποία αναφέρεται ο Πausανίας, το ένα ήταν αφιερωμένο όπως είπαμε στην «αίγυπτία», πλουτοδότειρα και ευήκοο θεά, που ετιμάτο με μυστικές τελετές και λατρευτικά δείπνα, και το άλλο στη Ίσιδα την «πελαγία» την «ευήκοο σώτειρα των ναυτικών», που είχε ναό και στις Κεχρίες. Πάντως στις ανασκαφές της Κορίνθου βρέθηκε αναθηματική επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων «Εἰσιδι πελαγία ευακόφ».⁴⁵

Για τον Σάραπι ο Πausανίας σημειώνει πάλι δυο ιερά κατά την ανάβαση προς τον Ακροκόρινθο, το ένα από τα οποία ήταν αφιερωμένο στον «Σάραπι του Κανώβου»⁴⁶. «Αν στην Κόρινθο ο κανωβικός Σάραπις διατηρούσε το χαρακτήρα του θεραπευτή και μαντικού θεού, στο τέμενός του πρέπει να είχε προβλεφθεί χώρος για εγκοίμηση. Στο άλλο τέμενος του ο Σάραπις πρέπει να διατηρεί περισσότερο τον χθόνιο

χαρακτήρα του, (ως συγγενής με τον ελληνικό Άδη και όχι με τον Πλούτωνα, περισσότερο όμως μελίχιος παρά ο ελληνικός Άδης).»⁴⁷. Πάντως η κεφαλή του Σάραπι που εκτίθεται στο Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου φέρει μόδιο (=σκεύος μέτρησης των σιτηρών, σύμβολο αφθονίας).

Κεφαλή του Σάραπι στο Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου. (Φωτογραφία συντάκτη).

Η θέση των τεσσάρων αυτών ιερών του Σάραπι και της Ίσιδας, δεν έχει προσδιοριστεί ανασκαφικά ακόμη επακριβώς. Ανασκαφές όμως που έχουν γίνει γύρω από την περιοχή της Κρήνης του «Χατζή-Μουσταφά» στις υπώρειες του Ακροκορίνθου, έφεραν στο φως στοκαρισμένες σήραγγες νερού. Στην τρύπα 13 του υπογείου αυτού υδραυλικού συστήματος, ανακαλύφθηκε η βάση ενός μικρού μαρμάρινου τρίποδα με επιγραφή αναθηματική στον

⁴⁴ John Fotopoulos, ό.π., σ.σ.164-165.

⁴⁵ Ν. Δ. Παπαχατζής, ό.π. σ.81-82.

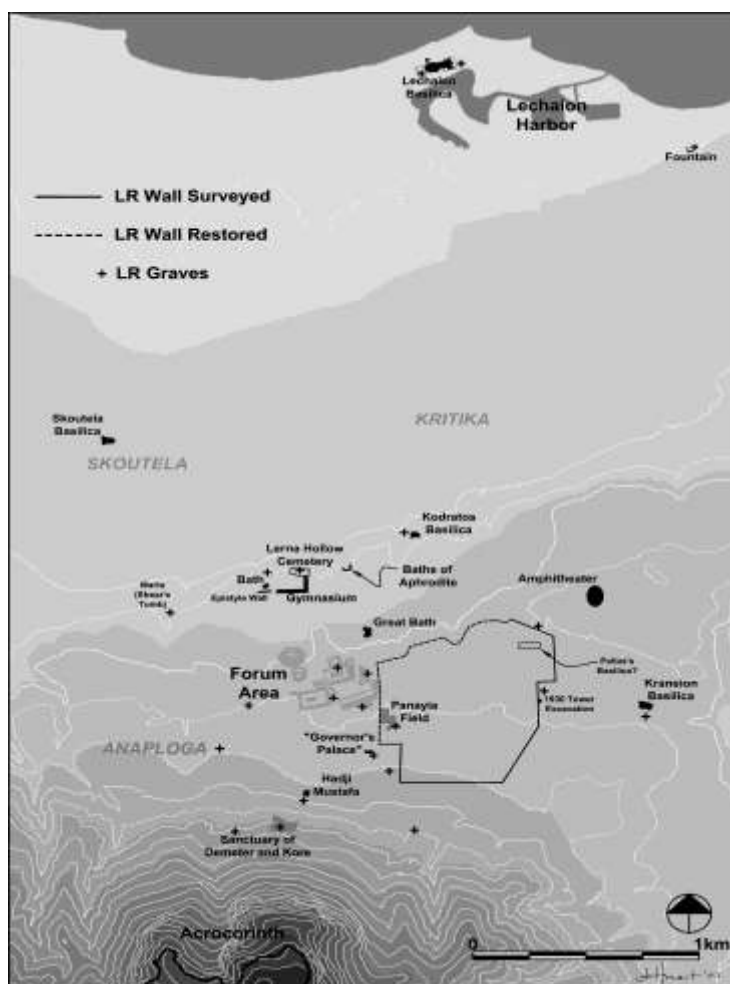
⁴⁶ Η Κάνωβος ή Κάνωπος ήταν πόλη και ομώνυμο νησί στο δέλτα του Νείλου κοντά στην Αλεξάνδρεια. Ο Στράβων και ο Πλούταρχος παρουσιάζουν τον Σάραπι ως θεό πλουτοδότη, χθόνιο με συγγενή χαρακτηριστικά με τον ελληνικό θεό του κάτω κόσμου Πλούτωνα. Στην Κάνωβο ο Σάραπις θεράπευε από αρρώστιες και χρησιμοδοτούσε με εγκοίμηση, την οποία είχαν σε υπόληψη «οι ελλογιμότατοι άνδρες της εποχής», όπως λέει ο Στράβων., πρβλ. στο ίδιο, σ.82.

⁴⁷ στο ίδιο σ.82.

Σάραπι και την Ίσιδα. Η επιγραφή έχει ως εξής : ΦΙΛΩΤΙΣ ΦΙΛΩΝΔΑ ΣΑΡΑΠΙ – ΙΣ(Ι). Η επιγραφή χρονολογείται τον 3^ο με 2^ο π. Χ. αι., ενώ το υλικό επιχωμάτωσης της σήραγγας είναι του 1^{ου} μ.Χ. αι. Έτσι αρχαιολόγοι, όπως για παράδειγμα ο Η. Robinson, προσδιορίζουν ως την πλέον πιθανή τοποθεσία των ιερών την ευρύτερη περιοχή μεταξύ της κρήνης του Χατζή-Μουσταφά και της Αναπλογάς, προς τα βορειοδυτικά της κρήνης.⁴⁸ (βλέπε παρακάτω στο σχέδιο της περιοχής).

1.6.2 Βωμοί του Ήλιου και ιερό της Ανάγκης και της Βίας.

Υψηλότερα των ιερών της Ίσιδος και του Σάραπι ο Πausanias συναντά (τουλάχιστον δύο) «βωμούς» του Ηλίου, καθώς και ιερό της Ανάγκης και της Βίας. Οι βωμοί αυτοί δεν πρέπει να χρησιμοποιούνταν για επίσημες θυσίες, αλλά οι Κορίνθιοι μπορούσαν να καίνε εκεί λίγο θυμίαμα από ευλάβεια στον παλιό θεό

Ήλιο, που έχασε τη λατρεία του στον Ακροκόρινθο και περιορίστηκε σε φτωχούς βωμούς των υπωρειών του βουνού, ή για να ζητήσουν συμπάρασταση στην ανεύρεση χαμένου προσώπου ή αντικειμένου, όπως έκαναν οι Έλληνες άλλων περιοχών. Το ιερό της Ανάγκης και της Βίας ήταν μικρός περίβολος μάλλον χωρίς χτίσμα, άβατος στο κοινό, για τον εξευμενισμό με χοές μόνο των δυνάμεων αυτών του κακού.⁴⁹

Χάρτης της ευρύτερης περιοχής της υστερορωμαϊκής Κορίνθου. Πηγή: περιοδικό Hesperia, No 2, Επιστημονική έκδοση της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών (Αθήνα, 2005), σ.245.

⁴⁸ John Fotopoulos, ό.π., σ.σ.172-173.

⁴⁹ Πρβλ. Ν. Δ. Παπαχατζής, ό.π., σ. 82.

1.6.3. Οι ναοί της Μητέρας των θεών, των Μοιρών και της Δήμητρας και Κόρης.

Σε ανώτερη θέση ο Πausανίας σημειώνει άλλους δυο ναούς. Ο ένας αφιερωμένος στη Μητέρα των θεών (μάλλον εννοεί την Κυβέλη) με το λίθινο καθιστό σε θρόνο άγαλμά της⁵⁰. Ο δεύτερος ήταν ναός των Μοιρών (που ήταν θεές που προστάτευαν τον τοκετό), ο οποίος φαίνεται πως πρέπει να ήταν μικρός ναΐσκος δίπλα στο ναό της Δήμητρας και Κόρης. Πάντως από τα ανασκαφικά ευρήματα συνάγεται ότι η λατρεία της Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο είχε τον χαρακτήρα τιμής σε μια «κουροτρόφο» θεά, οπότε βρισκόταν σε άμεση συνάφεια με τις Μοίρες που ως θεές προστάτευαν τη γέννηση. Ίσως και να λατρεύονταν μαζί ως σύνναες θεότητες, καθώς σύμφωνα με τον Αρκαδικό μύθο, οι Μοίρες ήταν εκείνες που έπεισαν τελικά την οργισμένη για το χαμό της κόρης της Δήμητρα, να επιτρέψει στη γη να καρποφορήσει. Έτσι ο Παπαχατζής θεωρεί ότι πιθανόν ο ναός της Δήμητρας και της Κόρης, να χωρίζονταν σε δυο μέρη, από τα οποία το ένα ήταν αφιερωμένο στις Μοίρες. Την άποψη αυτή ενισχύει το κείμενο του Πausανία : ο δε των Μοιρών και της Δήμητρας και κόρης (ναός) ου φανερά έχουσι τα αγάλματα.⁵¹

Επίκεντρο εξάπλωσης της λατρείας της Δήμητρας και της Κόρης ήταν η Ελευσίνα. Ο μύθος θέλει την Περσεφόνη, κόρη της θεάς Δήμητρας, να μαζεύει ανέμελη λουλούδια σε ένα λιβάδι της Ελευσίνας, όταν ο Άδης, που την είδε και την ερωτεύτηκε, την απήγαγε -ανοίγοντας ένα βάραθρο κάτω απ' τα πόδια της- για να την κάνει γυναίκα του. Η Δήμητρα εγκατέλειψε τη θέση της στο Ολύμπιο Πάνθεο

⁵⁰ Μητέρα των θεών αποκαλούσαν την Κυβέλη την εποχή του Πausανία. Η Κυβέλη ήταν φρυγική θεότητα της γης, της καρποφορίας και της γονιμότητας, η μητέρα και η τροφός θεών και ανθρώπων. Οι πιστοί της τη λάτρευαν πάνω στα βουνά με άγρια ξεφωνητά, με θορυβώδη μουσική, εκστασιακούς χορούς και τράβηγμα των μαλλιών τους και αυτοευνουχισμού. Οι Έλληνες που δέχτηκαν αυτή τη λατρεία περιόρισαν την αγριότητά της, που δεν συμβιβαζόταν με το χαρακτήρα τους. Όλες τις ιδιότητες που απέδιδαν στην Κυβέλη οι πιστοί της στον τόπο καταγωγής της, οι Έλληνες τις είχαν αναγνωρίσει νωρίτερα στη Δήμητρα, την Αθηνά, την Αρτεμη και την Αφροδίτη. Έτσι οι Έλληνες που την ονόμαζαν και «Μήτηρ Ορεία» δε δυσκολεύτηκαν να δεχτούν το νόημα της λατρείας της Κυβέλης και να το ενσωματώσουν στη θρησκεία τους. Οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι γλύπτες την απεικόνιζαν καθιστή σε θρόνο, ανάμεσα σε δύο λιοντάρια να κρατάει το τύμπανο ή το κέρας της αφθονίας. Νομίζω ότι ο Πausανίας αναφέρεται στην Κυβέλη, όταν μιλάει για ναό της Μητέρας των Θεών στον Ακροκόρινθο, για πολλούς λόγους. 1)Την Ήρα την κατονομάζει, όταν συναντάει, λίγο πριν μπει στο οχυρωμένο χώρο του Ακροκορίνθου, το ιερό της βουναίας Ήρας, το ίδιο και το ναό της στην Κόρινθο, άρα δεν εννοεί αυτήν. 2) Καθιστό λίθινο άγαλμα της Κυβέλης υπάρχει στο μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου. 3)Τα ιερά που υπήρχαν και οι λατρείες που τελούνταν στην περιοχή του Ακροκορίνθου κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο είναι κατά κύριο λόγο ανατολικής προέλευσης λατρείες χθόνιων θεοτήτων που σχετίζονταν με την γονιμότητα των ανθρώπων και της γης.

Πρβλ. Αλέξανδρου Τσάκου και Σωκράτη Κουρσουμή «Θρησκεία και κοινωνία στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία», στο περιοδικό *Corpus*, τεύχος 25, (Μάρτιος 2001),σ.25.

⁵¹ Ν. Δ. Παπαχατζής, ό.π., σ.σ. 82-83.

κι απελπισμένη από το χαμό της κόρης της την αναζητούσε παντού. Μαθαίνοντας από την Εκάτη την απαγωγή της κόρης της, από την θλίψη της δεν επέτρεψε για έναν ολόκληρο χρόνο στη γη να καρποφορήσει. Ο Δίας, που στερήθηκε τις θυσίες λόγω του λιμού που προκλήθηκε, μεσολάβησε να επιστρέψει η Κόρη στον επάνω κόσμο, όπου στο εξής θα παρέμενε για εννέα μήνες το χρόνο, ενώ τους υπόλοιπους τρεις θα τους περνούσε με τον σύζυγό της στον κάτω κόσμο. Προς ένδειξη της χαράς της η Δήμητρα αποκατέστησε τη γονιμότητα της γης και δίδαξε στους ανθρώπους της Ελευσίνας -κατά την παράδοση- τις τελετές και τα Ελευσίνια μυστήρια. Έτσι η τρίμηνη απουσία της Περσεφόνης προκαλεί την παύση της γεωργικής παραγωγής.

Το ιερό της Δήμητρας και Κόρης είναι το μόνο ανεσκαμμένο πλήρως, από τα Ιερά του Ακροκορίνθου και εκτείνεται σε ένα χώρο 7000 τετραγωνικών μέτρων. Τα αρχαιότερα ευρήματα τα οποία σχετίζονται με τη λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης προέρχονται από τον 8^ο – 5^ο αι. π.Χ. . Προς το τέλος του 6^{ου} π.Χ. αιώνα προστέθηκαν 15 ή και περισσότερες τραπεζαρίες για τα κοινά λατρευτικά γεύματα, οι οποίες φιλοξενούσαν 100 με 130 άτομα . Ένας μικρός θεατρικός χώρος, δηλαδή πεζούλια λαξευμένα στο βράχο του άνω τμήματος του ιερού, χωρητικότητας 50 θεατών, λειτουργούσε πιθανώς ως χώρος παρακολούθησης των θρησκευτικών πομπών και τελετουργιών, που τελούνταν στο μεσαίο τμήμα του επικλινούς συγκροτήματος. Οι τραπεζαρίες καταλάμβαναν το χαμηλότερο τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος.

Υπολείμματα τροφών από δάπεδο τραπεζαρίας που κοσκινίστηκαν με τη βοήθεια νερού και αέρα, έδειξαν τι καταναλώνονταν στα θρησκευτικά αυτά δείπνα: σταφύλια, ελιές, φασόλια, ρεβύθια, σύκα, ρόδια, αρτοσκευάσματα, δημητριακά, μέλι, γάλα, κρασί και νερό. Βρέθηκαν όμως και τεμάχια ρωμαϊκών μαγειρικών σκευών, ακόμη και μια ολόκληρη κατσαρόλα. Επίσης ψημένα και άψητα οστά χοιριδίων βρέθηκαν στο πάτωμα της τραπεζαρίας. Τα ανεσκαμμένα ερείπια πάντως είναι ρωμαϊκά, που σημαίνει ότι το ιερό καταστράφηκε από τον Μόμμιο και ανακατασκευάστηκε μετά το 77 μ. Χ. διατηρώντας τον τριμερή διαχωρισμό του, σε χαμηλότερο, μέσο και άνω τμήμα λόγω της εδαφικής κατωφέρειας.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η λατρευτική δραστηριότητα και τα λατρευτικά δείπνα είχαν μειωθεί στο ιερό αυτό του Ακροκορίνθου. Πολλές από τις τραπεζαρίες είχαν μετατραπεί σε αποθήκες για καταδέσμους. Κατάδεσμοι ήταν, σύμφωνα με τον E. R. Dodds, η αναγραφή μιας κατάρας ή ενός ξορκιού, που αποσκοπούσε να υποτάξει τη βούληση του θύματος στη θέληση του ατόμου που τελούσε την τελετή. Ο

κατάδεσμος θαβόταν τελετουργικά στο έδαφος, κατά προτίμηση σε τάφο ή σε ένα σημείο που να συνδέεται κάπως με τον κάτω κόσμο. Τα ανασκαφικά ευρήματα που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή του ιερού ανάγονται στον 6^ο με 5^ο π. Χ. αιώνα, όταν το ιερό έφτασε στη μέγιστη ακμή του.

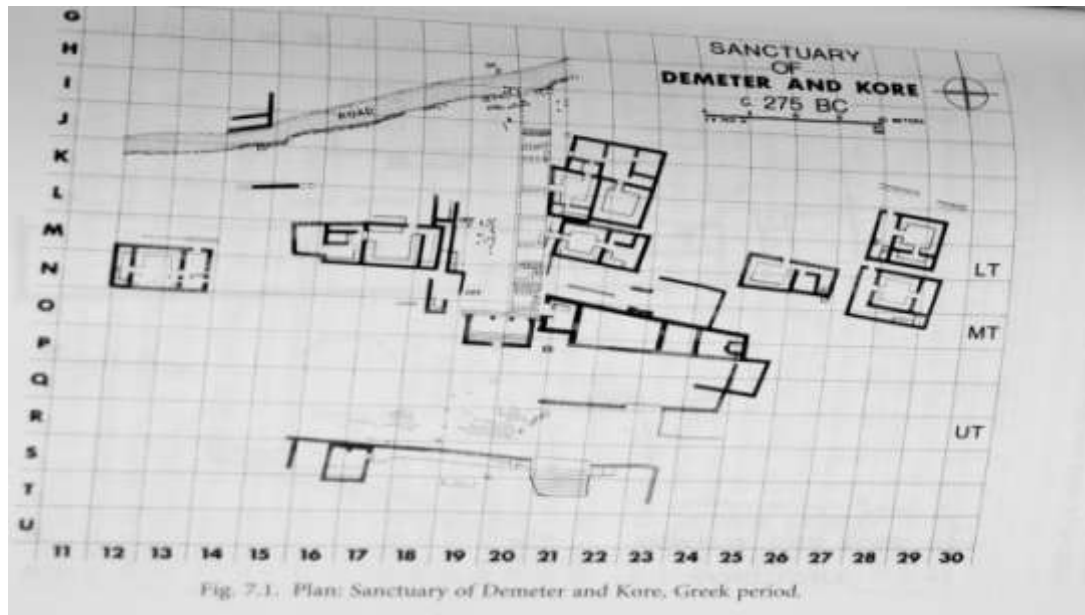

Fig. 7.1. Plan: Sanctuary of Demeter and Kore, Greek period.

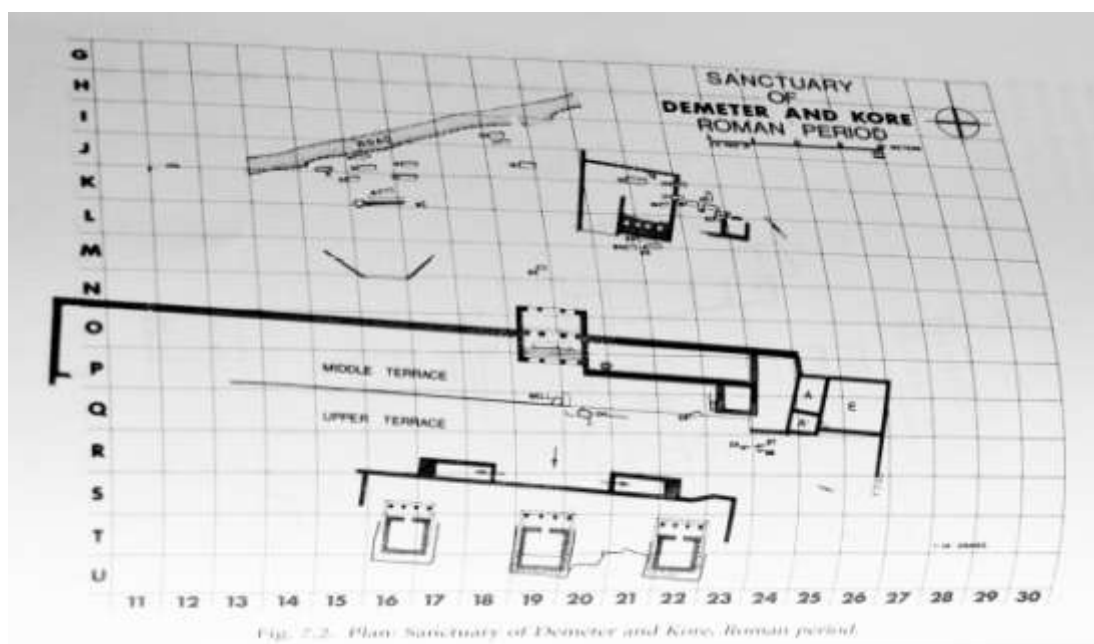

Fig. 7.2. Plan: Sanctuary of Demeter and Kore, Roman period.

Σχεδιάγραμμα του ναού Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο κατά την ελληνική και την ρωμαϊκή του περίοδο. Πηγή: Jorunn Oklant, στο Corinth in context (εκδ. Brill 2010), σ.σ. 205 και 206 αντίστοιχα.

Εορτές όπως τα Θεσμοφόρια, τριήμερη γιορτή στην οποία έπαιρναν μέρος αποκλειστικά γυναίκες για να προωθήσουν την ανθρώπινη και την αγροτική γονιμότητα, τελούνταν στην Κόρινθο. Στην διάρκεια της τέλεσής τους, εκτός των άλλων γίνονταν και θυσίες χοιριδίων, που ρίχνονταν στα θυσιαστήρια βάραθρα στο

βορειοανατολικό τμήμα του ιερού, γνωστά και ως «μέγαρα». Τα υπολείμματα τοποθετούνταν κατόπιν πάνω σε βωμούς, αναμιγνύονταν με σπόρους και κατόπιν εμφυτεύονταν στα χωράφια για την ενίσχυση της γονιμότητας. Ο Φωτόπουλος θεωρεί απίθανο να αναφέρεται ο απ. Παύλος στην προς Κορινθίους επιστολή του για την βρώση ειδωλοθύτων «έν ειδωλίω», στο ναό Δήμητρας και Κόρης, καθώς στη ρωμαϊκή περίοδο η λατρεία αυτή και τα λατρευτικά δείπνα είχαν αφ' ενός ατονήσει και αφ' ετέρου στα δείπνα και στην εορτή των Θεσμοφορίων έπαιρναν μέρος μόνο γυναίκες, ενώ η αναφορά του Παύλου υπονοεί οπωσδήποτε κατά κύριο λόγο άντρες.

Πηγή: Ν. Παπαχατζής
σ.79.

Στο συγκρότημα του ναού Δήμητρας και Κόρης, ανασκάφηκε και άλλος ναΐσκος (δημοσίευση στο περιοδικό *Hesperia*

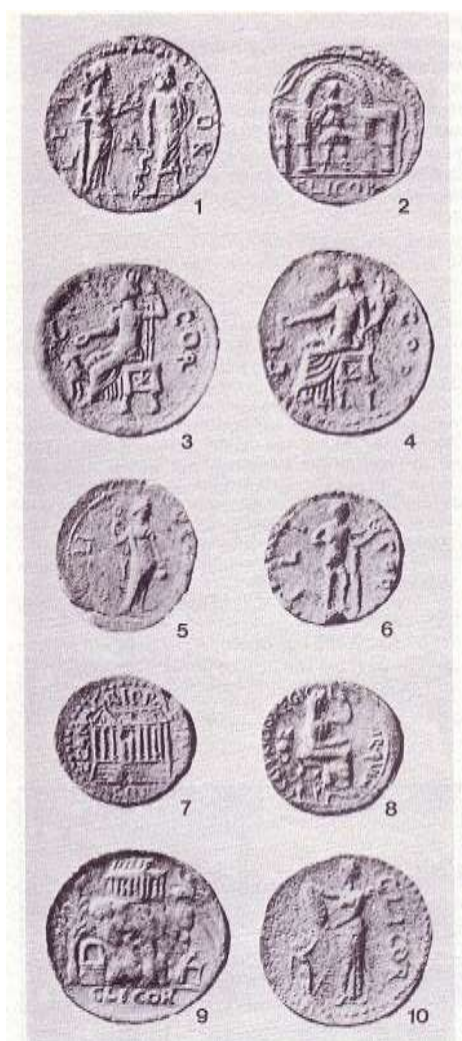
1974) σε ομαλότερο έδαφος, πιθανότατα ρωμαϊκής εποχής με ψηφιδωτό δάπεδο σε καλή κατάσταση και επιγραφή σ' αυτό : «Ὀκτάβιος Ἀγαθόπους, νεωκόρος έψηφοθέτησε επί Χαράς ίερείας νεωτέρας».

Το ψηφιδωτό αποτελείται από απλό διακοσμητικό σχέδιο, στη πλευρά όμως της εισόδου απεικονίστηκαν δυο μεγάλα πλεκτά καλάθια με κουλουριασμένο φίδι μέσα στο καθένα. Τα φίδια συνδέονται με τις Μοίρες, αν και ο Παπαχατζής θεωρεί ότι πρόκειται για το ιερό της Μητέρας των θεών που αναφέρει ο Πausανίας, στο οποίο υπήρχε το λατρευτικό της άγαλμα που την παρίστανε καθιστή σε θρόνο.

Ανεβαίνοντας ακόμη ψηλότερα και πριν εισέλθει στον οχυρωμένο χώρο του Ακροκορίνθου, ο Πausανίας συναντά το ιερό της βουναίας Ήρας. Η Ήρα είχε ιερό και κοντά στην αγορά της Κορίνθου, εκεί όμως συνδεδεμένο με μια ιδιότυπη πένθιμη λατρεία που αναφερόταν στα νεκρά παιδιά της Μήδειας. Στον Ακροκόρινθο ασφαλώς η θεά θα λατρευόταν ως προστάτης της συζυγικής ζωής με τα επίθετα που της αποδίδονταν ως βουναία, ακραία, ζυγία, τελεία, νυμφευομένη, αλλά και ειλείθια (προστάτιδα του τοκετού), και κουροτρόφος.

1.6.4 Εντός του οχυρωμένου Ακροκορίνθου – Ναός της Αφροδίτης.

Το απόκρημνο βραχώδες ύψωμα του Ακροκορίνθου, αποτελούσε φυσικό οχυρό λόγω της μορφολογίας του εδάφους, εκτός από τη δυτική πλευρά η οποία ήταν προσβάσιμη και στην οποία βρισκόταν πάντα και η είσοδός του. Στο ψηλότερο σημείο του λοιπόν, λίγο πάνω από 574 μέτρα, υπήρχε ναός της Αφροδίτης ο οποίος περιείχε κατά τον Πausανία ένα άγαλμα της « οπλισμένης Αφροδίτης», όπως και αγάλματα του Ήλιου και του « Έρωτα με τόξο». Πίσω από τον ναό υπήρχε πηγή. Πιο κάτω και έξω από την οχύρωση υπήρχε η Κρήνη Άνω Πειρήνη. Η πηγή Άνω Πειρήνη απέχει 280 μέτρα προς τα νότια της κορυφής και από εκεί, όπως αναφέρει ο Στράβων, κατέβαινε το νερό στην (κάτω) κρήνη Πειρήνη, του forum της Κορίνθου.

Άγάλματα και νομίσματα σε κορινθιακό νομίσματα: 1 Άσκληπιός και Ύγεια (κεφ. 4, 5). 2 Άρτεμις κυνηγεί σε ναϊκόμορφο χιτάμα (κεφ. 3, 5). 3 Μητέρα των θεών καθισμένη σε θρόνο με το λεοντάρι στα πόδια, ίσως από το ναό της πλαγιάς του Ακροκορίνθου (κεφ. 4, 7). 4 Τέχη καθιστή με το κέρας της άφθονίας στο αριστερό χέρι και φιάλη στο δεξί (ο Παναινίας είδε σε ναό της αγοράς άγαλμα της θεάς, κεφ. 2, 8· σ' άλλα νομίσματα απεικονίζεται σ' έπινο μέσα σε ναό). 5 Ίσις (στο δεξί της χέρι το

*Κεφαλή
Αφροδίτης
από το
Μουσείο της
Αρχαίας
Κορίνθου.
(φωτογ.
συντάκτη)*

χαρακτηριστικό σείστρο), σημειών σ' ένα από τα τεμάχια της, κεφ. 4, 6. 6 Ίσις ένα από τα δύο γάλακτα αγάλματα του Έρωτα, κεφ. 2, 8. 7 ναός της αδελφής του Αργούστου Όκταβίας, « αντίκρι από την αγορά », κεφ. 3, 1 (άρθ. 28 του σχεδίου 43). 8 ρωμαϊκή εικόνα ρωμαίας θεοποιίας (της Όκταβίας στο ναό της). 9 ναός της Αφροδίτης στον Ακροκορίνθο (κεφ. 5, 1). 10 Αφροδίτη με ασπίδα (εις κάτατρο)· γιορτή Έρωτα (ίσως τα αγάλματα που ο Παναινίας είδε στο ναό του Ακροκορίνθου, (κεφ. 5, 1).

Πηγή: Ν. Παπαχατζής σ.72.

Η ανασκαφική μελέτη των C. Blegen, O. Broneer, R. Stillwel, και A. Bellinger που δημοσιεύτηκε το 1930, συμπέρανε ότι ο ναός της Αφροδίτης ήταν πράγματι μικρός, με 2 ή 4 δωρικούς κίονες στη πρόσοψη, κτισμένος τον 5^ο με 4^ο αιώνα π. Χ. Το μήκος του ήταν 10- 13 μέτρα, πάνω σε παλαιότερο ναό του 7^{ου} π. Χ. αι. Ο ναός που είδε ο Πausανίας είναι αυτός του 5^{ου} π. Χ. αι., ο οποίος επιβίωσε στα ρωμαϊκά χρόνια, μέχρι που στη θέση

του και με τα υλικά του ανοικοδομήθηκε ένας μικρός τρίκλιτος πρωτοχριστιανικός ναός, ο οποίος έδωσε τη θέση του αργότερα σε μεσαιωνικό πύργο, κατά την Τουρκοκρατία μετατράπηκε σε τζαμί και τέλος τον 17^ο αιώνα οι Βενετοί στην ίδια θέση έκαναν μια πλακόστρωτη εξέδρα.⁵²

Ρωμαϊκά νομίσματα, που βρίσκονται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, απεικονίζουν το ναό της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο σε διαφορετικούς αρχιτεκτονικούς τύπους, ενώ άλλα το λατρευτικό της άγαλμα, γυμνό από τη μέση και πάνω να χρησιμοποιεί ως καθρέφτη του ασπίδα της, (οπλισμένη Αφροδίτη κατά τον Πausανία). Παρά το γεγονός ότι ο Πausανίας δεν αναφέρει τίποτε για τη σύνδεση του ναού της Αφροδίτης με την ιερή πορνεία, είναι νομίζω αναγκαίο να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στο γεγονός αυτό, πού είναι γνωστό από άλλες πηγές και έκανε την Κόρινθο ονομαστή για τη διαφθορά της και συνώνυμη της ακολασίας και της ελευθεριότητας των ηθών (= κορινθιάζεσθαι).

Ο Στράβων στα *Γεωγραφικά* του (VIII, 378), λέει σε ελεύθερη μετάφραση:

Το ιερό της Αφροδίτης ήταν τόσο πλούσιο που είχε περισσότερο χίλιες ιερές πόρνες, προσφορά στη θεά από άνδρες ή γυναίκες. Εξαιτίας τους η πόλη ήταν πυκνοκατοικημένη και πλούτιζε σημαντικά επειδή οι ιδιοκτήτες των караβιών καταστρέφονταν εύκολα σ' αυτά τα μέρη, εξ ου και η περίφημη παροιμία : Δεν μπορούν όλοι να πλευρίζουν στην Κόρινθο .

Οι ιερόδουλες ήταν κατά κάποιο τρόπο ζωντανά τάματα, αφιερωμένες από πιστούς στη θεά, ιέρειες με λατρευτικά καθήκοντα και δούλες (του ιερού της Αφροδίτης) στην Κόρινθο, με την υποχρέωση να παρέχουν και ερωτικές υπηρεσίες, τα έσοδα των οποίων πήγαιναν στο ιερό της Αφροδίτης. Κάποιος Ξενοφών Κορίνθιος αθλητής που νίκησε στους Ολυμπιακούς αγώνες το 464 π.Χ. προσέφερε σε ένδειξη ευχαριστίας στην Αφροδίτη της Κορίνθου πενήντα πόρνες και ο Πίνδαρος μνημονεύει το γεγονός: «Ω κυρίαρχη της Κύπρου να, που στο ιερό σου στην Κόρινθο ο Ξενοφών οδήγησε ομάδα νεαρών γυναικών, πενήντα σώματα στην υπηρεσία σου, μες στη χαρά του, που είδε όλες του τις ευχές να πραγματοποιούνται»⁵³ Ο ίδιος λυρικός ποιητής (6^{ος}-5^{ος} π.Χ αι.) λέει αλλού (Πίνδαρος, Εγκώμια, 3): *Φιλόξενες κοπέλες, υπηρέτριες της Πειθούς στην πλούσια Κόρινθο, εσείς που καίτε τις χρυσές στάλες τού λιβανιού, οι σκέψεις σας πετούν προς την ουράνια μητέρα των ερωτικών επιθυμιών, την Αφροδίτη, που σας επιτρέπει, κόρες*

⁵² Πρβλ. Ν. Παπαχατζής, ό.π., σ. 85 και J. Fotopoulos, ό.π., σ.σ. 214- 215.

⁵³ Βλ. Πίνδαρος XIII, *Ολυμπιονίκος*.

μου, να μαζεύετε στις χαρωπές σας κλίνες τον καρπό της τρυφερότητας σας νιότης⁵⁴.

Η ανατολίτικη αυτή συνήθεια που συναντάται περισσότερο στη Μικρά Ασία, Λυδία, Αρμενία, Περσία και Αίγυπτο για άλλες τοπικές θεότητες, στον ελληνικό-ελληνιστικό κόσμο μαρτυρείται για την Αφροδίτη σε τρία μόνο μέρη: την Πάφο της Κύπρου, την Κόρινθο και το όρος Έρυξ της Σικελίας. Έτσι το «ου παντός πλείν ες Κόρινθον» και το «κορινθιάζεσθαι» έγινε συνώνυμο της ακολασίας. Ο Αμερικανός αρχαιολόγος C. Williams δέχεται ότι η ιδιότυπη αυτή λατρεία της Αφροδίτης προέρχεται από τη Φοινίκη ως λατρεία της Ασάρτης και υιοθετήθηκε στη Κόρινθο στο πλαίσιο του συγκρητισμού και των ευνοϊκών συνθηκών που δημιούργησε το εμπόριο στα λιμάνια της Κορίνθου. Οι εταίρες πάντως έχαιραν σεβασμού, ήταν καλλιεργημένες, απολάμβαναν κοινωνικής καταξίωσης και αποκτούσαν υψηλές γνωριμίες, αν συμπεράνουμε και από την φημισμένη εταίρα της Κορίνθου Λαΐδα, (περί το τέλος του 5^{ου} π. Χ. αι.) της οποίας ο μνημειώδης τάφος στο Κράναιο μνημονεύεται από τον Πausανία και επιδεικνυόταν με καύχηση από τους Κορίνθιους.⁵⁵

Κατά την διάρκεια των Περσικών πολέμων ζητήθηκε από τις ιεροδούλες της Κορινθίας Αφροδίτης να προσευχηθούν δημόσια και να προσφέρουν θυσίες για την αποτροπή του Περσικού κινδύνου. Έτσι, όταν ο στρατός και ο στόλος του Ξέρξη τράπηκε σε άτακτη φυγή, οι Κορίνθιοι σε ένδειξη ευγνωμοσύνης τοποθέτησαν αναθηματική πλάκα με τα ονόματα όλων των ιεροδούλων στο ναό της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο. Κάτω απ' αυτόν τον κατάλογο υπήρχε ένα επίγραμμα του Σιμωνίδη που έλεγε : « Αυτές οι γυναίκες αφοσιώθηκαν για να προσευχηθούν στη θεϊκή Κύπριδα, για χάρη των Ελλήνων και των γενναίων στη μάχη πολιτών τους. Γιατί η θεά Αφροδίτη δε θέλησε η ακρόπολη των Ελλήνων να παραδοθεί στους Πέρσες τοξότες».⁵⁶ Περισσότερες πληροφορίες πάντως για το πού διέμεναν, ή πού και πώς εξασκούσαν αυτή την υπηρεσία τους, δεν έχουμε από φιλολογικές πηγές. Με την καταστροφή της Κορίνθου από τον Μόμμιο το 146 π. Χ. και καθ' όλη την υστερορωμαϊκή περίοδο, καμία μαρτυρία δεν υπάρχει για τη συνέχεια της ιδιότυπης αυτής λατρευτικής παράδοσης στην Κόρινθο.

⁵⁴ Το ζήτημα της «ερίης πορνείας» είναι ακόμη υπό διερεύνηση. Για το θέμα αυτό στην Κόρινθο και την προβληματική του βλ. την εργασία του John R. Lanci «The Stones Don't Speak and the Texts Tell Lies: Sacred Sex at Corinth» στο: Daniel N. Schowalter and Steven J. Friesen : *Urban religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, (Harvard University Press, 2005), σ.σ.205-220.

⁵⁵ Πρβλ. J. Fotopoulos, ό.π., σ.σ. 248- 249.

⁵⁶ Οι πληροφορίες για την «ιερή πορνεία» βασίστηκαν στο βιβλίο της καθηγήτριας Ρωμαϊκού πολιτισμού στο πανεπιστήμιο της Ναντέρ dr. Catherine Salles , μτφρ. Κ.Τσιταράκη, *Η άλλη όψη της Αρχαιότητας. Ο υπόκοσμος*, (έκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2007⁴), βλ. και *Αθήναιος*, XIII, 573 d.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟ- ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΩΪΜΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1. Εισαγωγικά

Για να μελετήσουμε την πρωτοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Κόρινθο μέσα από ευρήματα που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, θεωρούμε απαραίτητες τρεις ερευνητικές προϋποθέσεις :

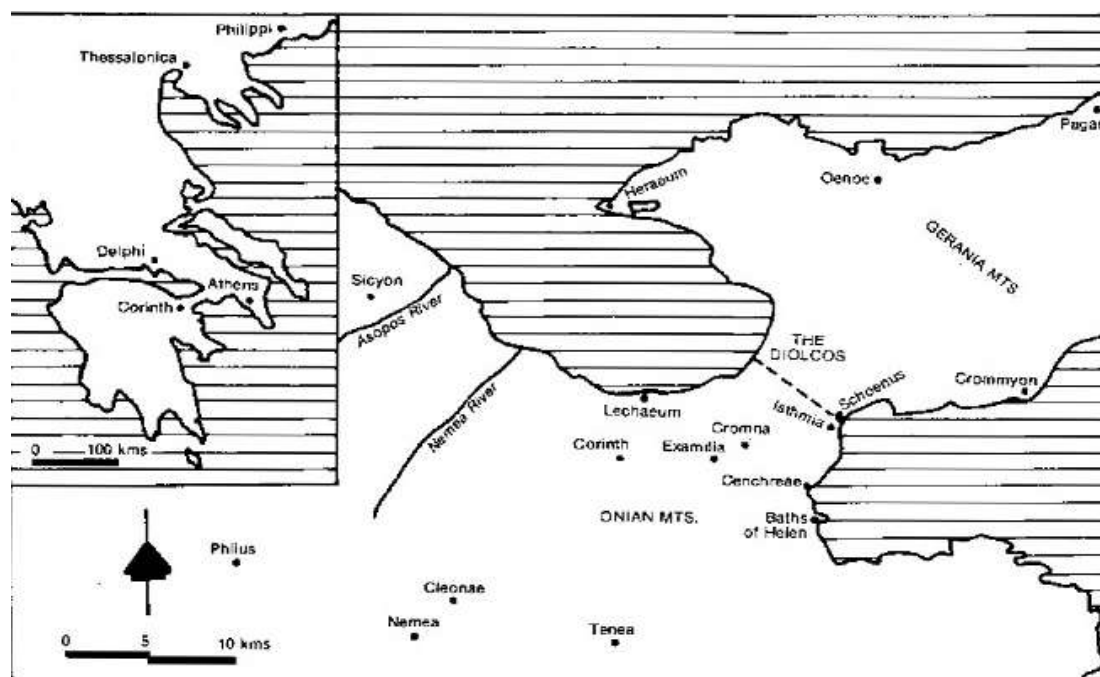
1. Την συνοπτική αναφορά στους κύριους σταθμούς της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κορίνθου από τα μεταποστολικά χρόνια ως τον 5^ο μ.Χ. αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου έχουμε και τα αρχαιότερα παλαιοχριστιανικά ανασκαφικά ευρήματα.
2. Την συνοπτική ανάλυση της προέλευσης και της χρήσης της Βασιλικής ως χριστιανικού πλέον αρχιτεκτονικού τύπου και χώρου λατρευτικής συνάξεως της Εκκλησίας στην περιοχή της Κορίνθου, καθώς αυτός αποτελεί τον κύριο αρχιτεκτονικό τύπο, ο οποίος υιοθετήθηκε ευρέως στην γεωγραφική αυτή περιοχή.
3. Την αποτίμηση της λειτουργικής σημασίας των παλαιοχριστιανικών ναών της Αρχαίας Κορίνθου ως προς την επιλογή του χώρου και του χρόνου ανεγέρσεώς των.

2.1. Ιστορικό περίγραμμα της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κορίνθου από τα μεταποστολικά χρόνια ως το 5^ο μΧ. αιώνα.

Η ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή Κόρινθος ήταν η ακμάζουσα πρωτεύουσα (από το 27 π.Χ.) της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας. Μετά την ολοκληρωτική καταστροφή της από το Ρωμαίο στρατηγό Λεύκιο Μόμμιο (146 π.Χ.) και την επανίδρυση - εποίκισμό της από τον Ιούλιο Καίσαρα (44 π.Χ.)⁵⁷ και τον Οκταβιανό Αύγουστο με το όνομα Colonia Julia Corinthiensis, την εύνοια και χρηματοδότηση δημόσιων

⁵⁷ «...πεμφθείσης γάρ αξιολόγου στρατιᾶς, αὐτὴ τε κατέσκαπτο ὑπὸ Λευκίου Μομμίου καὶ τᾶλλα μέχρι Μακεδονίας ὑπὸ Ῥωμαίοις ἐγένετο....Πολλὸν δὲ χρόνον ἐρήμη μείνασα ἡ Κόρινθος ἀνελήφθη πάλιν ὑπὸ Καίσαρος τοῦ θεοῦ διὰ τὴν εὐφυΐαν, ἐποίκουσ πέμψαντος τοῦ ἀπελευθερικοῦ γένους πλείστους...», Στράβων, *Γεωγραφικά*, Η'23.

έργων από τον Νέρωνα, τον Βεσπασιανό, τον Μάρκο Αυρήλιο, τον Αδριανό, τον Ηρώδη Αττικό κ.ά, η Κόρινθος κατέστη το σπουδαιότερο κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου της Ν. Ελλάδας, όπως ήταν και στην αρχαιότητα. Ως επίνεια είχε δύο μεγάλα λιμάνια, το Λέχαιο στον Κορινθιακό και τις Κεχριές στον Σαρωνικό κόλπο, από τα οποία διεκινείτο μεγάλο μέρος εμπορευμάτων από Ανατολή σε Δύση και το αντίθετο.

Σχέδιο της Ελλάδος και της Κορινθίας με την ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου.

Πηγή: Jerome Murphy-O'Connor, St. Paul's Corinth Texts and Archaeology, (H.P.A. 1983), σ.6.

Κοσμοπολίτικη και πολυπολιτισμική η Κόρινθος, κατέστη το σημαντικότερο ιεραποστολικό κέντρο διάδοσης του χριστιανισμού σε όλη τη Νότια Ελλάδα, ήδη από την εποχή του αποστόλου των εθνών Παύλου, κατά τη διάρκεια της παραμονής του σ' αυτήν επί ενάμισι έτος.⁵⁸

Διοικητικά η Αχαΐα, ως ρωμαϊκή επαρχία, περιελάμβανε όλη την νότια του όρους Οίτη περιοχή, δηλ. Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο, Εύβοια, νησιά του Ιονίου και μερικά νησιά του Αιγαίου. Στους πρωτοχριστιανικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους μέχρι το 733 μ.Χ., αποτελούσε τμήμα του ανατολικού Ιλλυρικού και πολιτικά - με τη μεταφορά της πρωτεύουσας- αναφερόταν στην Κωνσταντινούπολη,

⁵⁸ «ὥστε γενέσθαι ὑμᾶς τύπους πᾶσι τοῖς πιστεύουσιν ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ ἐν τῇ Ἀχαΐᾳ. ἀφ' ὑμῶν γὰρ ἐξήχηται ὁ λόγος τοῦ Κυρίου· οὐ μόνον ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ ἐν τῇ Ἀχαΐᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν παντὶ τόπῳ ἢ πίστις ὑμῶν ἢ πρὸς τὸν Θεὸν ἐξελέγηλθεν, ὥστε μὴ χρεῖαν ἡμᾶς ἔχειν λαλεῖν τι» Α' Θεσ. 7 – 8, καὶ: «...τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ οὐσῇ ἐν Κορίνθῳ σὺν τοῖς ἁγίοις τοῖς οὖσιν ἐν ὅλῃ τῇ Ἀχαΐᾳ», Β' Κορ.1,1.

ενώ εκκλησιαστικά παρέμεινε στη δικαιοδοσία του επισκόπου της παλαιάς Ρώμης, μέσω του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ως εκπροσώπου του.

Σταδιακά η Εκκλησία της Κορίνθου, παρά τους αρχικούς φατριασμούς (Απολλώ, Κηφά, Παύλου κ.ά. όπως περιγράφονται στην Α΄ Κορ.1,10-18) και τις οργανωτικές αναταραχές εκκλησιαστικής τάξεως, που ανάγκασαν τον Κλήμεντα Ρώμης να απευθύνει την προς Κορίνθους επιστολή του και τελικά να ειρηνεύσει την Εκκλησία της, απέκτησε σύντομα μεγάλο κύρος και γόητρο ανάμεσα στις κατά τόπους εκκλησιαστικές κοινότητες της Ν. Ελλάδας « κατά τον β΄ αιώνα ως ηγέτιδα των εν Ελλάδι Εκκλησιών». ⁵⁹ Ως λόγους που μετέβαλαν «...τήν ήθικην και πνευματικήν ἐπιβολήν» που ασκούσε η Εκκλησία της Κορίνθου «σὲ ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν» ⁶⁰ κατά τους επόμενους αιώνες, μπορούμε να αναφέρουμε τη διοικητική σημασία της Κορίνθου ως πρωτεύουσας της Αχαΐας, την αποστολική της καταγωγή, την έντονη δραστηριότητά της στη διάδοση του χριστιανισμού και την ανάδειξη στην εκκλησία της, εγνωσμένου κύρους και θεολογικής εμβέλειας επισκόπων στην ορθοτόμηση της πίστεως και την υπεράσπισή της από τις αιρέσεις. ⁶¹

Ο Πρίμος π.χ. που μαρτύρησε το 170 μ.Χ., μνημονεύεται από τον Ευσέβιο στην «Εκκλησιαστική Ιστορία» (Δ΄ 222), ενώ ο διάδοχός του Διονύσιος Κορίνθου (περί το 170 – 180 μ.Χ.) έγραψε καθολικές επιστολές σε διάφορες εκκλησίες, όχι μόνον της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας του, αλλά και εκτός της Αχαΐας. ⁶² Μάλιστα υπήρξε τέτοια θεολογική αυθεντία στην εποχή του, ώστε ο Harnak λέγει ότι «...δεν γνωρίζει άλλον κατά τὸν β΄ αἰῶνα ἔχοντα παρόμοιον κῦρος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.» ⁶³ . Ο διάδοχος του Διονυσίου Βακχύλος στα τέλη του 2^{ου} αι., συγκάλεσε τοπική σύνοδο

⁵⁹ Γ. Ι. Κονιδάρη, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. Α΄, (Εν Αθήναις 1954 – 1960), σ. 407.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ.σ. 408 - 409.

⁶¹ Πρβλ. στο ίδιο, σ.σ. 440 – 441.

⁶² « Διονύσιος ὁ Α΄ (περὶ τὸ 170 ἢ κατ' ἄλλους 172 – 182), ἤκμασεν ἐπὶ αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου (161-180) καὶ ἀνεδείχθη εἰς προσωπικότητα οἰκουμενικοῦ κύρους « χρησιμώτατον ἅπασιν ἑαυτὸν καθιστὰς ἐν οἷς ὑπετυποῦτο καθολικαῖς πρὸς τὰς ἐκκλησίας ἐπιστολαῖς » (Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστ. IV 23, 1) ... Πανταχόθεν ἐζητοῦντο αἱ συμβουλαὶ τοῦ. Ἀλληλογραφεῖ πρὸς τὸν πᾶσαν Σωτήρα (167 – 174), πρὸς διαφόρους Ἐκκλησίας καὶ πρὸς ἀπλοὺς χριστιανούς. Οὕτως ὁ Εὐσέβιος (Ἐκκλ. Ἱστ. IV 23) ἀναφέρει τὰς ἐξῆς καθολικὰς ἐπιστολάς τοῦ : πρὸς Λακεδαιμονίους, πρὸς Ἀθηναίους, πρὸς Νικομηδεᾶς, «τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ παροικούσῃ Γόρτυναν ἅμα καὶ ταῖς λοιπαῖς κατὰ Κρήτην παροικίαις», «τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ παροικούσῃ Ἄμαστριν ἅμα ταῖς κατὰ Πόντον», πρὸς Κνωσίους, πρὸς Ῥωμαίους (ἢ ἀνωτέρω μνημονευομένη πρὸς τὸν πᾶσαν Σωτήρα). Ἐκτὸς τούτων ἔγραψε καὶ ἐπιστολὴν «Χρυσοφόρα τῇ πιστοτάτῃ ἀδελφῇ», ἣτοι ἐν συνόλῳ 8 ἐπιστολάς (πρβλ. Ἱερωνύμου, *De viris Illustribus* 27)., I. X. Κωνσταντινίδη, *Σύντομος ἱστορία της Εκκλησίας της Κορίνθου* (ανάπτυπον εκ της Θρησκευτικής και Ηθικής Εγκυκλοπαιδείας, τόμος Ζ΄, σ.σ. 847 – 863, (Εν Αθήναις 1966), σ.σ. 23 – 24. Η μνήμη του Αγίου Διονυσίου Κορίνθου εορτάζεται την 29^η Νοεμβρίου, ενώ ο Πρίμος είναι άγνωστος στους Συναξαριστές.

Πρβλ. και : Παντελεήμονος Καρανικόλα Μητροπολίτου Κορίνθου, *Αγιολόγιον Κορινθιακόν*, εκδ. Πνοή, (Κόρινθος 1977),σ.σ.270-271.

⁶³ Γ. Ι. Κονιδάρη, ὁ.π., σ.412.

στην Κόρινθο για το ζήτημα του εορτασμού του Πάσχα. Έγραψε μάλιστα και βιβλίο προς τον Ρώμη Βίκτωρα περί Πάσχα, το οποίο σχολιάζει με θαυμασμό ο Ιερώνυμος στο έργο του *De viris Illustribus* 44.⁶⁴

Οι επίσκοποι Κορίνθου Ησίοδος και Επίκτητος αγωνίστηκαν κατά του Αρειανισμού. Ο δεύτερος, μάλιστα, το 370 μ.Χ. έγινε αποδέκτης επιστολής του Μεγάλου Αθανασίου (Β.Ε.Π.Ε.Σ, ΛΓ', σ.151-159) κατά Αρειανών, ως απάντηση σε ερωτήματα που συζητούνταν στην Εκκλησία της Κορίνθου για το πρόσωπο του Χριστού και το *ομοούσιον*. Ο Κορίνθου Δωρόθεος συμμετείχε στη Β' Οικουμενική σύνοδο, και ο διάδοχός του Αλέξανδρος είναι αποδέκτης επιστολής του εξορίστου τότε Ιωάννου Χρυσοστόμου (P.G.,52,707), ο Περιγένης έλαβε μέρος στην Γ' Οικουμενική σύνοδο και ο Πέτρος Κορίνθου το 451 μ.Χ., στην Δ' εν Χαλκηδόνι Οικουμενική σύνοδο.⁶⁵

Περιοριστήκαμε σε επιλεκτική αναφορά εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων μόνο μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ., για να καταδείξουμε την εξέχουσα θέση της εκκλησίας της Κορίνθου και την προσήλωσή της στην υπεράσπιση και προβολή της ορθής πίστεως και της χριστιανικής διδασκαλίας. « Η πρωτεύουσα αυτή θέσις της Επισκοπής Κορίνθου διετηρήθη επί μακρόν. Από του Δ' αιώνας ανυψώθη εις Μητρόπολιν και είχεν υπ' αυτήν περί τα μέσα του Ε' αι. 21 επισκοπάς. Αύται κατά τας αρχάς του ΣΤ' αι., ότε συνεπληρώθη η εκχριστιάνισις της Ελλάδος, ίσως να έφθασαν τας 70 (;) ή ολίγον κάτω του αριθμού αυτού».⁶⁶

Η εκκλησιαστική αίγλη που απέκτησε η πρωτοβυζαντινή Κόρινθος στη διάδοση, εδραίωση και ορθοτόμηση της χριστιανικής πίστεως, σε συνδυασμό με τη συστηματοποίηση της λατρείας και την αυτοκρατορική συνήθεια επιχορήγησης των χριστιανικών ναών στα μεγάλα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Νικόπολις, Κόρινθος κ.ά.), αποτελούν παράγοντες που συνέβαλλαν στην ανέγερση, από τα μέσα του 5^{ου} μέχρι τα μέσα του 6^{ου} μ. Χ. αιώνα, πλειάδας παλαιοχριστιανικών Βασιλικών στην Κόρινθο, με λαμπρότερη ως προς το μέγεθος, τον διάκοσμο και τη σημασία της, την Βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στον χώρο του αρχαίου λιμανιού του Λεχαίου.

Ο Δ. Πάλλας, που ανέσκαψε τις περισσότερες Βασιλικές στην Κόρινθο, εξηγεί την «...καταπληκτική αυτή οικοδομική δραστηριότητα» ως «...εκδήλωση ενθουσιασμού της Εκκλησίας για την εκ μέρους της ιδεολογική κατάκτηση όλου

⁶⁴ Πρβλ., Ι. Χ. Κωνσταντινίδη, ό.π. σ. 24.

⁶⁵ Πρβλ. στο ίδιο , σ.σ. 24 - 26.

⁶⁶ Στο ίδιο , σ. 20.

σχεδόν του τότε πληθυσμού, αλλά και συνιστά υλική μαρτυρία περί του ότι ο πληθυσμός εκείνος - ο Ελλαδικός - ήταν πυκνός, ότι ευημερούσε και ότι διατηρούσε μία δική του λατρευτική παράδοση μέσα στην όλη χριστιανοσύνη». Ο ίδιος θεωρεί την Κόρινθο ως «...το σημαντικότερο... κέντρο άσκησης της αρχιτεκτονικής της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής τουλάχιστον στη νότια Ελλάδα,... πόλη ...μιας πλειάδας χριστιανών μαρτύρων», ενώ για την Βασιλική του Λεχαίου λέει ότι : «...αμιλλάται ως προς το μέγεθος και τη λαμπρότητα τις αυτοκρατορικές μεγάλες και παλαιότερες βασιλικές της Ρώμης», εκτιμώντας ότι συνιστούσε «...το σημαντικότερο προσκύνημα της παλαιοχριστιανικής Ελλάδας». ⁶⁷

2.2. Ο Αρχιτεκτονικός τύπος της Βασιλικής. Προέλευση και χρήση της ως χώρου της λατρευτικής - ευχαριστιακής συνάξεως της Εκκλησίας.

Στα υστερορωμαϊκά και πρωτο-χριστιανικά χρόνια Βασιλικές ονομάζονταν τα «...μεγαλοπρεπή πολύκλιτα οικοδομήματα τῆς Ἀγορᾶς τῶν πόλεων (basilicae forences) χρησιμεύοντα ὡς δικαστήρια καὶ τόποι συναλλαγῶν ἢ ἐμπορίου. Οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες...διεμόρφωσαν τὸν χριστιανικὸν ναόν, εἰς ὃν προσεδόθη νῦν γενικῶς τὸ ὄνομα Βασιλική, καθ' ὅσον ἐνωρὶς ὡς εἶδομεν, συνεδέθη τοῦτο μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ βασιλέως Χριστοῦ...». ⁶⁸

Πλήθος θεωριῶν ἔχουν καταγραφεῖ σχετικά με την καταγωγή της χριστιανικῆς Βασιλικῆς. Από την αρχαιοελληνική «βασιλείο στοά», στην οποία δίκασε στην αρχαία Αθήνα ο «ἀρχων βασιλεύς» ως την υστερορωμαϊκή ανακτορική βασιλική αίθουσα, όπου ο θεοποιημένος αυτοκράτορας εμφανιζόταν ἔνθρονος, κι από τις βασιλικές εμπορικῶν συναλλαγῶν των ρωμαϊκῶν Forum, μέχρι τις θρησκευτικές ειδωλολατρικές ταφικές βασιλικές και μέχρι τις basilicae privatae αίθουσες των πλουσιῶν ρωμαϊκῶν οικιῶν κ.ά. Ο Richard Krautheimer στο μνημειώδες ἔργο του «Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινὴ Αρχιτεκτονική» σημειώνει ότι : «...τα ὅρια ἀνάμεσα στις κοσμικές και τις θρησκευτικές χρήσεις της Βασιλικῆς παραμένουν ρευστά στη διάρκεια της ὑστερης αρχαιότητος και οι σκοποὶ τους οποίους εξυπηρετοῦσαν τα οικοδομήματα αὐτά ἦταν ποικίλοι». ⁶⁹

⁶⁷ Δ. Ι. Πάλλας, *Αποφόρητα (Πρώιμος χριστιανικός και μεσαιωνικός ελληνικός κόσμος)*, επιμ: Ευγενία Χαλκιά, κ.ά. (εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2007¹).

⁶⁸ Γ. Α. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινὴ Αρχαιολογία*, τ. Α', Εν Αθήναις 1962, σ.σ.162-163.

⁶⁹ R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινὴ αρχιτεκτονική*, μτφ. Φ. Μαλλούχου – Τουφάνο με την εποπτεία του Καθηγητῆ Χ. Μπούρα, εκδ, Μορφωτικῆς Ἰδρύματος της Εθνικῆς Τραπέζης, (Αθήνα 1998²), σ. 54.

Από την παύση των διωγμών του χριστιανισμού με την έκδοση του περίφημου *εδίκτου* του Μ. Κωνσταντίνου το 312/313 μ.Χ., ο χριστιανισμός έπαψε να θεωρείται παράνομος και αντιμετωπιζόταν πλέον από τον νόμο ως ισότιμη με τις υπόλοιπες ασκούμενες λατρείες. Η ραγδαία αύξηση του αριθμού των χριστιανών, η προστασία και η εύνοια που συνειδητά παραχώρησε στον χριστιανισμό ο Μ. Κωνσταντίνος αργότερα, η εδραίωση και παγίωση του επισκοπικού διοικητικού συστήματος και η εν πολλοίς διαμόρφωση της χριστιανικής λατρείας (κυρίως της Θείας Ευχαριστίας και του Βαπτίσματος) κατά τον 4ο και 5ο μ.Χ. αι., αποτέλεσαν τη ισχυρή δύναμη ώθησης για την εξεύρεση νέου χώρου συνάξεως, ο οποίος να ανταποκρίνεται στις λατρευτικές και πληθυσμιακές ανάγκες της ακμαίας χριστιανικής Εκκλησίας.⁷⁰

Ο Μ. Κωνσταντίνος και η μητέρα του Ελένη ήταν οι πρώτοι Ρωμαίοι ηγεμόνες που έστρεψαν τη δραστηριότητα και την ευσέβειά τους στην ανέγερση μεγαλοπρεπών Βασιλικών, ως χώρων λατρευτικής συνάξεως των χριστιανών στους Αγίους Τόπους, στην κοιτίδα του χριστιανισμού, στην Παλαιστίνη. Τέτοιες μεγαλοπρεπείς Κωνσταντίνειες Βασιλικές ήταν η Βασιλική του Παναγίου Τάφου στα Ιεροσόλυμα, της Γεννήσεως του Χριστού στη Βηθλεέμ, στη Δρυ του Μαμβρή, στο Όρος των Ελαιών, στη Γεννησαρέτ, στην Κωνσταντινούπολη οι παλαιοί ναοί της Αγ. του Θεού Σοφίας, της Αγ. Ειρήνης, των Αγ. Αποστόλων και στη Ρώμη οι τρεις πεντάκλιτες με εγκάρσιο κλίτος Βασιλικές του παλαιού ναού του Αγίου Πέτρου, του Αγ. Παύλου και του Αγ. Ιωάννη στο Λατερανό. Πληροφορίες για τις Κωνσταντίνειες αυτές Βασιλικές αντλούμε από τον εκκλησιαστικό ιστορικό και προσωπικό φίλο του αυτοκράτορα Ευσέβιο, στο έργο του «Εκκλησιαστική ιστορία» και «εις τον βίον Κωνσταντίνου». Καμία από αυτές τις Βασιλικές δεν διασώζεται με το αρχικό της σχήμα αλλά έχουν υποστεί όλες πολλές ανακατασκευές και αλλοιώσεις.⁷¹

Καταλήγοντας ως προς την προέλευση της χριστιανικής Βασιλικής, υιοθετούμε την άποψη του R. Krautheimer ο οποίος σημειώνει : «Είναι σαφές πάντως ότι οι νεόχτιστες χριστιανικές βασιλικές δεν προήλθαν από κάποιο συγκεκριμένο τύπο ρωμαϊκής βασιλικής - είτε την αγοραία βασιλική είτε την αυτοκρατορική αίθουσα ακροάσεων, είτε μια ταφική ή θρησκευτική βασιλική. Αντίθετα, η χριστιανική βασιλική και ως προς τη λειτουργικότητα και ως προς το σχέδιο, ήταν ένα νέο δημι-

⁷⁰ « Η χριστιανική Εκκλησία αναζητώντας ένα αρχιτεκτονικό τύπο, με τα δεδομένα της νέας της επίσημης θέσης που είχε αποκτήσει από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και της νέας αντίληψης για τον Χριστό – Βασιλέα, ήταν υποχρεωμένη να στραφεί στον τομέα της επίσημης αρχιτεκτονικής, απ' όπου ήταν αναπόφευκτο να μην επιλέξει έναν κτιριακό τύπο που συνδύαζε θρησκευτικές αναφορές με χαρακτηριστικά κριτήρια επίσημου κτιρίου.» , στο ίδιο , σ.52.

⁷¹ Κ. Καλοκύρη, στο λήμμα: «Βασιλικής ρυθμός», Θ. Η. Ε., τ. 3 , στ. 729.

ούργημα μέσα σε ένα οικείο πλαίσιο αποτελούσε απλώς μια ακόμα παραλλαγή του τύπου της βασιλικής, η οποία προέκυψε από μια νέα ανάγκη.»⁷²

Αυτή η ανάγκη είναι, νομίζουμε, καθαρά χριστιανικής εκκλησιολογικής φύσεως. Η χριστιανική Εκκλησία τον 4^ο, 5^ο και 6^ο μ.Χ. αιώνα αποκρυσταλλώνει την επισκοποκεντρική διοικητική διάρθρωσή της και την δημόσια λατρεία της, κεντρικό άξονα της οποίας αποτελεί η τέλεση της Θείας Ευχαριστίας υπό τον επίσκοπο, με τη συμμετοχή σύνολης της κοινότητας. Χρειαζόταν λοιπόν -η Εκκλησία- χώρους μεγάλους και λειτουργικούς για να στεγάσει την εκρηκτική αύξηση των χριστιανών και να οργανώσει την ναοκεντρική λατρεία της πάνω στους άξονες των μυστηρίων του Βαπτίσματος και της Θείας Ευχαριστίας · χώρους δημόσιους και λαμπρούς, αντάξιους της αυτοκρατορικής εύνοιας και προστασίας. Αυτές οι παράμετροι και οι αναζητήσεις οδήγησαν στη διαμόρφωση του αρχιτεκτονικού τύπου της παλαιο-χριστιανικής Βασιλικής, που επικράτησε γενικά (με ελαφριές παραλλαγές) σε όλο το χριστιανικό πλέον *imperium*, μέχρι και τα μέσα του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα.

Δύο πολύτιμα κείμενα με πληροφορίες και παραγγέλματα για το σχήμα, τα διάφορα μέρη, τα προσκτίσματα, τους βοηθητικούς χώρους, τον προσανατολισμό κ.ά. ζητήματα: είναι οι « Αποστολικές Διαταγές » κατά το β' μισό του 4^{ου} αιώνα και η «Διαθήκη του Κυρίου», απόκρυφο κείμενο του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα.

Ο χριστιανικός ναός, σύμφωνα με τις Αποστολικές Διαταγές: ὄφειλε α) να είναι ἐπιμήκης, οὕτως ὥστε να ὁμοιάζει πρὸς πλοῖον (ὅστις ἔοικε νηὶ Π, 57, 3), β) να εἶναι ἐστραμμένος πρὸς Ἀνατολὰς, γ) να ἔχει πρὸς Ἀνατολὰς ἑκατέρωθεν (τοῦ ἱεροῦ) τὰ παστοφόρια, δ) να ἔχη εἰς τὸ μέσον (τοῦ ἱεροῦ) τὸν θρόνον τοῦ ἐπισκόπου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τὰ καθίσματα τῶν πρεσβυτέρων, ε) να ἔχη εἰς τὸ ἕτερον μέρος τοῦ ναοῦ (δηλ. τὸ ἔξω τοῦ ἱεροῦ) τὰ καθίσματα τῶν λαϊκῶν, κεχωρισμένως τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τῶν γυναικῶν, ς) να ἔχη ἐν τῷ μέσῳ ὑψηλὸν τὶ (βῆμα), ἐφ' οὗ ἰστάμενος ὁ ἀναγνώστης ν' ἀναγινώσκη «τὰ Μωσέως».

Σύμφωνα με τη «Διαθήκη του Χριστού» η εκκλησία «..ὀφείλει : να ἔχη τρεῖς εἰσόδους. Τὸ διακονικὸν να κεῖται δεξιὰ τῆς δεξιᾶς εἰσόδου, να ἔχη δὲ αἶθριον μετὰ περιστυλίου. Ἐντὸς τοῦ αἵθριου πρέπει να εἶναι τὸ βαπτιστήριον με μίαν εἴσοδον καὶ τρεῖς ἐξόδους. Ἡ ἐκκλησία ὀφείλει να ἔχη οἶκον τῶν κατηγουμένων (χρησιμεύοντα καὶ ὡς οἶκον τῶν ἐξορκιζομένων) μὴ χωριζόμενον δὲ τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ ἁγία Τράπεζα πρέπει να ἔχει τὸ καταπέτασμα (βῆλον) ἐκ καθαρᾶς βήσσου... ἐπειδὴ

⁷² R. Krautheimer, ὁ. π., σ. 54.

εἶναι ἄσπιλος....»⁷³

Το αρχιτεκτονικό σχήμα της δρομικής παλαιοχριστιανικής Βασιλικής ανταποκρίνεται χωροταξικά και χρονικά στις νέες ανάγκες και προδιαγραφές της ανεπτυγμένης, εξαπλούμενης και ευνοούμενης από τους χριστιανούς αυτοκράτορες Εκκλησίας, με την επιπλέον προσθήκη της υπερυψωμένης ημικυκλικής αψίδας του ιερού βήματος στη στενή ανατολική πλευρά (της Βασιλικής), καθώς και τα λειτουργικής χρήσης προσκτίσματά της. Η πολιτική του Μ. Κωνσταντίνου για μνημειακού χαρακτήρα κτίρια, που επιβάλλονται και οικοδομούνται -τις περισσότερες φορές- με κρατικές χορηγίες στο χριστιανικό πλέον imperium, συνεχίστηκε και επί των διαδόχων του Μ. Θεοδοσίου και κορυφώθηκε επί Ιουστινιανού, ως μέρος των πολιτικών επιλογών του για πλήρη εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας. «Αυτός ο ίδιος, ἄλλωστε, πρέπει να υπέδειξε με επιμονή στον ιστορικό της αυλής του [Προκόπιο] να αφιερώσει ένα ολόκληρο βιβλίο, το *Περὶ κτισμάτων*, στο πρόγραμμά του.»⁷⁴

Στην Κόρινθο οι παλαιότερες Βασιλικές που ανασκάφηκαν είναι κτίσματα του 5ου και του πρώτου μισού του 6^{ου} μ.Χ. αι. - όπως και οι περισσότερες στον Ελλαδικό χώρο- και ακολουθούν σε γενικές γραμμές τις προδιαγραφές των «Αποστολικών Διαταγών» της «Διαθήκης του Χριστού» και της αρχιτεκτονικής παράδοσης των Κωνσταντίνειων Βασιλικών. Η Θεσσαλονίκη π.χ. χαρακτηρίζεται από τον Krautheimer ως «Μικρό Βυζάντιο, πολιτιστικό πνευματικό και αρχιτεκτονικό προπύργιο της Κωνσταντινούπολης»⁷⁵. Μας πληροφορεί επίσης για την τακτική της πρωτεύουσας να στέλνει όχι μόνο αρχιτέκτονες, αλλά και ένα μέρος του αρχιτεκτονικού διακόσμου, για την ανοικοδόμηση και τον εξωραϊσμό των χριστιανικών Βασιλικών.

Για την Κόρινθο ιδιαίτερα, ο Krautheimer πιστεύει ότι «επειδή διατηρούσε στενούς δεσμούς εμπορίου και ναυσιπλοΐας με τη Ραβέννα και το Μιλάνο, αλλά συγχρόνως και με τη Κωνσταντινούπολη και τα ασιατικά παράκτια κέντρα, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία αναμιγνύονται αρμονικά με «...χαρακτηριστικά που προέρχονταν όπως φαίνεται, από την Ιταλία». Καταλήγοντας, θεωρεί ότι: «Αυτή η διττή επιρροή από την Ανατολή και τη Δύση γίνεται αισθητή στα εκκλησιαστικά κτί-

⁷³ Αν. Ορλάνδου, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική Βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, τ. Α', (Αθήναι 1952), σ.σ. 28 – 29, πρβλ. και Γ. Σωτηρίου, *ό.π.*, σ.σ.170-178.

⁷⁴ R. Krautheimer, *ό.π.*, σ. 251.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ.151.

ρια της Ελλάδας ήδη από το τέλος του 4^{ου} και τις αρχές του 5^{ου} αιώνα». ⁷⁶

Έτσι, οι περισσότεροι ερευνητές και αρχαιολόγοι, δηλαδή οι Πάλλας, Ορλάνδος, Γριτσόπουλος, Krautheimer, κ.ά., παραδέχονται ότι η Κόρινθος αποτελούσε το σπουδαιότερο κέντρο παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής, διαμορφώνοντας το πρότυπο της τεχνοτροπίας των Βασιλικών σε όλη τη Ν. Ελλάδα, ό,τι ήταν η Θεσσαλονίκη δηλαδή για την Β. Ελλάδα και τα Βαλκάνια. Με τη διαφορά ότι, ενώ στη Θεσσαλονίκη σώζονται ολόκληρα παλαιοχριστιανικά μνημεία-έστω και πολλαπλώς ανακατασκευασμένα (Αγ. Δημήτριος, Ροτόντα, Αχειροποίητος) και μάλιστα εν χρήσει- στην Κόρινθο λόγω της συνεχούς ανά τους αιώνες σεισμικής δραστηριότητας και των συχνών καταστροφών, κανένα μνημείο δεν διατηρήθηκε ούτε ανακατασκευάστηκε πλήρως μετά τον σεισμό του 551 μ.Χ.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος παλαιοχριστιανικής Βασιλικής του ελλαδικού χώρου ακολουθεί την ορθογώνια δρομική ξυλόστεγη τρίκλιτη ή πεντάκλιτη διαρρύθμιση και μερικές έχουν εγκάρσιο κλίτος - όπως του Αγ. Λεωνίδα - εξέχον στα πλάγια του ιερού βήματος σε σχήμα T.

Οι Βασιλικές που υπήρχαν στην Μεσογειακή λεκάνη ήταν σχεδόν όλες ξυλόστεγες με ξύλα δηλ. και κεραμίδια. Η στέγη του μεσαίου κλίτους (στις ξυλόστεγες), είναι πάντοτε υπερυψωμένη, (ώστε να εισέρχεται άπλετο φώς από τις δυο σειρές παραθύρων στα πλάγια της), δικλινής – δίρριχτη, σε αντίθεση με τα χαμηλότερα και στενότερα πλευρικά κλίτη που έχουν μονοκλινή-μονόρριχτη στέγη. Θολοσκεπείς Βασιλικές συναντούμε κυρίως στην Ανατολή και στην Β. Αφρική , όπου επικρατούν ειδικές κλιματολογικές συνθήκες (μεγάλη ζέστη, λιγοστή ξυλεία). Η στέγαση σ' αυτές γίνονταν με θόλους - δώματα, κτισμένα με πέτρα.

Τα κλίτη χωρίζονταν με κιονοστοιχίες ή πεσσούς, τα δάπεδα καλύπτονταν από μαρμάρινες πλάκες διακοσμημένες συνήθως με μαρμαροθετήματα ή ψηφιδωτά. Ορθομαρμαρώσεις γίνονταν πολλές φορές και στους πλάγιους τοίχους μέχρι ενός ύψους και από κει και πάνω τοποθετούνταν οι παραστάσεις με ψηφιδωτά. Το μάρμαρο επικρατούσε στο εσωτερικό των Βασιλικών και στο Άγιο Βήμα : Αγ. Τράπεζα, σύνθρονο, αψίδα, κιβώριο, άμβωνα, σολέας, θωράκια τέμπλου, κίονες, κιονόκρανα, περίθυρα, γείσα κ.ά.

Συχνά παρατηρείται, όλο το συγκρότημα της Βασιλικής να περιβάλλεται από έναν ισχυρό τοίχο-μάνδρα ή περίβολο. Ο περίβολος - πρότυλο όχι μόνο προστατεύει τον

⁷⁶ Στο ίδιο , σ.151

ναό από τον έξω κόσμο, αλλά και τονίζει συγχρόνως μία ναοκεντρική τάση, μία στροφή προς τα μέσα, προς το ναό, ως το κέντρο της λατρευτικής - κοινοτικής ζωής των χριστιανών. Αυτό μπορεί να το δει κανείς και σήμερα στα περισσότερα μοναστήρια, όπου το καθολικό είναι στο μέσον του υπόλοιπου συγκροτήματος, φρουριακής μορφής. Τα πρόπυλα έδιναν μια μνημειώδη μορφή στην είσοδο των αιθρίων, με μεγαλοπρεπείς συνήθως κλίμακες, τόξα και κιονοστοιχίες. Μία τετράγωνη ή ορθογώνια αυλή (το αίθριο), μπροστά από την δυτική πλευρά της Βασιλικής σε υποδεχόταν, αφού άφηνες πίσω σου το πρόπυλο. Εξυπηρετούσε σκοπούς πρακτικούς λειτουργικούς, κοινωνικούς (τόπος συνάντησης και παραμονής των πιστών και των κατηχουμένων).

Το αίθριο (atrium) που ονομαζόταν και υπαίθριον, μεσαύλιον και τετράστων, ήταν χώρος αγαπητός, ευχάριστος και πολυσύχναστος με μεγάλη σπουδαιότητα. Αποτελούσε, μετά το ναό, την καρδιά της χριστιανικής κοινότητας. Επιβιώσεις του αιθρίου μπορούν να χαρακτηρισθούν οι υπόστεγες στοές, οι μεγάλες αυλές - πλατείες των μεταγενεστέρων χριστιανικών ναών Ανατολής και Δύσης. Στον χώρο του αιθρίου υπήρχε η κρήνη με καθαρό και άφθονο νερό, που προερχόταν από υδραγωγείο ή πηγάδι. Είχε και αυτή διάφορα ονόματα όπως : φιάλη, νιπτήρ, λουτήρ, υδρείον. Η ύπαρξή της ήταν απαραίτητη για την εξυπηρέτηση πρακτικών και θρησκευτικών λόγων. Στο πέρασμα του χρόνου διαμορφώθηκαν και ορισμένοι τύποι κρηνών : όπως ωραίες, κεντρικές, περίοπτες κρήνες (όπως της Βασιλικής του Λεχαιού), άλλες σε τοίχο με διάφορα σχήματα, ναόσχημες κρήνες κ.λ.π.

Πρόσκτισμα επίσης με μεγάλη σπουδαιότητα ήταν και το Βαπτιστήριο. Μέχρι τον 6^ο αιώνα στο συγκρότημα της Βασιλικής επισυνάπτεται ένα περίκεντρο ή σταυρικό κτίριο, που είναι γνωστό ως Βαπτιστήριο ή και ως φωτιστήριο. Συνήθως έχει οκταγωνική μορφή με μία κτιστή κολυμβήθρα στο κέντρο σε σχήμα σταυρού, τις περισσότερες φορές με μαρμάρινη επένδυση.

Αν παρατηρήσει κανείς σε παλαιούς ναούς και μάλιστα Βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος, τα πλευρικά τμήματα (προσκτίσματα δεξιά και αριστερά από το Ιερό Βήμα) ήταν αποκλεισμένα από τον κυρίως ναό αλλά επικοινωνούσαν με το ιερό Βήμα. Τα διαμερίσματα αυτά ονομάζονταν παστοφόρια και εξυπηρετούσαν πρακτικές και λειτουργικές ανάγκες. Εκεί φύλαγαν τα ιερά σκεύη, το Ευαγγέλιο, τα κειμήλια (σκευοφυλάκιο). Στις Βασιλικές που δεν είχαν παστοφόρια, υπήρχε ιδιαίτερο διαμέρισμα που χρησίμευε ως διακονικό ή σκευοφυλάκιο. Το διακονικό δεν είχε πάντοτε μια σταθερή θέση. Ήταν πρόσκτισμα άλλοτε της ανατολικής ή της νότιας

πλευράς του ναού και άλλοτε του νάρθηκα ή του αιθρίου. Το αριστερό διαμέρισμα-πρόθεση, χρησίμευε για την πρόθεση και την από εκεί προσκομιδή των προσφορών από τους διακόνους, κατά την τέλεση της Θ. Ευχαριστίας.

Άλλο βασικό πρόσκτισμα είναι ο νάρθηκας και σχετίζεται άμεσα με το αίθριο. Ο νάρθηκας είναι ένας στενός και επιμήκης χώρος με εγκάρσια διάταξη προς τον κύριο άξονα του κτιρίου. Η επικοινωνία του με τον κυρίως ναό γίνεται με τριπλό άνοιγμα που σχηματίζεται από δύο κίονες. Τα ανοίγματα αυτά έκλειναν με κουρτίνες ή «βήλα», γι' αυτό και ονομάζεται τρίβηλο. Ήταν τόπος παραμονής, κατά την διάρκεια της λατρείας, κυρίως των κατηχουμένων και των μετανοούντων (ή προσκλαιόντων) και προέκυψε από την ανατολική στοά του αιθρίου, του οποίου τα κενά κλείστηκαν με τοίχους.

2.2.1.1 Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές της Κορίνθου -Η Βασιλική του Αγίου

Λεωνίδα στο λιμάνι του Λεγαίου.

Στα τέλη του 4^{ου} μ. Χ. αι. τρεις ισχυροί σεισμοί, όπως προκύπτει από ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικές ανασκαφές, προξένησαν σοβαρές καταστροφές στους αρχαίους ναούς και τα ελληνορωμαϊκά μνημεία της Αρχαίας Κορίνθου. Μετά όμως την καταστροφή δεν εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για την επισκευή ή ανακατασκευή ναών (κυρίως) ή άλλων ιερών, ούτε από ντόπιους πλούσιους ούτε από τον αυτοκράτορα, ο οποίος συνήθως μέχρι τότε επιχορηγούσε ή έδινε φοροαπαλλαγές για την ανοικοδόμηση των πληγεισών περιοχών. Η αυτοκρατορία είχε πλέον εκχριστιανισθεί και η αρχαία ειδωλολατρία εξαφανιζόταν, καθώς η εσωτερική δυναμική της χριστιανικής πίστης και η αυτοκρατορική πολιτική στήριξης του χριστιανισμού ολοένα και αυξανόταν νομικά και οικονομικά (Μ. Θεοδόσιος και διάδοχοί του)⁷⁷.

Έτσι τον 5^ο αι. μ.Χ. και μέχρι τα μέσα του 6^{ου}, παρατηρείται μια οικοδομική έκρηξη χριστιανικών μεγαλοπρεπών ναών στην ευρύτερη περιοχή μακρύτερα από την

⁷⁷ « Η θέση του Χριστιανισμού ενισχύθηκε σημαντικά με νέα σειρά διαταγμάτων μεταξύ των ετών 392 και 394 .... Ο Χριστιανισμός είχε καταστεί πλέον η επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας, προβάλλοντας στη μεν αυτοκρατορική εξουσία την *πολιτική θεολογία* της Εκκλησίας ως βάση για τη διαμόρφωση του νέου περιεχομένου της αυτοκρατορικής ιδέας, στη δε κοινωνία της αυτοκρατορίας την κοσμοθεωρία της την καθιέρωση του *χριστιανού ανθρώπου* ως του ιδανικού προτύπου.... Και οι δύο αυτές προοπτικές θεμελίωσαν τη νέα πολιτική ιδεολογία της αυτοκρατορίας, της οικουμενικής δηλαδή χριστιανικής αυτοκρατορίας. Στη νέα πολιτική προοπτική η εθνική θρησκεία δεν είχε πλέον θέση, ενώ η ενότητα της Εκκλησίας έγινε πλέον πρωταρχικό μέλημα της αυτοκρατορικής εξουσίας....Ο Μ. Θεοδόσιος καθόρισε την εξαιρετική θέση της Εκκλησίας στις δομές και στη λειτουργία της αυτοκρατορίας, ο δε Χριστιανισμός κατοχυρώθηκε ως η επίσημη πλέον θρησκεία της αυτοκρατορίας.», Βλ. Ι. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', (Αθήναι 1994²), σ.σ.344-345.

ρωμαϊκή αγορά της Αρχαίας Κορίνθου και εκτός των τειχών, όπου ήδη είχαν αναπτυχθεί πολυάριθμες χριστιανικές κοινότητες.⁷⁸

Η Βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαίου είναι ίσως η μεγαλύτερη από τις υπάρχουσες στις χώρες της Μεσογείου (Πάλλας), το «καλλίστευμα [αυτό] της πρωτοχριστιανικής αρχιτεκτονικής»⁷⁹ και «ένα από τα πιο εντυπωσιακά αξιοθέατα της παλαιοχριστιανικής Ελλάδας». «Συνιστούσε, κατά τον σπουδαίο αρχαιολόγο Δ. Πάλλα, ο οποίος την ανέσκαψε (απ' το 1955 ως το 1965) το σημαντικότερο προσκύνημα της παλαιοχριστιανικής Ελλάδας»⁸⁰. Από τότε και μέχρι σήμερα δεν έχει ανασκαφεί μεγαλύτερο παλαιοχριστιανικό μνημείο.

Βασιλική Λεχαιού, λήψη από αέρος πηγή: <http://apostolospapafotiu.blogspot.com>

Η επιβλητική αυτή Βασιλική δέσποζε στην είσοδο του αρχαίου λιμανιού του Λεχαιού και συγκεκριμένα μεταξύ της δυτικής λεκάνης του εσωτερικού τεχνητού λιμένος και της θάλασσας. Θεμελιώθηκε στα χρόνια του αυτοκράτορα Μαρκιανού (450-457 μ.Χ.) ή στα πρώτα χρόνια του διαδόχου του Λέοντα Α΄(457-474μ.Χ.) και ολοκληρώθηκε επί Ιουστίνου Α΄ (518-527 μ.Χ.), πάνω σε επίπεδη επιφάνεια ξηράς,

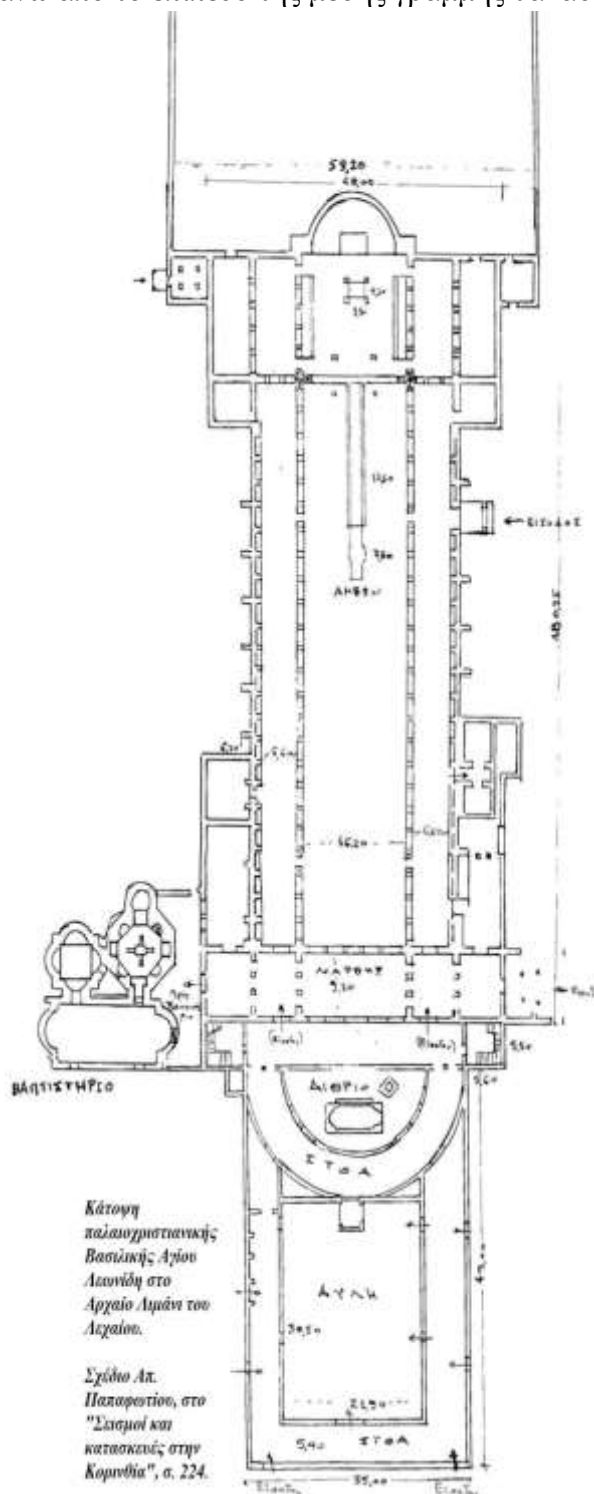
⁷⁸ Α. Ε. Παπαφωτίου, *Σεισμοί και καταστροφές στην Κορινθία (Ιστορική αναδρομή)*, (Κόρινθος 2002), σ. σ. 210 – 211.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ.217.

⁸⁰ Δ. Πάλλας, *ό.π.*,σ.139.

που είχε προκύψει τεχνητά από τον ανθρώπινο παράγοντα, σε υψόμετρο 3 έως 4 μ. πάνω από το επίπεδο της μέσης γραμμής θάλασσας.

Πρόκειται για ένα δομικό συγκρότημα όπου κυριαρχεί :

A) Τρίκλιτη δρομική Βασιλική.

Έχει πενταμερές εγκάρσιο κλίτος στον χώρο του ιερού βήματος και πενταμερή νάρθηκα. Το συνολικό μήκος, κατά τον μηχανικό και ερευνητή της Απόστολο Παπαφοτίου, είναι περίπου 185,0 μ. και το πλάτος 33,00 μ. το οποίο γίνεται 48,00μ. στο εγκάρσιο κλίτος.

B) Αίθριο και αυλή.

Είναι μεταγενέστερα της αρχικής κατασκευής που τελείωνε στον νάρθηκα. Πιθανόν κατασκευάστηκαν επί Ιουστίνου Α΄. Το αμέσως εφαπτόμενο του νάρθηκα αίθριο, είναι ένας χώρος με προς τα έξω ημικυκλικό περιστύλιο με μνημειώδη κρήνη μεγάλων διαστάσεων, πάνω σε ψηλό κρηπίδωμα, επενδεδυμένη με μάρμαρο. Εφαπτομένη του αιθρίου και εμπρός του υπήρχε μεγάλη περίστωη με πεσσούς αυλή και κρήνες στην ανατολική πλευρά.⁸¹

Συνολικά το εξωτερικό μήκος από την εξωτερική δυτική αυλή μέχρι την ανατολική αυλή πίσω από την κόγχη του ιερού βήματος, ξεπερνούσε τα 220 μ., ενώ το πλάτος με τα παστοφόρια τα 59,20 μ., έχοντας έτσι έκταση περίπου 11000 τ.μ.

⁸¹ Πρβλ. Δ. Ι. Πάλλας, ό.π., σ.140.

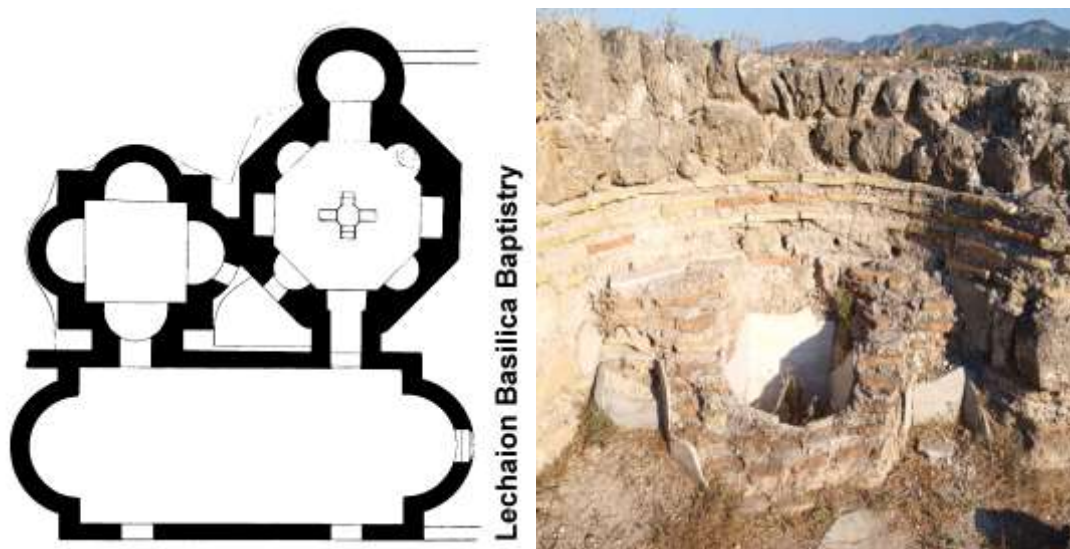

Ο τεράστιος χώρος του κυρίως ναού της Βασιλικής του Λεχαίου χωρίς την αυλή, το αίθριο και τον νάρθηκα. Πρόσφατες εργασίες ανάδειξης του δαπέδου του νοτίου κλίτους της Βασιλικής (φωτογραφίες συντάκτη)

Γ) Συγκρότημα Βαπτιστηρίου.

Βρίσκεται στα βορειοδυτικά της Βασιλικής. Συνιστά ανεξάρτητο σύμπλεγμα χώρων. Συγκεκριμένα αποτελείται από προαύλιο οικό, τετράκογχο αποδυτήριο και οκτάγωνο θολοσκεπές φωτιστήριο (Βαπτιστήριο) με δυο κτιστές κολυμβήθρες, η μία σταυρόσχημη και η άλλη πεταλοειδούς σχήματος στην νοτιοανατολική κόγχη. Η

Κάτοψη Βαπτιστηρίου της Βασιλικής και η δεύτερη κολυμβήθρα, ίσως για βάπτισμα ανηλίκων

αρχική χρήση του ήταν πιθανότατα Μαρτύριο ή Μαυσωλείο (δηλ. ταφικό μνημείο), κατά την αρχαιολόγο Κ. Σκαρμούτσου.⁸² Αλλά και ο Δ. Πάλλας θεωρεί το συγκρότημα αυτό παλαιότερο και γι' αυτό είναι αυτοτελές στον χώρο, συνδεδεμένο με την Βασιλική μέσω μιας μικρής αυλής που είχε πρόσβαση από τον νάρθηκα.⁸³

Δ) Προσκτίσματα, κατοικίες, περίβολος, τάφοι.

Στη βόρεια στοά του πρώτου αιθρίου - αυλής υπήρχε μικρό υπερώο ως κατοικία. «Στα πλευρά του κυρίου σώματος της Βασιλικής κατά τα δυτικά είναι συμμετρικώς προσκτισμένοι δύο βοηθητικοί χώροι : δεξιά (προς Ν.) το διακονικό και ένας πύργος και αριστερά (προς Β.) πιθανώς ένα εγκοιμητήριο (κοιμόνταν εκεί όσοι επεδίωκαν ιαματική βοήθεια από τους Μάρτυρες, όπως και στα αρχαία Ασκληπιεία) ή πιθανώς χώρος κατηχήσεων, αν και δεν συνδέεται αμέσως προς το Βαπτιστήριο.»⁸⁴ . Περίβολος επίσης με άνισες πλευρές (33,40 / 44,70μ.) περιέκλειε την ανατολική πλευρά πίσω από την κόγχη του ιερού βήματος. Εκεί και πίσω ακριβώς από το Ν.Α τοίχο της ανίδας του ιερού, βρέθηκαν τρεις τάφοι. Ο ένας απ' αυτούς : «*Θωμά πρεσβυτέρου*», χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αιώνα.

Πλουσιότατος και εξαιρετικής τεχνοτροπίας ήταν ο γλυπτός διάκοσμος της Βασιλικής του Λεχαίου. Η αφθονία λευκού μαρμάρου από την Προ(ι)κόνησο της Προποντίδας μαρτυρεί γενναία αυτοκρατορική χορηγία, αν όχι την εξολοκλήρου

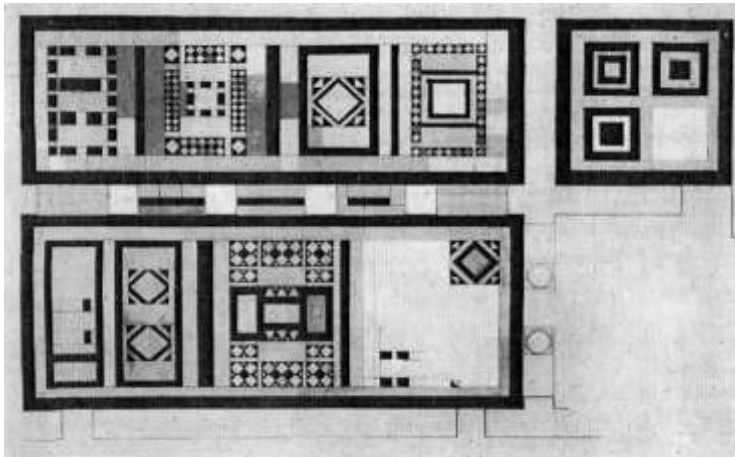
⁸² Πρβλ. Κ. Σκαρμούτσου, *Παλαιοχριστιανική βασιλική Λεωνίδα* στον διαδικτυακό τόπο : http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1772 , ημ. αν. 18/1/2011, και : «Εἰς τὰ περικέντρα ταῦτα κτίσματα δέον νὰ ἀναγνωρίσωμεν πιθανώτατα μαυσωλλεῖα στεγάζοντα τὰς λάρνακας τῶν μαρτύρων (μαρτύρια) ἢ καὶ ἔν μαρτύριον (κυκλοτερές) καὶ τὸ βαπτιστήριον (ὀκτάγωνον).», Αν. Ὀρλάνδος, *Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας κατὰ τὸ 1960*, (Ἀθῆνα 1961), σ.126 .

⁸³ Πρβλ. Δ. Ι. Πάλλας, *ό.π.*, σ.140.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ.140.

κάλυψη των εξόδων κατασκευής του τεράστιου αυτού μνημείου. Ο κυρίως ναός ήταν χωρισμένος, με δύο κιονοστοιχίες, από 23 κίονες η κάθε μια, σε τρία κλίτη, ενώ τα δυο πλαϊνά διέθεταν υπερώα με ξύλινα δάπεδα και πρόσβαση από το νάρθηκα. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους ήταν καλυμμένο με μαρμάρινες πλάκες λευκού χρώματος και πλαισιωνόταν από λωρίδες σκούρου γκρίζου μάρμαρου, ενώ «...των πλαγίων κλιτών και των πτερυγίων τα δάπεδα κοσμούνται δια μαρμαροθετημάτων εκ λεπτών πλακών πολυχρώμων διατεταγμένων εις διάφορα σχήματα κατά δίχωρα.»⁸⁵

Μαρμαροθετήματα πλαγίων κλιτών της βασιλικής του Λεχαιού.

Πηγή: Αν. Ορλάνδος, Το έργο της Αρχαιολογικής εταιρείας κατά το 1958, (Αθήναι 1959), σ.110.

Μαρμαροθετήματα, κίονες, κιονίσκοι, ορθομαρμάρωσεις στους πλευρικούς τοίχους και όλος γενικά ο μαρμάρινος διάκοσμος παρουσιάζει πλήθος χρωμάτων (λευκού, γκρίζου, πορφυρού, φαιού, πρασίνου), ενώ εξαιρετικής τέχνης «Θεοδοσιανά» και «Ιωνικά» κιονόκρανα, θωράκια, επιθήματα, γείσα, περιθυρώματα, η μνημειώδης μαρμάρινη ασίδα του ιερού βήματος, ο οκταγωνικός άμβωνας με διπλή κλίμακα ανόδου και καθόδου στο κέντρο του μεσαίου κλίτους κοσμούσαν τον εσωτερικό χώρο της Βασιλικής.

Θεοδοσιανά και Ιωνικό κιονόκρανο, στον χώρο της Βασιλικής του Λεχαιού, φωτογ. συντάκτη.

Η θέση του άμβωνα βρέθηκε 20 μέτρα περίπου από το ιερό βήμα καθώς και ο

⁸⁵ Αν. Ορλάνδου, Το έργο της Αρχαιολογικής εταιρείας κατά το 1958, (Αθήναι 1959), σ.110.

διάδρομος του σολέα που οδηγούσε σ' αυτόν.⁸⁶

Η σκεπή του μεσαίου κλίτους ήταν υπερυψωμένη ώστε άπλετο φως να εισέρχεται από τα πολυάριθμα τοξωτά παράθυρα των πλαγίων τοίχων, πάνω από το επίπεδο της στέγης

των δυο χαμηλοτέρων σε ύψος κλιτών. Η στέγη της Βασιλικής ήταν δිරριχτη, ξύλινη, καλυμμένη από βαριά κορινθιακά κεραμίδια, ενώ στα πλευρικά χαμηλότερα σε ύψος κλίτη, ήταν μονόρριχτη.

Μαρμάρινα μέλη του εσωτερικού διακόσμου και τοιχοποιία με το σύστημα της αργολιθοδομής

Η τοιχοποιία ήταν κατασκευασμένη με το σύστημα της αργολιθοδομής με ζώνες εναλλασσόμενες συμπαγών τούβλων και επιμελημένα μυστρίσματα με σχέδια

⁸⁶ Ο άμβωνας τοποθετείται στο κεντρικό κλίτος και συνήθως είναι στη μέση αυτού. Γενικεύτηκε η χρήση του στα χρόνια του Ιουστινιανού. Στην βασιλική πάντως του Λεχάιου είναι σίγουρο ότι υπήρχε. Ήταν υπερυψωμένος κυκλικός ή ημικυκλικός χώρος λαξεμένος σε συμπαγές (συνήθως) μάρμαρο με μια ή δυο κλίμακες (ανατολικά και δυτικά,) από τον οποίο διαβάζονταν εις επήκοον όλων τα αναγνώσματα (Αποστολικό -Ευαγγελικό) και το κήρυγμα. Ο Χρυσόστομος συνήθιζε να τον χρησιμοποιεί για να κηρύττει (Σωζόμενος *Εκκλησιαστική ιστορία*, VI 5) . Αποτελεί η επίδραση του ιουδαϊσμού των ελληνιστικών χρόνων (κατά τον Σωτηρίου) και στην Κόρινθο υπήρχε όχι μόνο εβραϊκή Συναγωγή αλλά και πολυπληθής Ιουδαϊκή κοινότητα στους ελληνιστικούς και πρωτοχριστιανικούς χρόνους., πρβλ. Γ. Σωτηρίου ,ό.π. ,σ.σ. 209-212.

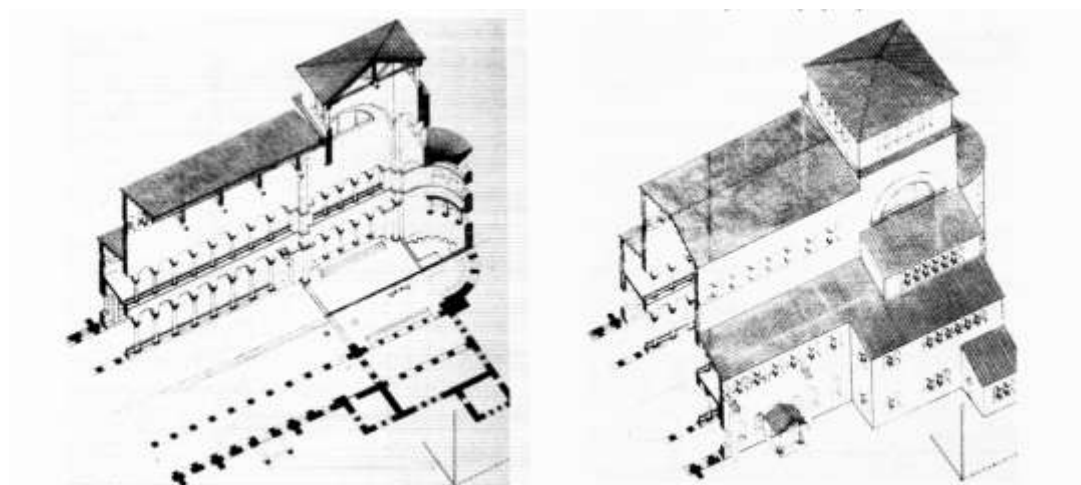

ψαριών κ.α. Αντηρίδες με τυφλά τόξα στα επιμήκη τμήματα, βόρεια και νότια της Βασιλικής, ενίσχυναν τη στατικότητα λόγω του μεγάλου μήκους της.

Μυστήρια στον εξωτερικό Ν.Α τοίχο του βήματος της Βασιλικής Λεχαίου με σχέδια ψαριών.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος στέγασης του εγκάρσιου κλίτους. Στο μεσαίο τμήμα του -το επάνω από το χώρο της Αγίας Τραπέζης- υψωνόταν, προεξέχοντας από την σκεπή, ένας τετράγωνος τετρακλινής ξυλότρουλος.

Αξονομετρική αναπαράσταση του εσωτερικού και εξωτερικού της Βασιλικής του Λεχαίου.

Πηγή: Δ. Πάλλα. «Αποφόρητα», σ.58.

Στηριζόταν σε ισχυρά διπλά στηρίγματα από κτιστό στοιχείο (πεσσό) σε συνάφεια με κίονα. Μαρμάρινο κιβώριο υπήρχε πάνω από την Αγία Τράπεζα με θριαμβευτικά τόξα που έκλειναν με βήλα (κουρτίνες). Ο Πάλλας υποστηρίζει ότι αρχιτεκτονικά η κατασκευή ξυλότρουλου (πύργου με ξύλινη στέγη στο εγκάρσιο κλίτος) «...κατάγεται από την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης όπου και το εκκλησιαστικό κέντρο της αυτοκρατορίας.»⁸⁷ Μαρμάρινη μνημειώδης ανίδα υπήρχε προ της αγίας Τραπέζης (ωραία Πύλη). Βρέθηκε επίσης η βάση χαμηλού

⁸⁷ Δ. Ι. Πάλλας, ό.π.,σ.140

τέμπλου με θωράκια σε όλο το πλάτος του κεντρικού κλίτους.

Παστοφόρια υπήρχαν δεξιά και αριστερά του ιερού Βήματος, το ένα αναμονής των κληρικών και το άλλο Μουσωλείο. Μια σειρά από κόγχες γύρω από την αψίδα του ιερού Βήματος φιλοξενούσαν τα βάθρα των κληρικών περιμετρικά της Αγ. Τραπέζης και αντικαθιστούσαν το απλό σύνθρονο -κατά τον Πάλλα- ολοκληρώνοντας έτσι την εικόνα του συμμετρικά ογκώδους και αρχιτεκτονικά εκπληκτικού αυτού μνημείου.

Η Βασιλική του Λεχαίου ήταν αφιερωμένη στη μνήμη του Αγ. μάρτυρα Λεωνίδα και στις επτά γυναίκες, οι οποίες μαρτύρησαν μαζί του στην Κόρινθο, το 250 /251 μ.Χ., κατά τον διωγμό (πιθανόν) του Δεκίου. Το αρχαιότερο σύντομο μαρτυρολόγιο για τον αγ. Λεωνίδα χρονολογείται από το 411 μ.Χ. στον Συριακό κώδικα. Στην ημερομηνία 16 Απριλίου αναφέρει : «στην Κόρινθο της Αχαΐας, ο Λεωνίδης και οκτώ μάρτυρες»⁸⁸. Ενώ η αρχαιότερη πηγή λεπτομερειών συναξαριακού τύπου, που σχετίζονται με τον τόπο και τον τρόπο του μαρτυρίου, είναι ο υπ' αριθμόν 254 Πατμιακός Κώδικας σ.144 κ.εξ. (10^{ου} – 11^{ου} αι.). Στον κώδικα αυτό συμπεριλαμβάνεται ανάμεσα σε άλλα και το *Μαρτύριον τῶν ἁγίων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων Λεωνίδου καὶ τῶν ἑπτὰ παρθένων Νίκης, Χαριέσσης, Νουνεχίας, Βασιλίσσης, Γαλήνης, Καλλίδος καὶ Θεοδώρας.*⁸⁹

«...3. Λεωνίδης δὲ καὶ Χαριέσσα σὺν ταῖς λοιπαῖς παρθένοις πᾶσαν ὄραν εἰς τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ δίηγον νηστεία καὶ προσευχή.... Ἐθαύμαζον δὲ πάντες τὴν παρρησίαν αὐτῶν ὅτι τῶν ἄλλων λανθάνειν σπουδαζόντων αὐταὶ μόναι τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον διὰ τῆς πείρας ἐκήρυττον.»⁹⁰ Ο αγ. Λεωνίδης στον κώδικα αποκαλείται τρεις φορές «νεανίας», άνευ εκκλησιαστικού αξιώματος, ο οποίος συνελήφθη μαζί με τις επτά γυναίκες (στα μέρη μάλλον της Τροιζηνίας), επειδή φανερά λάτρευαν και κήρυτταν τον Χριστό με τον λόγο και τις πράξεις τους, όταν οι άλλοι (χριστιανοί) φρόντιζαν να κρύβουν επιμελώς την πίστη τους.

«...Οδηγήθηκαν λοιπόν ενώπιον του ηγεμόνα της Κορίνθου Βενούστου κατά τις ημέρες του Πάσχα (Μ. Σάββατο του 251 μ.Χ.),ο οποίος προσπάθησε να πείσει τους μάρτυρες να θυσιάσουν στους θεούς, με λόγια αρχικά και βασανιστήρια έπειτα.

⁸⁸ Τ. Α. Γριτσόπουλου, *Εκκλησιαστική Ιστορία και Χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*, τ. Α', (Αθήνα 1973), σ.σ.91-92 και Δ. Ι. Φαλλή, *Ο Άγιος Λεωνίδης ο Μάρτυς*, (Αθήνα 1999), σ.38 .(Οι πληροφορίες προέρχονται από τον διαπρεπή μελετητή τον Fr. Halkin, Saint Léonide, EEBΣ, Τ. ΚΓ'(1953), σ.σ. 217-218).

⁸⁹ Δ. Ι. Φαλλή, ό.π.,σ.34. Παρά το γεγονός ότι στον κώδικα αποκαλούνται οι γυναίκες γενικά «παρθένοι», η Καλλίδα ήταν χήρα και η Βασιλίσα ήταν μητέρα της μικρής Νουνεχίας. Πρβλ. και Γριτσόπουλος, ό.π., σ.91, υποσημείωση 3.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ.35.

Χωρίς να καταφέρει τίποτε όμως, εκτός από την θαρραλέα ομολογία των μαρτύρων ότι είναι χριστιανοί, διέταξε τελικά να δεθούν βαρείς λίθοι στα σώματά τους και να ριχτούν στη θάλασσα, τέσσερα μίλια μακριά από την παραλία της Κορίνθου.

Σύμφωνα με τον Πατμιακό Κώδικα: « *Ἡ δὲ θάλαττα τὰ σώματα τῶν ἁγίων ὑποδεξαμένη, ῥήξασα τὰ δεσμὰ τῶν λίθων, πολὺ φαιδρότερα τοῖς οἰκείοις ἀπέδωκεν. Ἄνδρες δὲ εὐλαβεῖς, σύροντες τὰ σώματα τῶν ἁγίων κείμενα ἐν τῷ αἰγιαλῷ, ἐντίμως κηδεύσαντες ἀπέθεντο ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ναὸν ἅγιον δομησάμενοι, ἔνθα καὶ σεπτῶς προσκυνούμενά τε καὶ δοξαζόμενα ἀενάως τοῖς προσιούσι πιστῶς τάς ἰάσεις ἐκβλύζουσιν ἐκάστοτε*».⁹¹ Τα σώματα ξεβράστηκαν από την θάλασσα στην ακρογιαλιά και άνδρες ευλαβεῖς τα κήδευσαν «*ναὸν ἅγιον δομησάμενοι*».

Βασιλική αγίου Λεωνίδη στο Λέχαιο. Πηγή : Google earth.

Άρα στο σημείο της Βασιλικής πρέπει να προϋπήρχε αρχαιότερο Μαρτύριο ἐπ'ονόματι των Ἁγίων, όπως φαίνεται και από τις ανασκαφικές εκτιμήσεις που προαναφέραμε.⁹² Άλλωστε η μαρτυρία αυτή για *ναὸν ἐν τῷ αἰγιαλῷ* ήταν που παρακίνησε τον Πάλλα να ξεκινήσει την ανασκαφή στον χώρο αυτό του αρχαίου λιμανιού του Λεχαιού, όπως ομολογεί και ο ίδιος (Π.Α.Ε. 1956, σ.σ. 164-178), για να ανακαλύψει τελικά την μεγαλύτερη παλαιοχριστιανική Βασιλική που έχει μέχρι σή-

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 37.

⁹² « Κατά ταῦτα πρέπει να συμπεράνωμεν ὅτι ἡ λατρεία τοῦ μάρτυρος τῆς Κορινθίας Λεωνίδου καὶ τῶν συμμαρτύρων αὐτοῦ ἐπτά γυναικῶν εὐρείαν εἶχε διάδοσιν, κορύφωμα δὲ αὐτῆς ἦτο ὁ μεγαλειώδης ναὸς τοῦ Λεχαιίου, ἰδρυθεὶς καὶ περατωθεὶς ἐντὸς τοῦ Ε΄ αἰῶνος ἐπὶ προϋπάρχοντος μικροτέρου ναοῦ.», Τ. Α. Γριτσόπουλου, ὁ.π.,σ. 94

μερα ανακαλυφθεί.⁹³

Η μνήμη των Μαρτύρων αυτών σύμφωνα με τον Πατμιακό Κώδικα, γιορταζόταν στις 19 Απριλίου (και όχι στις 16 που εορτάζεται σήμερα) και η τιμή τους στην Εκκλησία της Κορίνθου, στην περιφέρεια της Αχαΐας και ευρύτερα της Νότιας Ελλάδας, ήταν πάρα πολύ διαδεδομένη τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Καταδεικνύεται το γεγονός αυτό, από την ανοικοδόμηση μικρότερης - αλλά ιδίου εν πολλοίς σχεδίου με του Λεχαίου- παλαιοχριστιανικής Βασιλικής στην κοίτη του Ιλισσού στην Αθήνα (όπου μάλλον πολύ αργότερα και όχι προ του τέλους του 6^{ου} αι., μεταφέρθηκαν τα λείψανα των Μαρτύρων). Επίσης από την Βασιλική του Κλαυ-σειού Ευρυτανίας στη Στερεά Ελλάδα, από το όνομα της πόλης του Λεωνιδίου Κυνουρίας, που αποδίδεται στην τιμή του αγίου Λεωνίδα, από την τιμή των μαρτύρων στην περιοχή της Επιδαύρου -η οποία διεκδικεί και τον τόπο καταγωγής τους- και της Τροιζήνας. Η τιμή και η προβολή των αγίων αυτών μαρτύρων, αλλά και όλων των Μαρτύρων της χριστιανικής πίστεως, ήταν μεταξύ των χριστιανών ευρύτατα διαδεδομένη κατά τους πρωτοχριστιανικούς αιώνες για ευνόητους λόγους.

Δυστυχώς το λαμπρό αυτό μνημείο παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής, η Βασιλική του αγ. Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαίου, το οποίο σίγουρα ανεγέρθηκε με αυτοκρατορική πολυποίκιλη συνδρομή και προδιαγραφές να καταστεί κέντρο ακτινοβολίας και προβολής της επικράτησης του χριστιανισμού στην Ν. Ελλάδα, επλήγη ανεπανόρθωτα 20 με 25 χρόνια μετά την ολοκλήρωσή του, κατά τον καταστροφικό για την Κορινθία σεισμό του 551-552 μ.Χ., με επίκεντρο τη Χαιρώνεια της Βοιωτίας. Τότε κατέρρευσαν τα περισσότερα παλαιοχριστιανικά και ελληνορωμαϊκά μνημεία της Αρχαίας Κορίνθου. Τουλάχιστον αυτή είναι η επικρατούσα άποψη της πλειοψηφίας των ερευνητών.⁹⁴

⁹³ «...Αλλά στη θέση εκείνου, που το φανταζόμουν σαν ένα μνημείο μάλλον ταπεινό, παρουσιάστηκε άλλο, τούτο απροσδόκητο για το μέγεθός του, για τον τύπο του και για την πολυτέλεια: ... καθώς προχωρούσε η αποκάλυψη των χαρακτηριστικών του, άρχισε να προκαλεί τον ενθουσιασμό. Όταν έγινε γνωστή η ανακάλυψη της βασιλικής του Λεχαίου χαρακτηρίστηκε από τους επαΐοντες ως το πλέον εντυπωσιακό εύρημα των τελευταίων δεκαετιών («des bedeutendsten Fundes der letzten Jahrzehnte»: Fr.W. Deicmann. Byz. Zeitchr. 57, 1964, 546)», Δ. Πάλλας «Η καταστροφή μιας ανασκαφής», στο περιοδικό *Αρχαιολογία* (1990), σ.52.

⁹⁴ Νεώτερες εκτιμήσεις χρονολόγησης οδηγούν σε αναθεώρηση της ίδρυσης και καταστροφής της Βασιλικής του Λεχαίου, αλλά και των άλλων μεγάλων παλαιοχριστιανικών Βασιλικών της Κορίνθου. Ο τωρινός διευθυντής ανασκαφών στην Κόρινθο της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών σπουδών Guy SanTERS, στο περιοδικό «επτά ημέρες» της εφημερίδας *Καθημερινή*, το οποίο ήταν αφιερωμένο στην Ύστερη Αρχαιότητα (18 Φεβρουαρίου 2001) και συγκεκριμένα σε άρθρο του με τίτλο «Νέες ανακαλύψεις στην Κόρινθο», αναφέρει: «...είναι πλέον σαφές ότι οι βασιλικές στο Κράνιο, του Κοδράτου και η τεράστια του Λεχαίου δεν καταστράφηκαν από σεισμούς το 551/2, όπως πιστευόταν παλαιότερα. Αυτές οι τεράστιες εκκλησίες, ένα πιθανό παρεκκλήσι νεκροταφείου και μια εκκλησία στον Ακροκόρινθο συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι και τον ύστερο 7^ο αι.», σ.14.

Η τιμή των αγίων Μαρτύρων και η λατρεία γενικά περιορίστηκε στο ανθεκτικό θολοσκεπές Βαπτιστήριο με τη μετατροπή της ανατολικής του αψίδας σε Άγιο Βήμα. Οι ανασκαφές έφεραν επίσης στο φως αρκετά χονδροειδή κεραμικά της παλαιοχριστιανικής περιόδου, πολλούς τάφους και χρηστικά αντικείμενα των μεταγενέστερων κατοικήσεων, λύχνους θραυσμένους και ακέραιους που αποδεικνύουν τη σπουδαιότητα του μνημείου στις περιόδους που βρισκόταν σε χρήση.

Η παλαιοχριστιανική Βασιλική αγ. Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαιού . Αναπαράσταση του ναού. Πηγή : Απ. Παπαφωτίου, παρουσίαση στο Πανεπιστήμιο του Notre Dame , Ιντιάνα. Η.Π.Α. <http://apostolospapafotiou.blogspot>.

Προσπάθειες να μετατραπεί το ιερό της Βασιλικής του Λεχαιού σε ναό δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ. Κατά τον 9^ο μ.Χ. αι. το οκταγωνικό βαπτιστήριο «μετετράπη εις κατοικίαν, εντός δε του τετρακόγχου [αποδυτηρίου] εγκαταστάθηκαν δύο ασβεστοκάμινοι τροφοδοτηθείσαι έκ του μαρμαρίνου υλικού της Βασιλικής.»⁹⁵. Ο Παπαφωτίου επίσης, που έχει μελετήσει ιδιαίτερα το αρχαίο λιμάνι του Λεχαιού και την παλαιοχριστιανική Βασιλική του, μας πληροφορεί ότι αμέσως μετά το σεισμούς του 551 μ.Χ. στο προαύλιο της Βασιλικής και νοτίως αυτής κτίστηκαν έξι οικίες και

⁹⁵ « Η βασιλική του Λεχαιού μετά την καταστροφή της δεν κατέρρευσε ολόκληρη. Στην αρχή μετατράπηκε σε λατομείο σύλησης έτοιμου μαρμάρινου υλικού. Έπειτα, κατά τα μεσοβυζαντινά χρόνια, τα μάρμαρά της πρόσφεραν πρώτης ποιότητας υλικό για την κατασκευή ασβέστης που το εκκαμίνευαν σε δυο ασβεστοκάμινα εγκατεστημένα στο βαπτιστήριο της βασιλικής. Ανηλεώς τα σύντριβαν πριν, πολλά δε από τα μέλη του μνημείου είναι γνωστά από τ' απομεινάρια των συντριμμάτων. Η τεράστια τέλος ποσότητα από πέτρες και τούβλα χρησιμοποιήθηκε ως κοινό οικοδομικό υλικό στην πόλη και στον Ακροκόρινθο ως περίπου τα μέσα του περασμένου αιώνα όταν κτίστηκε η σημερινή Κόρινθος μετά την καταστροφή της Παλαιάς (1859).» , Δ. Πάλλας «Η καταστροφή μιας ανασκαφής», ό.π., σ.σ. 52-53., Πρβλ. και Τ. Φ. Χριστόπουλος , στο λήμμα: Λεωνίδης (Αι Βασιλικαί) , Θ.Η.Ε., τ.8, στ. 282.

μία διώροφη κατοικία.⁹⁶

Θωράκια Βασιλικών στο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αρχ. Κορίνθου. Φωτ. συντάκτη. Το τρίτο κατά σειρά θωράκιο είναι της βασιλικής του Λεχαίου, πηγή : Πάλλας, Αποφόρητα, σ. 186.

Τελικά από ένα μνημείο τεραστίων διαστάσεων, με πλουσιότατο μαρμάρινο διάκοσμο, διασώθηκαν μόνο τα θεμέλια και η τοιχοποιία σε χαμηλό ύψος, μερικοί κίονες και κιονόκρανα, καθώς και λιγιστά ευρήματα που σώζονται σήμερα στον αρχαιολογικό χώρο της βασιλικής Λεχαίου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου, στο κτίριο της 25^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Αρχαίας Κορίνθου και στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Κορίνθου.

Από τα λιγιστά διάσπαρτα μαρμάρινα μέλη στο χώρο της Βασιλικής του Λεχαίου, (φωτ συντάκτη.)

Ο χώρος της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής του Αγίου Λεωνίδα ήδη έχει κηρυχθεί μνημείο με την Υπουργική Απόφαση 15794/19-12-1961 (Φ.Ε.Κ. 35/ Τ.Β 2-2-1962), ενώ η ευρύτερη περιοχή του αρχαίου λιμανιού του Λεχαίου, αρχαιολογικός χώρος, με την Υπουργική Απόφαση 21583/13-1-1966 (Φ.Ε.Κ. 60/ Τ. Β 5-2-1966), αλλά και

⁹⁶ Α. Ε. Παπαφωτίου, ό.π., σ. 218.

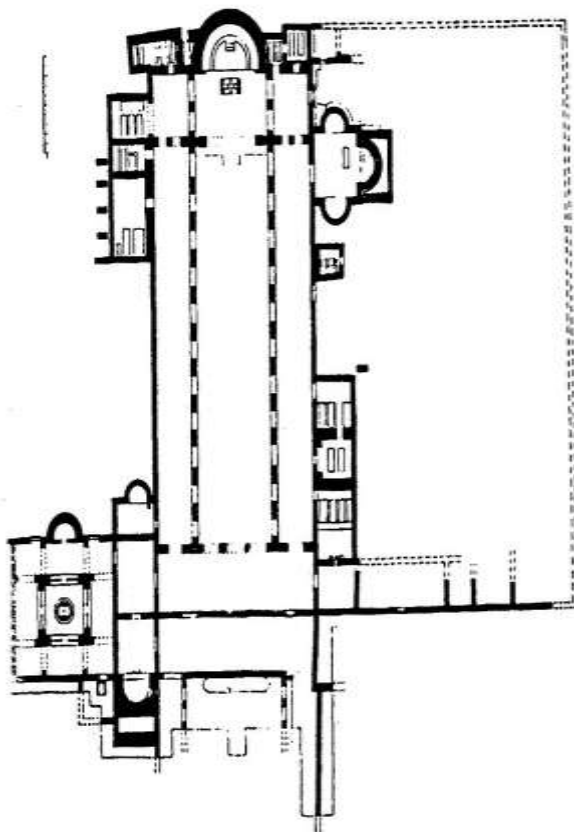
προστατευόμενος υγρότοπος επιφάνειας 550 στρεμμάτων.⁹⁷

Πρόσφατα εκδόθηκε Υπουργική Απόφαση από το Υπουργείο Πολιτισμού με θέμα την «Έγκριση εκτέλεσης εργασιών του έργου «Ανάπλαση – ανάδειξη παλαιοχριστιανικών βασιλικών: α) Μάρτυρα Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαίου, β) Κρανείου στην περιοχή «Κράναιο» Αρχαίας Κορίνθου» απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την 25η ΕΒΑ», με Αρ. Πρωτ: ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑ ΠΚ/ ΑΡΧ/ Β1/Φ50-46/1903/118. Αθήνα, 19-1-2011, με σκοπό την ανάδειξη και την επισκεψιμότητά τους.

2.2.2. Η βασιλική του Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου.

Δεύτερη σε αρχιτεκτονική σημασία - κατά τον Δ. Πάλλα- είναι η Βασιλική

στην περιοχή Κράναιο της Αρχαίας Κορίνθου.

Κάτοψη της Βασιλικής στο Κράναιο (πηγή : J. Shelley).

Κτισμένη σε περιοχή αρχαίου νεκροταφείου, κοντά στην πύλη των Κεγχρεών ήταν αφιερωμένη κι αυτή στη λατρεία Μαρτύρων, όπως εξάγεται από αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά ευρήματα, αν και είναι άγνωστο ποιων Κορινθίων Μαρτύρων τα λείψανα περιέκλειε. Καμιά αγιολογική αλλά ούτε και επιγραφική μαρτυρία δεν έχει

διασωθεί, καθώς το μαρμάρινο υλικό της έχει ολοσχερώς καταστραφεί.⁹⁸

Πρόκειται για τρίκλιτη Βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα, αίθριο, Βαπτιστήριο στη βόρεια πλευρά επαπτόμενο με το νάρθηκα και μεγάλη αυλή σε όλη τη νότια πλευρά της Βασιλικής. Έχει συνολικό μήκος με την αψίδα και το νάρθηκα 63,20 μ. × 23,30 μ. πλάτος. Δύο είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συγκεκρι-

⁹⁷ Α. Ε. Παπαφωτίου, «Παλαιοχριστιανική Βασιλική του Αγίου Λεωνίδα, στο αρχαίο λιμάνι Λεχαίου (μια πρώτη προσέγγιση)», στον διαδικτυακό τόπο :

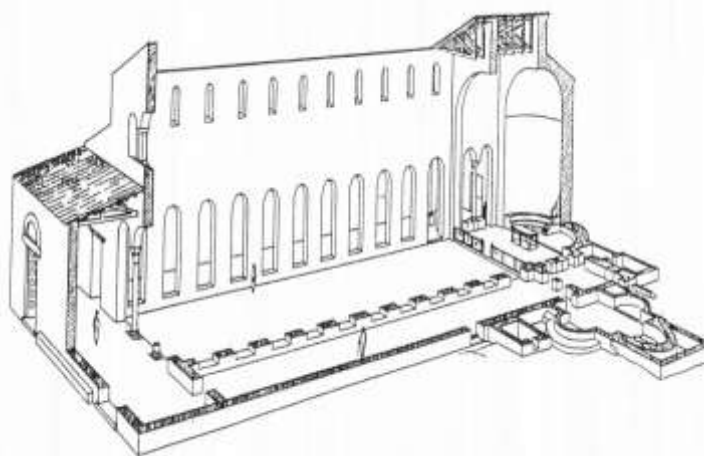
<http://apostolospapafotiu.blogspot.com/2009/12/blog-post.html>, ημ. αν.18/1/2011.

⁹⁸ Πρβλ., Δ. Ι. Πάλλας, ό.π.,σ.141.

μένης Βασιλικής. Το πρώτο είναι, ότι ο διαχωρισμός των κλιτών γίνεται με κτιστούς πεσσούς (κολόνες) και όχι με κίονες. Το δεύτερο, είναι η παρουσία νεκρικών θαλάμων σε όλο σχεδόν το μήκος της νότιας πλευράς, με πρόσβαση από το εσωτερικό του νοτίου κλιτους μεταξύ των οποίων ήταν και ένα μνημειώδες τρίκογχο μαυσωλείο. Η κατασκευή της τοποθετείται από τον Πάλλα στα πρώτα έτη του 6^{ου} αιώνα. Η πιο πρόσφατη εκτίμηση είναι μεταξύ 498 και 522 μ.Χ.

Η καταστροφή της, σύμφωνα με τον Πάλλα, έγινε από το σεισμό του 551 μ.Χ., ενώ ο Παπαφωτίου υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι κατέρρευσε ή αχρηστεύτηκε από σεισμούς. Ανακατασκευάστηκε τρεις φορές και λειτούργησε σε μικρότερες διαστάσεις, με τελευταίο αιώνα ανακατασκευής τον 11^ο αι.⁹⁹

Θωράκιο από την Βασιλική του Κρανείου στο αίθριο του Μουσείου της Αρχαίας Κορίνθου, (φωτ. συντάκτη) και αξονομετρική αναπαράστασή της, πηγή J. Shelley.

Στα βόρεια της Βασιλικής του Κρανείου, κοντά στο Αμφιθέατρο (βλ. χάρτη σ. 45) βρέθηκαν από τον Πάλλα ενδείξεις παλαιοχριστιανικού κτίσματος, που υπέθεσε ότι θα ήταν Βασιλική («Βασιλική Πάλλα»). Οι αρχαιολόγοι της Αμερικάνικης σχολής Κλασικών σπουδών ερεύνησαν τον χώρο με τη μέθοδο της τηλεπισκόπησης το Δεκέμβριο του 2000 και συνεπέραναν ότι πρόκειται για ένα κυκλικό (ροτόντα) ή οκταγωνικό κτίσμα με διάμετρο 12 μέτρων, προσαρτημένο σε ορθογώνια κατασκευή 20 τ. μ. Εκτιμάται ότι πρόκειται για «Μαρτύριο» (άρα αρχαιότερο των Βασιλικών της Κορίνθου κτίσμα), κρίνοντας και από το πλήθος κιβωτιόσημων τάφων στην περιοχή. Δεν έχει όμως ακόμη ανασκαφεί, ώστε να μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε περισσότερα.¹⁰⁰

⁹⁹ Πρβλ. Δ. Ι. Πάλλας, ό.π., σ.σ. 142-143, και Α. Παπαφωτίου, ό.π., σ. 229.

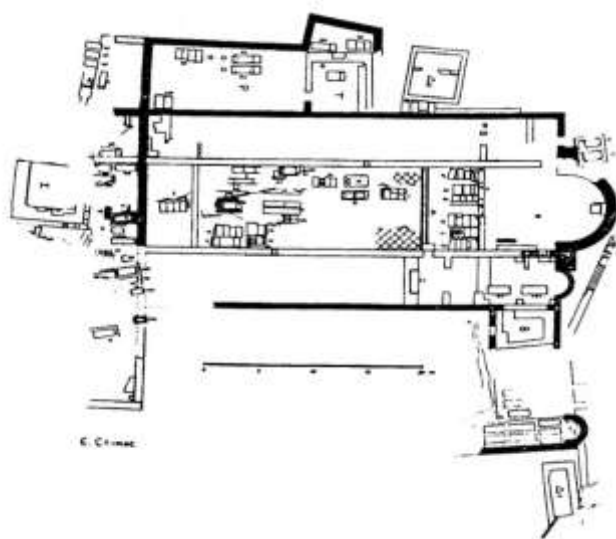
¹⁰⁰ Βλ. περισσότερα στην ιστοσελίδα της Αμερικανικής σχολής κλασικών σπουδών : <http://www3.ascsa.edu.gr/media/corinth/corinth.html>

2.2.3. Η Βασιλική (κοιμητηριακή) του Αγίου μάρτυρα Κοδράτου.

Ήταν χτισμένη στη σημερινή θέση Μπέη, μέσα στο αρχαίο βορειοανατολικό νεκροταφείο, αμέσως έξω από την πύλη της αρχαίας πόλης της Κορίνθου, σχετικά κοντά στο αρχαίο Ασκληπιείο. Ανασκάφηκε από τον Ευάγγελο Στίκα το 1961-1962.

Ο Πάλλας ανάγει την ανέγερση της « κατά την πρώτη εικοσαετία του 6^{ου} αιώνα, όταν πλέον είχε ανυψωθεί η Βασιλική του Λεχαίου»¹⁰¹, ενώ ο Τ. Γριτσόπουλος και ο Α. Παπαφωτίου δέχονται τον 4^ο με 5^ο αιώνα. Ο Στίκας που την ανέσκαψε, την τοποθετεί τον 5^ο αιώνα.¹⁰² Το μήκος της είναι 63,20 μ. και το πλάτος της 20,40μ. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με πολλά προσκτίσματα αδιευκρίνιστης χρηστικότητας από τα οποία, το ευρισκόμενο στη νοτιοανατολική γωνιά του ήταν πιθανώς Βαπτιστήριο. Δεν είναι γνωστό αν είχε νάρθηκα.

Αποδίδεται στον μάρτυρα Κοδράτο, ο οποίος μαρτύρησε επί Δεκίου ή Βαλεντινιανού (251-259 μ.Χ.) ενώπιον του ανθυπάτου της Κορίνθου Ιάσονος μαζί με άλλους πέντε νέους τον Άνεκτο, τον Παύλο, τον Διονύσιο, τον Κυπριανό και τον Κρήσκεντα. Η μνήμη τους τιμάται στις 10 Μαρτίου.

Κάτοψη Βασιλικής (κοιμητηριακής) Αγίου Κοδράτου στο βορειοανατολικό αρχαίο Νεκροταφείο Αρχ. Κορίνθου. (Πηγή: Ε. Στίκας).

Ο λόγος για τον οποίο αποδίδεται στον Άγιο μάρτυρα Κοδράτο, είναι ότι αφενός βρέθηκε κατά την ανασκαφή της σε μαρμάρινο περιθύρο οργανικού (;) τμήματος της βασιλικής, η επιγραφή: « [Άγι]ε Κοδράτε μνήσθ[ητι] τω δούλω σο[υ]...και αφ' ετέρου γιατί στο 4^ο τροπάριο της Η' Ωδής του κανόνα, που συνέταξε για τους μάρτυρες ο Ιωσήφ ο Υμνογράφος (10^{ος} αι.), λέγει «Προτειχίσματα Κόρινθος κέκτηται

¹⁰¹ Δ. Ι. Πάλλας, ό.π., σ.143.

¹⁰² Α. Παπαφωτίου, ό.π., σ.228, πρβλ. Τ. Α. Γριτσόπουλου, *Εκκλησιαστική Ιστορία και Χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*, τ. Α', (Αθήναι 1973), σ.84 και Ε. Στίκα «Κοιμητηριακή βασιλική Παλαιάς Κορίνθου», Π.Α.Ε., (έτους 1961),σ.σ.129-136.

τῶν ἁγίων τὰ τίμια λείψανα καὶ ἰατρεῖον ἄμισθον τὸν ναόν, ἔνθα πίστει πᾶς ὁ προστρέχων...». Επομένως υπήρχε ναός ή μαρτύριο στον χώρο ταφής των αγίων και τα λείψανά τους ετιμώντο από τους χριστιανούς κατά την αρχαία συνήθεια της Εκκλησίας, η οποία και σήμερα συνεχίζεται στην Ορθοδοξία.

Ανάμεσα στους πολλούς τάφους που βρέθηκαν στη Βασιλική, είναι και ο τάφος του επισκόπου Ευσταθίου στο μέσον σχεδόν του μεσαίου κλίτους, ο οποίος στην ταφική επιγραφή έγραφε : «*Εὐστάθιος Ἐπίσκοπος ἀνεπαύσατο ΙΙΙ πρό Ἐ καλ. Ἰουλίῳν*». Δηλαδή, ο Ευστάθιος ανεπαύθη την τρίτη ημέρα προ της πέμπτης των καλενδῶν του Ιουλίου (= 27 Ιουνίου). Ο Τ. Γριτσόπουλος πιστεύει ότι πρόκειται περί αγνώστου από άλλες πηγές επισκόπου Κορίνθου, εντός του 4^{ου} μ. Χ. αιώνα.¹⁰³ Το εντυπωσιακότερο όμως είναι, ότι ο συγκεκριμένος τάφος διέθετε μια «...οπή διαμέτρου 5 εκ. μεταξύ των πλακών που συνεχιζόταν με ένα μολύβδινο σωλήνα ο οποίος εισέδνε στο εσωτερικό του τάφου. Στο βάθος των 0,90μ. βρίσκεται ο κύριος τάφος καλυμμένος με τέσσερις μαρμάρινες πλάκες. Ο μολύβδινος σωλήνας εισέδνε μέχρις αυτό το βάθος και έφθανε δια μιας μικρής οπής μέσα στον τάφο. Χρησίμευε για τις σπονδές.»¹⁰⁴

Είχε πλούσιο μαρμάρινο διάκοσμο από τον οποίο σώθηκαν κιονόκρανα διαφόρων τύπων, θωράκια με παραστάσεις κ.α. Η βασιλική βρισκόταν κοντά σε πηγή αγίασμα, το οποίο κατά τον 9^ο αιώνα πίστευαν ότι ανέβλυζε από τον τόπο όπου είχε ο Άγιος Κοδράτος αποκεφαλιστεί.¹⁰⁵

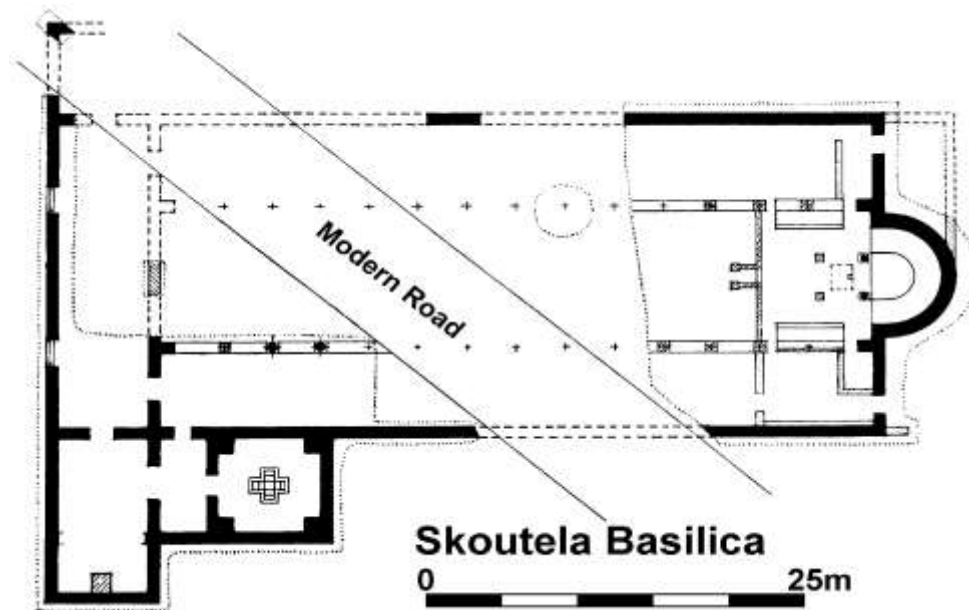
***Η Βασιλική του Αγ. Κοδράτου σήμερα και σωζόμενα μέλη του μαρμάρινου διακόσμου της.
(φωτογρ. συντάκτη)***

¹⁰³ Πρβλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, ό.π , σ.σ. 73-74 και 84.

¹⁰⁴ Νικόλαος Γ. Λάσκαρης , « Η χριστιανική ταφική τοπογραφία της Κορίνθου» , *Ακροκόρινθος*, περιοδική έκδοση Συνδέσμου Φιλολόγων Ν. Κορινθίας, τ.4, Κόρινθος, Φθινόπωρο 2003, σ.123.

¹⁰⁵ Πρβλ. Δ. Ι. Πάλλας, ό.π., σ.144.

2.2.4. Η Βασιλική στην Σκουτέλα.

Κάτοψη της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής στην Σκουτέλα. Διαγράφεται ο επαρχιακός δρόμος Αρχαίας Κορίνθου – Περιγαλίου που την τέμνει διαγώνια.

Ήταν μήκους 53,80 μ. και πλάτους 23,20 μ. τρίκλιτη, δρομική, ξυλόστεγη βασιλική με πολλά προσκτίσματα στα πλευρά της. Διακονικό (άσκαφο) στα βόρεια και θολοσκεπές Βαπτιστήριο στα νότια, με σταυρόσχημη επενδεδυμένη με μάρμαρο κολυμβήθρα. Υπήρχε νάρθηκας στα δυτικά, οργανικά ενωμένος με το Βαπτιστήριο και τα προσκτίσματα του. Στο ιερό βήμα βρέθηκαν : οι βάσεις του κιβωρίου της αγίας Τραπέζης και στη βάση αυτής (της αγίας Τραπέζης) τετράπλευρο εγκαίνιο με επένδυση μαρμάρινων πλακών, τα βάθρα των ιερέων και στο κέντρο της αψίδας, το υψηλότερο σκαλοπάτι για την άνοδο στον επισκοπικό θρόνο.

Ο Πάλλας, την χρονολογεί στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, θεωρεί ότι είναι σαφώς επηρεασμένη αρχιτεκτονικά από την βασιλική του Αγ. Λεωνίδα στο Λέχαιο, πιθανόν αφιερωμένη και αυτή σε άγνωστο Κορίνθιο μάρτυρα. Πάντως απετέλεσε σπουδαίο λατρευτικό παλαιο-χριστιανικό συγκρότημα στην πεδιάδα μεταξύ Λεχαίου και Αρχαίας Κορίνθου. Λίγα χρόνια μετά την αποπεράτωσή της, ίσως με το σεισμό του 522 μ.Χ. έπαθε σημαντικές ζημιές κυρίως η στέγη και κατέρρευσε μέρος της. Εγκαταλείφθηκε και κατακλύστηκε από νερά. Ο σεισμός του 551 μ.Χ. τη βρήκε ήδη καταπονημένη και ολοκλήρωσε την καταστροφή της. Μόνο το Βαπτιστήριο, που δεν υπέστη σοβαρές ζημιές συνέχισε να χρησιμοποιείται.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Στο ίδιο , σ.σ. 143-144 , και Α. Παπαφωτίου, ό.π.,σ. 227.

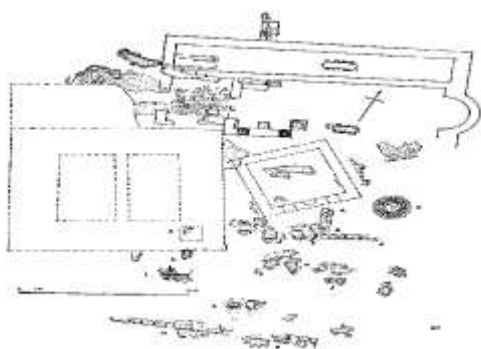

Σήμερα ο κοινοτικός δρόμος, που συνδέει την Αρχαία Κόρινθο με το Λέχαιο και το Περιγιάλι, την έχει διχοτομήσει διαγώνια. Την σημερινή της κατάσταση εκφράζει μόνο ο όρος «εγκατάλειψη».

2.2.5. Οι Βασιλικές: α) του Ακροκορίνθου, β) του λόφου του ναού του Απόλλωνα γ) του βήματος Γαλλίωνα και δ) του λιμένος των Κεγχρεών.

Τις συνεξετάζουμε, επειδή τα στοιχεία που έχουμε γι' αυτές είναι πενιχρά, κάποιες δεν χτίστηκαν εξ αρχής ως αυτοτελή κτίσματα χριστιανικής λατρείας και ακόμα, η αρχιτεκτονική τους σημασία είναι πολύ υποδεέστερη των προηγούμενων.

α) Η Βασιλική του Ακροκορίνθου ήταν πιθανώς πάνω στην θέση αρχαίου ιερού (του ναού της Αφροδίτης ;), τρίκλιτη· άγνωστο σε ποιον ή ποιους Αγίους αφιερωμένη. Μεταγενέστερα προστέθηκε μεσαιωνικός πύργος και κατά την Τουρκοκρατία,

μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος. Οι συνεχείς μετατροπές, οι διαφορετικές χρήσεις, οι πολεμικές συγκρούσεις στον στρατηγικής σημασίας Ακροκόρινθο και τέλος ο χρόνος, αλλοίωσε εντελώς τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου μνημείου.¹⁰⁷

Βασιλική Ακροκορίνθου, πηγή W. Caraher, σ.294.

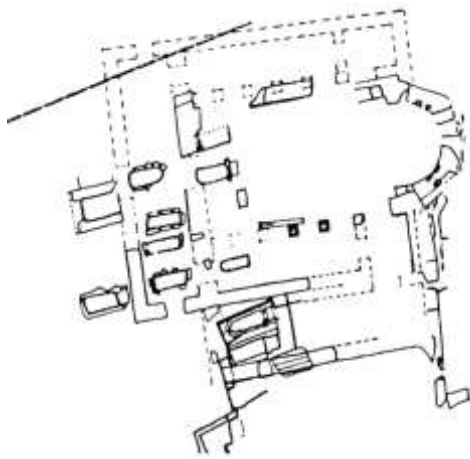
β) Βασιλική μικρών διαστάσεων κτίστηκε Β.Α στο λόφο του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα.

Ο καθηγητής Henry S. Robinson, διευθυντής των ανασκαφών της Αμερικανικής σχολής στην Αρχαία Κόρινθο (από το 1959 ως το 1965), θεωρεί ότι κατασκευάστηκε εκεί αμέσως μετά τον καταστροφικό σεισμό του 551 μ.Χ., κατά τον οποίο έπαθε και τις σοβαρότερες καταστροφές ο ναός του Απόλλωνα¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Πρβλ. Τ. Γριτσόπουλου, ό. π., σ.78., και Δ. Πάλλα στο λήμμα Κόρινθος Θ.Η.Ε., τ. 7, στ.864. (Οι πληροφορίες τους προέρχονται από το έργο του Carl Blegen, Acrocorinth, III, 1, 21 κ.ε, Cambridge Mass 1930).

¹⁰⁸ Α. Παπαφωτίου, ό.π.,σ. 235. Νεώτερες εκτιμήσεις (G. Santers) χρονολογούν τον ναό πολύ μεταγενέστερα, μάλλον στα μεσοβυζαντινά χρόνια, μαζί με την Βασιλική στο βήμα του Γαλλίωνα.

*Κάτοψη της μικρής Βασιλικής Β.Α του λόφου του ναού του Απόλλωνα στην Αρχ. Κόρινθο.
Πηγή : H.S.Robinson. Φωτογραφία του χώρου της Βασιλικής από τον συντάκτη.*

γ) Η Βασιλική του Βήματος Γαλλίωνα.

Στη θέση του Βήματος του (Λουκίου Ιουνίου) Γαλλίωνα (Ρωμαίου ανθύπατου της Αχαΐας και αδελφού του φιλοσόφου Σενέκα), στην αρχαία αγορά της Κορίνθου, κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους ανεγέρθηκε μικρή τρίκλιτη Βασιλική με νάρθηκα.¹⁰⁹ Ο Αμερικανός αρχαιολόγος Robert L. Scranton τοποθετεί την ανοικοδόμησή της τον 9^ο με 10^ο μ.Χ. αιώνα και διακρίνει δύο περιόδους ίδρυσης και επισκευής ή ανακατασκευής του κτίσματος (βλ. 3^η κάτοψη στη σ.27).

Αρχιτεκτονικά είναι άνευ ιδιαίτερης σημασίας, έχει όμως θρησκευτική και συναισθηματική βαρύτητα. Στον χώρο αυτό οδηγήθηκε ο Απόστολος Παύλος κατηγορούμενος από τους Ιουδαίους και στο σημείο αυτό απολογήθηκε ενώπιον του ανθυπάτου Γαλλίωνος, όπως περιγράφεται το περιστατικό στο 18^ο κεφάλαιο των Πράξεων των Αποστόλων.¹¹⁰

Σήμερα στον χώρο αυτό γίνεται ο καθιερωμένος πανηγυρικός εσπερινός στις 29 Ιουνίου κάθε έτους, προς τιμήν του «Αποστόλου των Εθνών» και ιδρυτή της Εκκλησίας της Κορίνθου Παύλου, στο πλαίσιο εβδομαδιαίου προγράμματος λατρευτικών κ.ά εκδηλώσεων, που έχει καθιερώσει η Ιερά Μητρόπολη Κορίνθου, υπό την επωνυμία «Κορίνθου Παύλεια».

¹⁰⁹ Πρβλ. Τ. Γριτσόπουλου, ό. π., σ.σ. 52 – 53.

¹¹⁰ «Γαλλίωνος δὲ ἀνθυπατεύοντος τῆς Αἰχίας κατεπέστησαν ὁμοθυμαδὸν οἱ Ἰουδαῖοι τῷ Παύλῳ καὶ ἤγαγον αὐτὸν ἐπὶ τὸ βῆμα, λέγοντες ὅτι παρὰ τὸν νόμον οὗτος ἀναπειθεὶ τοὺς ἀνθρώπους σέβεσθαι τὸν Θεόν. μέλλοντος δὲ τοῦ Παύλου ἀνοίγειν τὸ στόμα εἶπεν ὁ Γαλλίων πρὸς τοὺς Ἰουδαίους· Εἰ μὲν οὖν ἦν ἀδίκημά τι ἢ ῥαδιούργημα πονηρὸν, ὃ Ἰουδαῖοι, κατὰ λόγον ἂν ἠνεσχόμεν ὑμῶν· εἰ δὲ ζήτημά ἐστι περὶ λόγου καὶ ὀνομάτων καὶ νόμου τοῦ καθ' ὑμᾶς, ὄψεσθε αὐτοί· κριτὴς γὰρ ἐγὼ τούτων οὐ βούλομαι εἶναι. 16 καὶ ἀπήλασεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ βήματος. ἐπιλαβόμενοι δὲ πάντες οἱ Ἕλληνες Σωσθένην τὸν ἀρχισυνάγωγον ἔτυπον ἔμπροσθεν τοῦ βήματος· καὶ οὐδὲν τούτων τῷ Γαλλίῳ ἐμελεν.» , Πραξ. 18, 12 -17.

Αποψη της Βασιλικής στο «Βήμα του Γαλλίωνα» στην Αρχ. Κόρινθο, Φωτογραφίες συντάκτη.

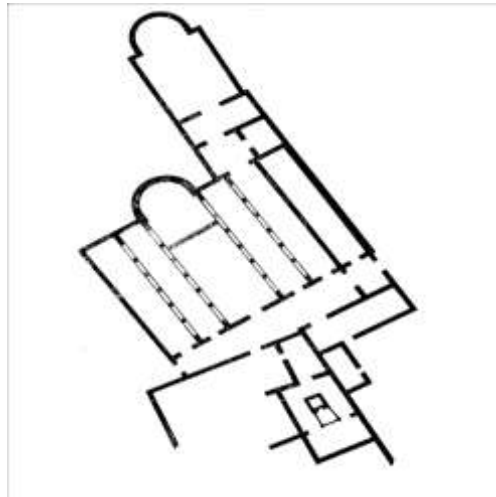
δ) Βασιλική του λιμένος των Κεγχρεών

Το λιμάνι των Κεγχρεών ήταν η ανατολική πύλη της Κορίνθου για τους ερχόμενους διά θαλάσσης από τον Σαρωνικό. Πληροφορίες για τη σπουδαιότητα, τον εμπορικό πλούτο (καθώς εκεί φορτοεκφορτώνονταν τα εμπορεύματα που διακινούσαν τα πλοία τα οποία χρησιμοποιούσαν τον Δίολκο) και τα ιερά του δεύτερου αυτού επιπέδου της Κορίνθου, έχουμε από τον Στράβωνα στα *Γεωγραφικά* VI.20 - 22 (άγαλμα Ποσειδώνα, ναός Αφροδίτης) και από τον Πανσανία στα *Κορινθιακά* II. 2, 3 (*Ελλάδος Περιήγησις*), για τα οποία έχουμε αναφερθεί εκτενώς στο πρώτο κεφάλαιο.

Ο Απουλήιος (*Μεταμορφώσεις* XI.8) μας πληροφορεί για ναό της Ίσιδος (Ισαίων) στο χώρο του λιμανιού, ο οποίος λειτουργούσε και ως χώρος μύησης, κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο, προς τον οποίο μετέβαιναν οι μυσούμενοι στα μυστήρια της θεάς, από την Κόρινθο εν πομπή.

Κατά τους πρωτο-χριστιανικούς χρόνους και ιδιαίτερα τον 1^ο με 2^ο αιώνα μ.Χ., η χριστιανική εκκλησία των Κεγχρεών ήταν πολυπληθής και ακμάζουσα, όπως φαίνεται από την προς Ρωμαίους επιστολή του αποστόλου Παύλου. Σύμφωνα μ' αυτήν ο απόστολος συστήνει την διάκονο Φοίβη (Ρωμ.16,1-2) της εκκλησίας των Κεγχρεών στους Ρωμαίους, καθώς πιθανότατα να ήταν εκείνη που μετέφερε την επιστολή του στους χριστιανούς της Ρώμης το 52- 53 μ.Χ. «Το Ισαίον στη συνέχεια αποτέλεσε τμήμα μεγάλης Βασιλικής (5 κλιτών), η οποία κατασκευάστηκε τον 6^ο

μ.Χ αιώνα και λειτούργησε μέχρι τις αρχές του 7^{ου} μ.Χ αιώνας»¹¹¹.

Άποψη του Ισαίου που μετατράπηκε σε Παλαιοχριστιανική πεντάκλιτη βασιλική στο λιμάνι των Κεχρεών και κάτοψή της. (πηγή: Δ. Πάλλας, Η Βασιλική των Κεχρεών, Ανατύπωση εκ του ΜΖ', 1987, τόμου της επετηρίδος της Ε.Β.Σ., (εν Αθήναις 1989), σ.303.

Καταστράφηκε από σεισμό ή φωτιά, ή και από τα δύο ταυτόχρονα. Οι διαστάσεις της είναι 19 μ. μήκος με 23,50 μ. πλάτος.¹¹² Ο χώρος του αρχαίου λιμανιού των Κεχρεών αποτελεί μνημείο κατά τον Ν. 3028/ 2002 « Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΦΕΚ 153/Β/28-6-02).¹¹³

Το Kenchreai Cemetery Project (KCP) είναι ένα πρόγραμμα ανασκαφικής μελέτης ενός εκπληκτικού κοιμητηρίου, το οποίο βρίσκεται βόρεια του αρχαίου λιμανιού των Κεχρεών (και συγκεκριμένα πάνω από τον βόρειο μώλο του), στη θέση «Ράχη Κουτσογκίλλα». Επικεφαλής του προγράμματος ήταν ο καθηγητής Joseph L. Rife του Vanderbilt University, ο οποίος με την υποστήριξη του Macalester College της ΔΖ' Εφορείας Κλασικών αρχαιοτήτων και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών σπουδών, έφερε στο φως (2007) ένα εκπληκτικό νεκροταφείο θαλαμωτών κατακομβών και λακκοειδών τάφων.

Οι μισοβυθισμένοι μώλοι του αρχαίου λιμανιού των Κεχρεών. Πάνω από τον βόρειο μώλο σημειώνεται ο χώρος του υστερορωμαϊκού νεκροταφείου.

¹¹¹ Απ. Παπαφωτίου,ό.π.,σ.292.

¹¹² Πρβλ. στο ίδιο , σ.σ. 229 - 233.

¹¹³ Πρβλ. Θεοτόκη Θεοδούλου στον διαδικτυακό τόπο:

http://www.limnoscope.ntua.gr/show_port.cgi?lan=el&id=61 , ημ. ανακτ. 2/2/2011.

Χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 7ο αι. μ. Χ. και καταμαρτυρούν την ύπαρξη σημαντικού οικισμού των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Υπάρχουν αρκετά συγκροτήματα υπόγειων ταφικών θαλάμων (κατακόμβες), με 6 έως 10 τάφους το καθένα. Το κάθε συγκρότημα έχει αρκοσόλια¹¹⁴ και στους τοίχους διακόσμηση με απλά έγχρωμα φυτικά, ζωικά και άλλα σχέδια, με την τεχνική της νωπογραφίας (fresco) πάνω στο σοβά¹¹⁵. Πουλιά, παγώνια, κύκνοι, δελφίνια, ιππόκαμποι, γιρλάντες, απομιμήσεις ορθομαρμαρώσεων, διακοσμούσαν τις υπόγειες αυτές κατακόμβες. Σήμερα ο διάκοσμος σώζεται μόνο στο ταφικό συγκρότημα Ν^ο 4, -που περιέχει έξι τάφους στις τρεις πλευρές του-, κι αυτός σε άσχημη κατάσταση, ενώ στα άλλα συγκροτήματα έχει καταστραφεί πλήρως.

Ταφικά συγκροτήματα με πρόχειρα στέγαστρα και διαμόρφωση του εδάφους για προστασία από τις καιρικές συνθήκες και η καθοδική κλίμακα στην κατακόμβη Ν^ο 4. Φωτογραφίες συντάκτη.

Πρόκειται πιθανότατα για ρωμαϊκό νεκροταφείο που πέρασε σε δεύτερη χρήση στους χριστιανούς της ακμαίας χριστιανικής κοινότητας των Κεγχρεών κατά τα πρωτοχριστιανικά χρόνια. Τα τυφλά ανοίγματα πάνω από τις ασίδες των τάφων, θα χρησίμευαν προφανώς, εκτός από τον διακοσμητικό τους χαρακτήρα, για την εναπόθεση λύχνων, προσφορών και άλλων αντικειμένων. Ασφαλώς στο χώρο

¹¹⁴ αρκοσόλιο, (ή ταφικό διαμέρισμα, στα λατινικά *arcosolium*). Είδος τάφου διαμορφωμένου σε αβαθή τοξωτή κόγχη που κατασκευάζονταν κατά τη ρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο. Το κάτω τμήμα του είναι κτιστό ή λαξευμένο στο βάθος του τοίχου (*solium*), ενώ το πάνω είναι ένα αβαθές τόξο (*arcus*).

¹¹⁵ περισσότερα για το project στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.macalester.edu/classics/kenchreai/index.html>

γίνονταν και νεκρόδειπνα, καθώς σε κάποια από τα υπόγεια ταφικά συγκροτήματα υπήρχαν χτιστοί πάγκοι δεξιά και αριστερά της (υπόγειας) εισόδου, ενώ βρέθηκε τμήμα τράπεζας προσφορών και υπολείμματα τροφών στα δάπεδα¹¹⁶.

Ο δυτικός τοίχος της κατακόμβης Ν^ο 4 και λεπτομέρειες του διακόσμου .

Φωτογραφίες συντάκτη.

Το πρόγραμμα του J. Rife δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη και η ανασκαφή συνεχίζεται. Η ύπαρξη του νεκροταφείου ήταν γνωστή από το 1962 (Scranton). «Η έρευνα θα εξασφαλίσει την προστασία των ταφικών συνόλων από τις λαθρανασκαφές και ταυτόχρονα θα συντελέσει αποτελεσματικά στην ανάδειξη και σύνδεση του

¹¹⁶ Πρβλ. Δ. Ι. Πάλλα, Πρωτοχριστιανική Κόρινθος, Ανάτυπο από την «Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά» 1957, (Αθήνα 1957),σ.3.

συγκεκριμένου χώρου με το παρακείμενο λιμάνι των Κεγχρεών, ώστε να δημιουργηθεί ένας ενιαίος και προσβάσιμος στο κοινό, σημαντικός αρχαιολογικός χώρος.»¹¹⁷

Μέχρι σήμερα το σημαντικότερο αυτό μνημείο, είναι άγνωστο στους περισσότερους, δεν έχει αναδειχθεί και δεν είναι επισκέψιμο από το κοινό, γι' αυτό και επιμείνουμε στην πληθώρα τουλάχιστον του φωτογραφικού υλικού.

Λακκοειδείς και υπόγειοι τάφοι του νεκροταφείου, χαραγμένοι σταυροί και ευρήματα.

¹¹⁷ Ελένης Κόρκα, «Ανασκαφική έρευνα για την ανάδειξη ρωμαϊκού νεκροταφείου στις Κεγχρεές», *Πολίτης της Κορινθίας* και στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.korinthia.net/archive/np/pdf/politis305.pdf>, ημ.ανακτ 10-8- 2011, σ.11

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΟ-ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΟ ΣΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΤΟΠΟ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΡΙΝΘΟ

3. Εισαγωγικά

Η επιλογή του τόπου ανοικοδόμησής όπως επίσης η αρχιτεκτονική διαρρύθμιση των τόπων λατρείας καθώς και η ίδια η λατρευτική διαδικασία στο χώρο τους, αποτελούν πηγές με βάση τις οποίες μπορούμε να συγκρίνουμε και να χαρακτηρίσουμε τη μορφή, το περιεχόμενο και τους στόχους της ελληνορωμαϊκής - παγανιστικής αλλά και της πρωτοχριστιανικής λατρείας στην Κόρινθο. Με βάση τις παρεχόμενες πληροφορίες είναι δυνατό επίσης, να αναζητήσουμε τις θρησκευτικές εκείνες ανάγκες που εξυπηρετούσε κάθε μία από τις εξεταζόμενες μορφές λατρείας και να προσπαθήσουμε να τις ερμηνεύσουμε. Άλλωστε, η συνάντηση και η επαφή της ελληνικής θρησκείας των ρωμαϊκών χρόνων και του χριστιανισμού δεν έγινε παντού και πάντοτε χωρίς συγκρουσιακά στοιχεία και από τις δύο πλευρές.

Για να προχωρήσουμε στη σύγκριση ελληνορωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής λατρείας και να κατανοήσουμε τη μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη, είναι απαραίτητο να προβούμε ακολούθως:

1. στην μορφολογική ανάλυση της ελληνορωμαϊκής και της παλαιοχριστιανικής λατρείας, στη βάση της ναοδομίας,
2. στην ιστορική και χωροταξική αποτίμηση της σημασίας που είχε η επιλογή της θέσης ανέγερσης ειδωλολατρικών τόπων λατρείας αλλά και των πρωτοχριστιανικών βασιλικών της Κορίνθου, και,
3. στην κατά το δυνατόν πληρέστερη αναζήτηση των χαρακτηριστικών εκείνων στοιχείων της μετάβασης από την ελληνορωμαϊκή ειδωλολατρεία στη λατρεία της χριστιανικής Εκκλησίας στο πλαίσιο των ανασκαφικών ευρημάτων της Κορίνθου.²

3.1. Μορφολογική προσέγγιση της ελληνορωμαϊκής με την πρωτοχριστιανική λατρεία, με βάση τα λατρευτικά μνημεία τους στην Κόρινθο.

Θρησκευτική πίστη και λατρεία εκφράζουν μια στενή σχέση αιτίου και αποτελέσματος. Η βίωση της πίστεως, εμπνέει και διατρέχει όλες τις εκφάνσεις της

ανθρώπινης δραστηριότητας, οι οποίες στην καλλιτεχνική τους έκφραση παράγουν τις πτυχές της καλούμενης θρησκευτικής τέχνης. Αυτές αλληλοσυμπληρώνονται, αλληλοπεριχωρούνται και κωδικοποιούν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά κάθε θρησκείας. Η αποδικωδικοποίησή τους είναι χρέος του ερευνητή καθώς είναι γνωστό και η έρευνα των μνημείων έχει ήδη αποδείξει στα μνημεία των πρωτοχριστιανικών χρόνων, ότι η χριστιανική τέχνη αποτέλεσε έναν από τους βασικούς άξονες εξάπλωσης της νέας θρησκείας

Στον χριστιανισμό ο όρος λειτουργία για την εντός του ναού λατρεία προέρχεται από το λαός + έργο, άρα ως έργο του λαού προϋποθέτει την παρουσία του λαού, εκφράζει τον λαό, απευθύνεται στον λαό (εξ' ου και ο πληθυντικός των ευχών και εκφωνήσεων του ιερέα κατά τη διάρκεια της Ορθόδοξης λατρείας : δεηθώμεν, κλίνωμεν, ακούσωμεν, παραθώμεθα κ.ά.) και τελείται εξ ονόματος όλων των χριστιανών, (βαπτίζεται, χρίεται, στέφεται, κ.ο.κ.). Συνεπώς ο χριστιανισμός, από τη στιγμή που αφέθηκε ελεύθερη η λατρεία του (Μ. Κωνσταντίνος- διάταγμα Μεδιολάνων), και θεσμοθετήθηκε ως επίσημη κρατική θρησκεία της αυτοκρατορίας (Μ. Θεοδοσίος και διάδοχοι) και επιχορηγήθηκε γενναία (Μ. Κωνσταντίνος, Ιουστινιανός κ.ά), ανοικοδόμησε ευρύχωρους και μεγαλοπρεπείς ναούς, οι οποίοι αντικατέστησαν τις *κατ' οίκον εκκλησίες*¹¹⁸ των αποστολικών χρόνων και τα *Μαρτύρια (memoria)* των διωγμών, στα οποία ετελείτο μια φορά το χρόνο, στην επέτειο της ημέρας του μαρτυρίου και επάνω στον τάφο του Μάρτυρα, η Θεία Ευχαριστία¹¹⁹.

Η ραγδαία αύξηση του αριθμού των χριστιανών (κατηχουμένων και πιστών), η επικράτηση του κοινοτικού πνεύματος (αγάπες, κοινοκτημοσύνη), η φύση της διδασκαλίας του χριστιανισμού (Παύλος - Αποστολικοί Πατέρες) για την Εκκλησία ως *Σώματος Χριστού*,¹²⁰ εκτός του οποίου κανένα κύτταρο δεν μπορεί να ζήσει ατομικά, αν δεν είναι ενωμένο με την κεφαλή (Χριστός) και με τα υπόλοιπα μέλη (χριστιανοί), η ενότητα και η ισότητα που βίωναν οι πιστοί μέσα στη λατρεία της Εκκλησίας και η οποία καταργούσε τις κοινωνικές ανισότητες, σε συνδυασμό με την αυτοκρατορική επιλογή στήριξης ακόμη και επιβολής του χριστιανισμού για

¹¹⁸ «Ασπάζονται ὑμᾶς αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀσίας. ἀσπάζονται ὑμᾶς ἐν Κυρίῳ πολλὰ Ἀκύλας καὶ Πρίσκιλλα σὺν τῇ κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίᾳ». Α΄ Κορ.16,19.

¹¹⁹ Πρβλ. Γ.Α. Σωτηρίου ,ό.π., σ.σ.69-80.

¹²⁰ «... καὶ εἴτε πάσχει ἐν μέλος, συμπάσχει πάντα τὰ μέλη, εἴτε δοξάζεται ἐν μέλος, συγχαίρει πάντα τὰ μέλη. Ὑμεῖς δέ ἐστε σῶμα Χριστοῦ καὶ μέλη ἐκ μέρους». Α΄ Κορ.12, 26-27 , και

«...Νῦν χαίρω ἐν τοῖς παθήμασί μου ὑπὲρ ὑμῶν καὶ ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ σαρκί μου ὑπὲρ τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὃ ἐστὶν ἡ ἐκκλησία, ἧς ἐγενόμην ἐγὼ διάκονος κατὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ τὴν δοθεῖσάν μοι εἰς ὑμᾶς, πληρῶσαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ» Α΄ Κολ.1, 24-25.

πολιτικούς λόγους (ως συνεκτικού υπόβαθρου της τεράστιας ανομοιογενούς και πολυφυλετικής αυτοκρατορίας), είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες που διαμορφώθηκαν στη λειτουργική πράξη και διαμόρφωσαν και την αρχιτεκτονική της χριστιανικής Εκκλησίας.

Επίσης, το Βάπτισμα, ως εισαγωγικό μυστήριο ένταξης στο Σώμα του Χριστού (Εκκλησία) και η Θεία Ευχαριστία ως ανατροφοδότηση της ενότητας με τον Χριστό και με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας, αποτέλεσαν καθοριστικούς άξονες διαμόρφωσης του χώρου, του χρόνου και της μορφής της λατρείας στην ρωμαϊκή – πρωτοβυζαντινή εποχή .

Ο 4^{ος} μ.Χ. αιώνας αποδεικνύεται τελικά ο χρυσός αιώνας του χριστιανισμού, αιώνας κατά τον οποίο καθορίζονται σαφέστερα η εκκλησιαστική διοικητική διάρθρωση , η θεολογία (Καπαδόκες Πατέρες) και η ομοιομορφία της λατρείας (τελετουργία του Βαπτίσματος και της Θ. Ευχαριστίας, με την οποία συνδέονται πλέον και όλα τα άλλα μυστήρια π.χ. γάμος, χειροτονία, εξομολόγηση). Έτσι ο χριστιανικός ναός έγινε το κέντρο και η ψυχή της εκκλησιαστικής κοινότητας.

Εξωτερικά μεταξύ της ελληνορωμαϊκής ναοδομίας των κορινθιακών τόπων λατρείας και των πρωτο-χριστιανικών Βασιλικών, υπάρχει ομοιότητα από ελάχιστη έως καθόλου. Βεβαίως, ο χριστιανισμός χρησιμοποίησε δημιουργικά κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία και από την ελληνορωμαϊκή και από την ιουδαϊκή ναοδομία και λατρεία¹²¹, τα αφομοίωσε και τα ενέταξε στις δικές του ιδεολογικές, αισθητικές και λατρευτικές προδιαγραφές. Όλη όμως η προηγούμενη εμπειρία της κοσμικής (κυρίως) ελληνορωμαϊκής αρχιτεκτονικής, αλλά και της θρησκευτικής, γονιμοποίησε αισθητά τις νέες ανάγκες εσωτερικής διακόσμησης, αισθητικής και λειτουργικότητας των παλαιοχριστιανικών βασιλικών (χωροθέτηση, στατική, γλυπτική, ψηφιδωτό, μαρμαροθετήματα).

Εξ άλλου ο χριστιανισμός των αμέσως μετά τους διωγμούς χρόνων, θεωρούσε τα ειδωλολατρικά ιερά και κυρίως τα αγάλματα των «θεών» τους ως κατοικίες δαιμόνων, ενώ αργότερα τα «εξάγνιζε», χαράσσοντας πάνω τους το μονόγραμμα ΧΡ (Χριστός) ή το σημείο † (του Σταυρού), «μετατρέποντάς» τα σε χριστιανικά. Ο Χριστιανισμός εξαρχής τόνιζε και πρόβαλλε ένα εντελώς νέο και διαφορετικό χριστιανικό ήθος (τυπολογικά και ουσιαστικά), σε αντιδιαστολή με τις

¹²¹ Τον άμβωνα π.χ. της ελληνοιστικής ιουδαϊκής Συναγωγής, τα αναγνώσματα των Γραφών ,το κήρυγμα, την εν πομπή είσοδο και την πολύτιμη διακόσμηση της Γραφής ως λόγου του Θεού, την χρήση ψαλμών κ.ά.

ειδωλολατρικές ανατολικές νόρμες και τα ήθη της παγανιστικής λατρείας των ελληνιστικών χρόνων.¹²² Αιματηρές θυσίες, ειδωλόθυτα, οργιώδεις τελετές, πομπώδεις λιτανείες, ιερή πορνεία, μυστηριακές ελιτιστικές λατρείες, μαντεία, οιωνοσκοπία, μαγεία κ.ά προξενούσαν απέχθεια και απαγορεύονταν στους χριστιανούς.¹²³ Αλλά και ψυχολογικά ακόμη ήταν πολύ δύσκολο να γεφυρωθεί η πικρία και ο πόνος από τις διώξεις και τα απάνθρωπα πράγματα μαρτύρια των χριστιανών, λόγω της άρνησής τους να υποκύψουν στην αποδοχή της κρατικής ειδωλολατρίας και της λατρείας του θεοποιημένου αυτοκράτορα στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Ο R. Krautheimer λέει ότι : «Για πρακτικούς και ιδεολογικούς λόγους, αυτή η νέα χριστιανική αρχιτεκτονική δεν ήταν δυνατόν να αναπτυχθεί μέσα από τη θρησκευτική αρχιτεκτονική της ειδωλολατρικής αρχαιότητας.... θεωρούσε την ειδωλολατρία και τα οικοδομήματά της ως τον αντίποδα των δικών της προθέσεων. Απέριπτε τους ειδωλολατρικούς ναούς σε τέτοιο βαθμό ώστε, όχι μόνο οι ναοί αλλά και οι περιοχές τους ακόμα, δεν χρησιμοποιήθηκαν από την Εκκλησία παρά από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα στην Ανατολή και μετά τον 6^ο αιώνα στη Δύση.»¹²⁴ Όσον αφορά όμως την υπόγεια επιρροή στοιχείων, συνειδητή (για προσηλυτιστικούς λόγους) ή ασυνείδητη ως μεταφορά θρησκευτικών αντιλήψεων και εθίμων, που εν τω μεταξύ εκχριστιανίσθηκαν και απέκτησαν νέο περιεχόμενο χωρίς να καλύπτουν ή να απαρνούνται την ελληνορωμαϊκή τους καταγωγή, υπάρχουν και μάλιστα αρκετά.

Ο π. Γ. Φλορόφσκυ επισημαίνει ότι : «Εκείνο που είναι σπουδαίο σ' αυτή την περίπτωση, είναι πως ο αρχαίος πολιτισμός αποδείχθηκε πως ήταν αρκετά εύπλαστος για να δεχτεί μια βαθύτερη «μεταμόρφωση». Ή με άλλες λέξεις οι χριστιανοί απέδειξαν πως ήταν δυνατόν να ανανεώσουν την πολιτιστική πορεία χωρίς να παρασυρθούν σε προπολιτιστικές θέσεις και να διαγράψουν εκ νέου με καινούργιο πνεύμα τα πολιτιστικά πλαίσια. Η ίδια εξέλιξη που περιγράφηκε ποικιλότροπα σαν «εξελληνισμός του χριστιανισμού», μπορεί να ερμηνευθεί καλύτερα σαν

¹²² «Αυτό που έκανε πράγματι την εκκλησία να ξεχωρίσει, και αύξησε τη δημοτικότητά της ήταν η αυστηρή εσωστρέφεια του βίου της», Ρ. Brown, στο επιμ. Ευανθίας Σύρμου κ.ά, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150- 750μ.Χ.*, μτφρ. Ελένη Σταμπόγλη, (εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998),σ.73, και πρβλ. στο ίδιο,σ.σ.71-74.

¹²³ Βλ. Α΄ Κορ. 8,10 : «ἀπέχεσθαι ειδωλοθύτων καὶ αἵματος καὶ πνικτοῦ καὶ πορνείας· ἐξ ὧν διατηροῦντες ἑαυτοὺς εὖ πράξετε. ἔρρωσθε.», Πραξ.15,29, και «ἐὰν γὰρ τις ἴδῃ σε, τὸν ἔχοντα γνῶσιν, ἐν ειδωλείῳ κατακείμενον, οὐχὶ ἢ συνειδήσις αὐτοῦ ἀσθενοῦς ὄντος οἰκοδομηθήσεται εἰς τὸ τὰ ειδωλόθυτα ἐσθίειν;» και «Τέκνον μου, μὴ γίνου οἰωνοσκόπος, ἐπεὶδὴ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ειδωλολατρίαν· μηδὲ ἐπαιδοὺς μηδὲ μαθηματικὸς μηδὲ περικαθαίρων, μηδὲ θέλε αὐτὰ βλέπειν μηδὲ ἀκοῦειν· ἐκ γὰρ τούτων ἀπάντων ειδωλολατρία γεννᾶται.», *Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων*, 3,4.

¹²⁴ R. Krautheimer, ό.π., σ.52.

«εκχριστιανισμός του Ελληνισμού». Ο Ελληνισμός ούτως ειπείν διαμελίσθηκε από τη μάχαιρα του Πνεύματος, πολώθηκε και διαιρέθηκε, και ένας χριστιανικός Ελληνισμός δημιουργήθηκε.... Στην πραγματικότητα ο Χριστιανισμός εδέχθηκε την πρόκληση του ελληνιστικού και ρωμαϊκού πολιτισμού και τελικά ξεπρόβαλε ένας χριστιανικός πολιτισμός.»¹²⁵

Ειδικότερα, η Βασιλική, ως χώρος συγκέντρωσης πλήθους ανθρώπων, εξυπηρετούσε το ναοκεντρικό χαρακτήρα της χριστιανικής λατρείας. Διαμορφώθηκε λοιπόν κατάλληλα, όχι τόσο εξωτερικά όσο εσωτερικά, για να καλύπτει τις ανάγκες που προαναφέραμε: βάπτισμα, Θεία Ευχαριστία, κατήχηση, σύναξη πλήθους, εκκλησιαστική διοίκηση, αίσθηση ενότητας.¹²⁶ Προστέθηκαν λοιπόν στο επίμηκες οικοδόμημα του ελληνορωμαϊκής μορφής τόπου λατρείας, κυρίως αίθριο και μεγάλος νάρθηκας ως τόπος παραμονής των κατηχουμένων, καθώς και βοηθητικοί χώροι (προσκτίσματα), καθώς η κατήχηση προ του Βαπτίσματος ήταν τριετής, διαιρώντας τους κατηχούμενους σε ακρώμενους, κυρίως κατηχούμενους και φωτιζόμενους¹²⁷. Όλοι αυτοί (οι κατηχούμενοι) μπορούσαν να συμμετέχουν στο πρώτο μέρος της Θείας Λειτουργίας μέχρι τα *Αναγνώσματα* και το *Κήρυγμα*, άρα η Εκκλησία χρειαζόταν χώρους , με δεδομένη την αθρόα προσέλευση πιστών στον χριστιανισμό κατά τον 4^ο, 5^ο και 6^ο μ. Χ. αιώνα. Αλλά και μετά το Βάπτισμα, η κατήχηση συνεχιζόταν δια τους « πνεύμα έχοντας» δηλ. τους βαπτισμένους νεοφώτιστους χριστιανούς.

¹²⁵ Γ. Φλορόφσκυ , *Χριστιανισμός και Πολιτισμός* ,μτφ. Ν. Σ. Πουρναρά, (εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000²), σ.σ.31-32.

¹²⁶ «Το 311 μ. Χ., με την επίσημη αναγνώρισή της από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, η Χριστιανική Εκκλησία αντιμετωπίζει τεράστια προβλήματα. Την εποχή των διωγμών δεν χρειαζόταν, ούτε υπήρχε άλλωστε η δυνατότητα να κατασκευάζονται οι δημόσιοι χώροι λατρείας. ... Όταν όμως η Εκκλησία έγινε η μεγαλύτερη εξουσία στην Αυτοκρατορία, κρίθηκε απαραίτητο να αναθεωρηθεί η σχέση της με την τέχνη. Οι χώροι της λατρείας δεν ήταν δυνατόν να έχουν για πρότυπά τους τους αρχαίους ναούς αφού η λειτουργία τους ήταν εντελώς διαφορετική. Το εσωτερικό του αρχαίου ναού περιοριζόταν συνήθως σε ένα μικρό ιερό για το άγαλμα του Θεού. Οι πομπές και οι θυσίες γίνονταν στο ύπαιθρο. Η Εκκλησία αντίθετα έπρεπε να εξασφαλίσει χώρο για τους ανθρώπους που παρακολουθούσαν τη λειτουργία ή το κήρυγμα. Για το λόγο αυτόν, οι χριστιανικές εκκλησίες δεν είχαν ως πρότυπο τους ειδωλολατρικούς ναούς, αλλά τις μεγάλες αίθουσες συγκεντρώσεων που λέγονταν στην αρχαιότητα « βασιλικές », Ε. Η. Gombrich , *Το χρονικό της τέχνης*, μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, (Αθήνα 1998²), σ.133.

¹²⁷ «Σύμφωνα πάντοτε με την αρχαιότερη μαρτυρία περί της τάξεως των κατηχουμένων (αυτήν της Αποστολικής παραδόσεως, αρχές του 3ου αι.), μετά την αποδοχή τους στις τάξεις των κατηχουμένων, οι μέλλοντες να βαπτιστούν ακολουθούσαν ένα πρόγραμμα τριετούς κατηχήσεως, με δυνατότητα μειώσεώς του ανάλογα με τις πνευματικές επιδόσεις του υποψηφίου. Κατά την τέλεση της Θ. Ευχαριστίας, οι κατηχούμενοι "προσεύχονταν σε διαφορετικό τόπο από τους πιστούς"....», Γ. Φίλια , *Λειτουργική* ,τ. Α΄, (εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2006) , σ.299.

προσφορών των πιστών (που αργότερα ονομάστηκε πρόθεση), χώροι φύλαξης των σκευών του ναού (σκευοφυλάκιο), κατοικία ίσως του επισκόπου ή των κληρικών, καταλύματα για τους νεωκόρους και τους θυρωρούς, ενώ απαραίτητως υπήρχε Βαπτιστήριο με βοηθητικούς σ' αυτό, πολλές φορές, χώρους (π.χ. αποδυτήριο).

Στο ανατολικό μέρος της βασιλικής καθιερώνεται πλέον η κατασκευή της ημικυκλικής αφίδας του ιερού και το δάπεδό του υπερυψώνεται για να γίνονται ορατά τα τελούμενα από τους πιστούς, αλλά και για λόγους αισθητικής και ακουστικής. Στην κόγχη της αφίδας τοποθετείται υπερυψωμένος ο θρόνος του επισκόπου και γύρω του ή δεξιά και αριστερά της Αγίας Τράπεζης, τα έδρανα των κληρικών καθώς -κατά τον Ιγνάτιο Αντιοχείας- ο επίσκοπος είναι εις *τύπον και τόπον Χριστού και οι πρεσβύτεροι ως οι απόστολοι*.¹²⁹

Μνημειώδης αφίδα και μαρμάρινα θωράκια ή κιγκλιδώματα οριοθετούν τον υπερβατικό χώρο του ιερού βήματος από τον χώρο του κυρίως ναού, ενώ τις περισσότερες φορές η Αγία Τράπεζα, μαρμάρινη πλέον και σταθερή -εν αντιθέσει προς την ξύλινη και μεταφερόμενη αρχικά - έχει τις περισσότερες φορές κιβώριο (σύμβολο του ουρανού) και περικλείεται από βήλα (κουρτίνες), ως θρόνος Θεού.

Όσο οι Αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι έδιναν σημασία πρωτίστως στην εξωτερική αισθητική των ναών και των ιερών τους, τόσο οι χριστιανοί έκαναν το ακριβώς αντίθετο. Πρόσεχαν ιδιαίτερος την αισθητική διακόσμηση και την ποιότητα των υλικών του εσωτερικού χώρου του ναού, εντός του οποίου συγκεντρώνονταν και τελούσαν την λατρεία. Έστρεψαν λοιπόν οι χριστιανοί την εξωτερική καλλιέργεια

¹²⁹ Έπει οὖν ἐν τοῖς προγεγραμμένοις προσώποις τὸ πᾶν πλῆθος ἐθεώρησα ἐν πίστει καὶ ἠγάπησα, παραινῶ, ἐν ὁμοιοῖα θεοῦ σπουδάσετε πάντα πράσσειν, προκαθημένου τοῦ ἐπισκόπου εἰς τόπον θεοῦ καὶ τῶν πρεσβυτέρων εἰς τόπον συνεδρίου τῶν ἀποστόλων, καὶ τῶν διακόνων τῶν ἐμοὶ γλυκυτάτων πεπιστευμένων διακονίαν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὃς πρὸ αἰῶνων παρὰ πατρί ἦν καὶ ἐν τέλει τὸν ἐφάνη. Πάντες οὖν ὁμοῖθειαν θεοῦ λαβόντες ἐντρέπεσθε ἀλλήλους καὶ μηδεὶς κατὰ σάρκα βλεπέτω πλησίον, ἀλλ' ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ ἀλλήλους διὰ παντὸς ἀγαπᾶτε», Ιγνάτιος, *Μαγνησιεύς*, VI, και : «Ο Άγιος Ιγνάτιος ο Θεοφόρος, στον οποίον αναφερθήκαμε ήδη, βλέπει τον Επίσκοπο μέσα στη Θεία Ευχαριστία ως καθήμενον εις τόπον ή τύπον Θεού περιστοιχούμενον από τους πρεσβυτέρους, οι οποίοι λειτουργούν εις τύπον των Αποστόλων. Η εικόνα αυτή επεκράτησε σε όλη τη διαδρομή της Ορθοδόξου Εκκλησίας διαμέσου των αιώνων και εκφράζεται με τη δομή των ιερών ναών καθώς και τη δομή της Θείας Λειτουργίας...Αυτόν τον Βασιλέα Χριστόν, όπως θα έλθει στη Βασιλεία Του, εικονίζει στην Εκκλησία ο προεστώς της Ευχαριστίας Επίσκοπος. Γι' αυτό και κάθεται επί θρόνου, όχι βέβαια αυτό που λέμε σήμερα Δεσποτικό Θρόνο, αλλά αυτό που είναι πίσω από την Αγία Τράπεζα και λέγεται Σύνθρονο, κάτι που στην αρχαία Εκκλησία ήταν εκ των ὄντων ουκ άνευ στους ναούς και που έχει ατυχώς σήμερα ατονήσει. Ο θρόνος του Επισκόπου στο Σύνθρονο είναι εικόνα της εγκαθιδρύσεως του Χριστού στη Βασιλεία Του, με τους δώδεκα Αποστόλους να τον περιστοιχούν καθήμενοι και αυτοί κάτι τη φράση του Κυρίου "επί δώδεκα θρόνους κρίνοντες τας δώδεκα φυλάς του Ισραήλ", κάτι που εικονίζεται από τους πρεσβυτέρους στην Εκκλησία κατά τον Άγιο Ιγνάτιο, όπως είδαμε προηγουμένως.», Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα "Ο Επίσκοπος ως προεστώς της Ευχαριστίας" Ομιλία επί τη "εξηκονταετηρίδι" του Σεβ. Μητροπολίτου Πατρών κ. Νικοδήμου Διακίδειος Σχολή Λαού, 15 Ιανουαρίου 1999, από τον διαδικτυακό τόπο : http://www.i-m-patron.gr/keimena/pergamou_990115.html , ημ. ανακτ. 4/2/2011.

των ελληνορωμαϊκών ναών, στο εσωτερικό της Βασιλικής.¹³⁰ Έτσι παρατηρούμε ότι η αισθητική εξωστρέφεια και επίδειξη του εξωτερικού κάλλους των ελληνορωμαϊκών ναών με τα γείσα, τις μετόπες, τους κίονες, τα κιονόκρανα, τα αετώματα, τον σηκό, τα χρώματα, τον βωμό (που υπήρχε στον εξωτερικό χώρο για τις θυσίες), τις λιτανείες, την πομπώδη δραματουργία των τελετών, μετατίθεται από τους χριστιανούς στο εσωτερικό του ναού, ώστε να τονιστεί η διαφορά θρησκευτικής πίστεως και η ριζική αλλαγή της τιμής προς τον αληθινό Θεό και να προκαλέσει την επιθυμία αλλά και την περιέργεια ακόμη, της εισόδου σε αυτόν. Έτσι η φροντίδα δίδεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στον εσωτερικό χώρο, στην ευρυχωρία, στον άπλετο φωτισμό, στον συμβολισμό, στον πλούτο της γλυπτής και μαρμάρινης διακόσμησης. Οι κίονες εδώ είναι εσωτερικοί και όχι εξωτερικοί και όλα (μαζί και η λατρεία) κατατείνουν στην δημιουργία μιας αίσθησης κίνησης προς τα εμπρός και άνω.¹³¹

Η εικόνα που έδινε εξωτερικά η Βασιλική, ήταν εικόνα μιας μάλλον ογκώδους κατασκευής, η οποία συνήθως περικλείεται από ψηλό τοίχο και μερικές φορές με μονό ή διπλό, εκατέρωθεν της εισόδου πύργο, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο την ναοκεντρική και εσωστρεφή χριστιανική αντίληψη της ναοδομίας. Σύμφωνα με την ωραία εικόνα που δίνει ο κορυφαίος Έλληνας θεωρητικός της αρχιτεκτονικής και της φιλοσοφίας της τέχνης Παναγιώτης Α. Μιχελής, η χριστιανική Εκκλησία δεν μοιάζει με *άγαλμα σμιλεμένο προς τα έξω, αλλά πλασμένη σαν αγγείο από τα μέσα προς τα έξω*, προορισμένο να μεταφέρει κάτι ζωτικό, πραγματικό και χρήσιμο. *Ο χώρος του ναού λειτουργεί πλέον καθαρά ως φορέας της χρι-*

¹³⁰ «Πολλά στοιχεία της βασιλικής αποτελούν ασφαλώς δάνεια, αλλά η σύλληψη του εσωτερικού χώρου δεν εξυπηρετεί μόνο τις ανάγκες του εκκλησιάσματος, αλλά προσδίδει και μια ριζική μετάθεση της εμφάσεως. Στον ελληνικό περίπτερο ναό η έμφαση δινόταν στον εξωτερικό κόσμο. Ο ναός τοποθετημένος πάνω σε βάθρο σαν έργο γλυπτικής, αποτελούσε ένα με τον κόσμο που τον περιέβαλλε. Το σκοτεινό εσωτερικό του προοριζόταν μόνο για το λατρευτικό άγαλμα, ενώ οι ιεροτελεστίες γίνονταν έξω. Οι χριστιανοί όμως χρειάζονταν ένα τόπο, όπου θα μπορούσαν να συνομιλούν με το Θεό, να συγκεντρώνονται δηλαδή σε τόπο απομονωμένο από τους θορύβους και τη θέα του κόσμου και να αισθάνονται μόνο την παρουσία του Θεού 'γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο το εσωτερικό της Εκκλησίας έπρεπε να είναι διακοσμημένο. Έτσι οι εξωτερικές κιονοστοιχίες του ελληνικού ναού μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό και η εξωτερική μορφή του κτιρίου υποτάχθηκε στις ανάγκες του εσωτερικού χώρου.

Το εσωτερικό της Εκκλησίας έπρεπε να δημιουργεί ισχυρή εντύπωση στον πιστό. Ο ειδωλολατρικός ναός δεν ήταν ευρύχωρος. Αντίθετα στο εσωτερικό της ευρύχωρης βασιλικής επικρατούσε μια επιβλητική λιτότητα· ούτε ένα άγαλμα δεν υπήρχε.». Γ. Γαλάβαρης «Πρωτοβυζαντινή Τέχνη», στο επιμ. Α. Μπάγια, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ζ', εκδ. Εκδοτικής Αθηνών Α.Ε. (Αθήνα 1978), σ.362.

¹³¹ «Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Ευσέβιος θεωρεί τον άξονα του εκκλησιαστικού συγκροτήματος- από το πρόπυλο μέχρι την Αγία Τράπεζα και το τμήμα του κλήρου- ως ένα βασιλικό δρόμο : ακολουθώντας τον οι πιστοί πλησιάζουν το θυσιαστήριο του Χριστού, του Βασιλέα των Ουρανών. Οι νύξεις για την αυτοκρατορική λατρεία είναι εμφανέστατες στις εκκλησίες τις οποίες είχε επιχορηγήσει ο αυτοκρατορικός οίκος», R. Krautheimer, *ό.π.*, σ.σ.58-59.

στιανικής ιδέας της Εκκλησίας.¹³²

Είναι απαραίτητο να σημειώσουμε ότι, η αρχέγονη Εκκλησία για να εκφραστεί αισθητικά χρησιμοποίησε κατ' αρχήν τη γλώσσα των συμβόλων. Παρέλαβε αρχαία ειδωλολατρικά σύμβολα και τους έδωσε νέο περιεχόμενο και σκοπό. Όλα αυτά τα σύμβολα συναντιούνται στη ζωγραφική των κατακομβών, στα επιδαπέδια περίτεχνα ψηφιδωτά των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, στις ανάγλυφες παραστάσεις των θωρακίων του φράγματος του πρεσβυτερίου ή των σαρκοφάγων. Ο χριστιανισμός δανείστηκε όλα τα γνωστά εκφραστικά μέσα και δεν αρνήθηκε καμία τέχνη. Μετά το πέρασμα των διωγμών οι χριστιανοί προσεγγίζουν πλέον και τους χώρους των αρχαίων ναών και τους χρησιμοποιούν, αφού τους μεταπλάσουν και τους εξαγνίσουν, ενώ προ του 6^{ου} αιώνα αυτό ήταν, τουλάχιστον για την Ελλάδα, αδιανόητο. Αναλυτικά για το θέμα «μετατροπής» και «εξαγνισμού» αρχαίων λατρευτικών χώρων και αντικειμένων θα αναφερθούμε παρακάτω.

Η Θεία Λειτουργία επίσης διαμορφώθηκε ως δραματουργική μίμηση και λειτουργική αναπαράσταση των κορυφαίων σταθμών και πράξεων της Θείας Οικονομίας, δηλαδή της επιφάνειας, της λυτρωτικής θυσίας και του θριάμβου του Χριστού για την σωτηρία του κόσμου, πράξη που αποσκοπεί στη μυστηριακή συμμετοχή των πιστών στο σώμα του Χριστού, στη Θ. Ευχαριστία και κατ' επέκταση στην Εκκλησία. Ακόμη και μορφολογικά υπάρχει επίδραση του αρχαίου θεάτρου στη δομή αλλά και στα επιμέρους στοιχεία της Θείας Λειτουργίας. Υπάρχουν οι λειτουργοί ιερείς σαν τους αρχαίους «υποκριτές», ως ηθοποιόι, αλλά κατά την κυριολεξία του όρου. Δηλαδή με την έννοια «του ποιούντος ήθος», του ηθοπλάστη και όχι του θεατρικού ερμηνευτή κατώτερης ποιότητας των ελληνιστικών χρόνων.

Υπάρχει επίσης η μουσική και ο χορός (χορωδία). Τα δύο αρχαία ημιχόρια υπάρχουν στους δύο χορούς των ψαλτών (δεξιό και αριστερό). Αντί της αρχαίας θυμέλης υπάρχει η αγία Τράπεζα και αντί της αυλαίας τα καταπετάσματα του κιβω-

¹³² «Ο ελληνικός ναός ήταν, τρόπον τινά, χτισμένος «προς τα έξω», σαν ένα άγαλμα προορισμένο να είναι ορατό απ' έξω. Περιείχε το άγαλμα του θεού και το θησαυρό της πόλεως, αλλά το πλήθος έμενε έξω, και πρόσφερε αιματηρές θυσίες στο βωμό μπροστά από την ανατολική πλευρά του ναού. Από 'κει μπορούσε να βλέπει μέσα από την κεντρική πύλη το γιγαντιαίο άγαλμα του θεού. Η χριστιανική εκκλησία αντίθετα έπρεπε να έχει ένα εσωτερικό ευρύχωρο για να δέχεται όλους όσους έρχονταν να παρευρεθούν στη θεία λειτουργία: λίγο ενδιέφερε η εξωτερική εμφάνιση. Γι' αυτό η χριστιανική Εκκλησία ήταν, θα έλεγα στραμμένη «προς τα έσω». Δεν ήταν σε σμιλεμένη σαν άγαλμα προς τα έξω, αλλά πλασμένη σαν αγγείο από τα μέσα προς τα έξω. Η εξωτερική της μορφή δεν ήταν παρά το περικάλυμμα του εσωτερικού - ενός χώρου που αποτελούσε την κατοικία του Θεού επί της γης και που έπρεπε να είναι σύμβολο του σύμπαντος. Ο χώρος έγινε έτσι ο φορέας της ιδέας της εκκλησίας.» , Π .Α. Μιχαηλή «Σκέψεις επί της αισθητικής της Βυζαντινής τέχνης», στο επιμ. Κ.Τσιρόπουλου *Χριστιανικόν Συμπόσιον*, (εκδ. βιβλιοπωλείου της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου κ Σίας Α.Ε., Αθήνα 1967), σ.63.

ρίου, παλαιότερα, και σήμερα το καταπέτασμα της Ωραίας Πύλης.

Στην Ορθόδοξη Εκκλησία γίνεται λόγος για «ιερούς χορούς» με αρχαιοελληνικό υπόβαθρο. Ιεροί χοροί απλοποιημένοι, διατηρούνται στην Εκκλησία μέχρι και σήμερα. Στους γάμους π.χ. διατηρείται ο κυκλικός «χορός του Ησαΐα», όπως κυκλικός ήταν και ο αρχαίος διθύραμβος.

Στο Βάπτισμα υπάρχει η τριπλή περιφορά γύρω από την κολυμβήθρα, δηλ. η χορευτική εκδήλωση χαράς της εκκλησιαστικής κοινότητας, για την είσοδο νέου μέλους στην Εκκλησία, με το θριαμβευτικό «ὄσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε. Ἀλληλούια». Τέλος στη χειροτονία των κληρικών, τη χαρά του γεγονότος (μυστήριο) δηλώνει ο αντίστοιχος χορός, τρεις φορές γύρω από την αγία Τράπεζα, όπως δηλαδή γινόταν στους αρχαίους βωμούς ή στη θυμέλη του Διονύσου ειδικότερα.

Όσον αφορά τις αρχαίες εορτές, τα Χριστούγεννα και τα Θεοφάνεια διαδέχτηκαν αντίστοιχες εορτές της ειδωλολατρίας, στις οποίες η Εκκλησία έδωσε εντελώς νέο νόημα.

Την εορτή του «αήττητου ηλίου» (solis invicti) η Εκκλησία την αντικατέστησε με την εορτή της Γεννήσεως του Χριστού ως του «αληθινού ηλίου της Δικαιοσύνης». Την εορτή που γιόρταζαν οι Αιγύπτιοι την εύρεση (επιφάνεια) του Όσιρι και προβαλλόταν η λατρεία του ποταμού Νείλου, αντικατέστησε η Εκκλησία με τα άγια Θεοφάνεια, εορτή κατά την οποία έγινε η «της Τριάδος φανέρωσις» εν Ιορδάνη. Η καθιέρωση αγίων για την προστασία της υγείας π.χ. Ασκληπιός – Αγ. Ανάργυροι, για τη θάλασσα και τους ναυτικούς π.χ. Ποσειδώνας - Άγιος Νικόλαος, οι προστάτες πολιούχοι άγιοι των σημερινών πόλεων, τα τάματα (αναθήματα)¹³³.

Επίσης η βασκανία (μάτι), τα ταφικά θρησκευτικά και λαϊκά έθιμα, η φροντίδα του νεκρού πριν, κατά και μετά την ταφή (νεκρόδειπνα, μνημόσυνα, χοές), είναι πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα και αποτελούν υπόγειες ενσυνείδητες ή και ασυνείδητες επιδράσεις της δημιουργικής συνάντησης και αλληλεπίδρασης ελληνισμού

¹³³ Προς εξευμενισμό του θείου και για την επίτευξη θεραπείας οι ασθενείς έταζαν και προσκόμιζαν διάφορα αφιερώματα, τα οποία επέθεταν στα Ασκληπιεία. Έχουν διασωθεί τέτοια *αναθήματα* (από το ανατίθημι = αναθέτω, αφιερώνω στο Θεό) σε όλα σχεδόν τα Ασκληπιεία συχνά συνοδευόμενα και από επιγραφές. Οι παραστάσεις είναι διάφορες. Ορισμένες λόγω χάριν απεικονίζουν νήπια και είναι αφιερώματα που έγιναν μετά την απόκτηση παιδιού από γυναίκες με δυσκολίες στη σύλληψη ή μετά από θεραπεία άρρωστου παιδιού. Άλλα αναθήματα παριστάνουν μέλη του σώματος: Μαστοί, χέρια, πόδια, αυτιά, μάτια κλπ. Έχουν αφιερωθεί στον Ασκληπιό για τη βοήθειά του στην αποκατάσταση της υγείας των εικονιζόμενων μελών. Πολλά από αυτά εκτίθενται σήμερα στα μουσεία, όπως και τα αναθήματα από το Ασκληπιείο της Αρχαίας Κορίνθου, που εκτίθενται σε ειδική αίθουσα του Μουσείου της, όπως φαίνονται και στις φωτογραφίες. Τα σύγχρονα αναθήματα στην χριστιανική ορολογία λέγονται *αφιερώματα ή τάματα*.

και χριστιανισμού.¹³⁴

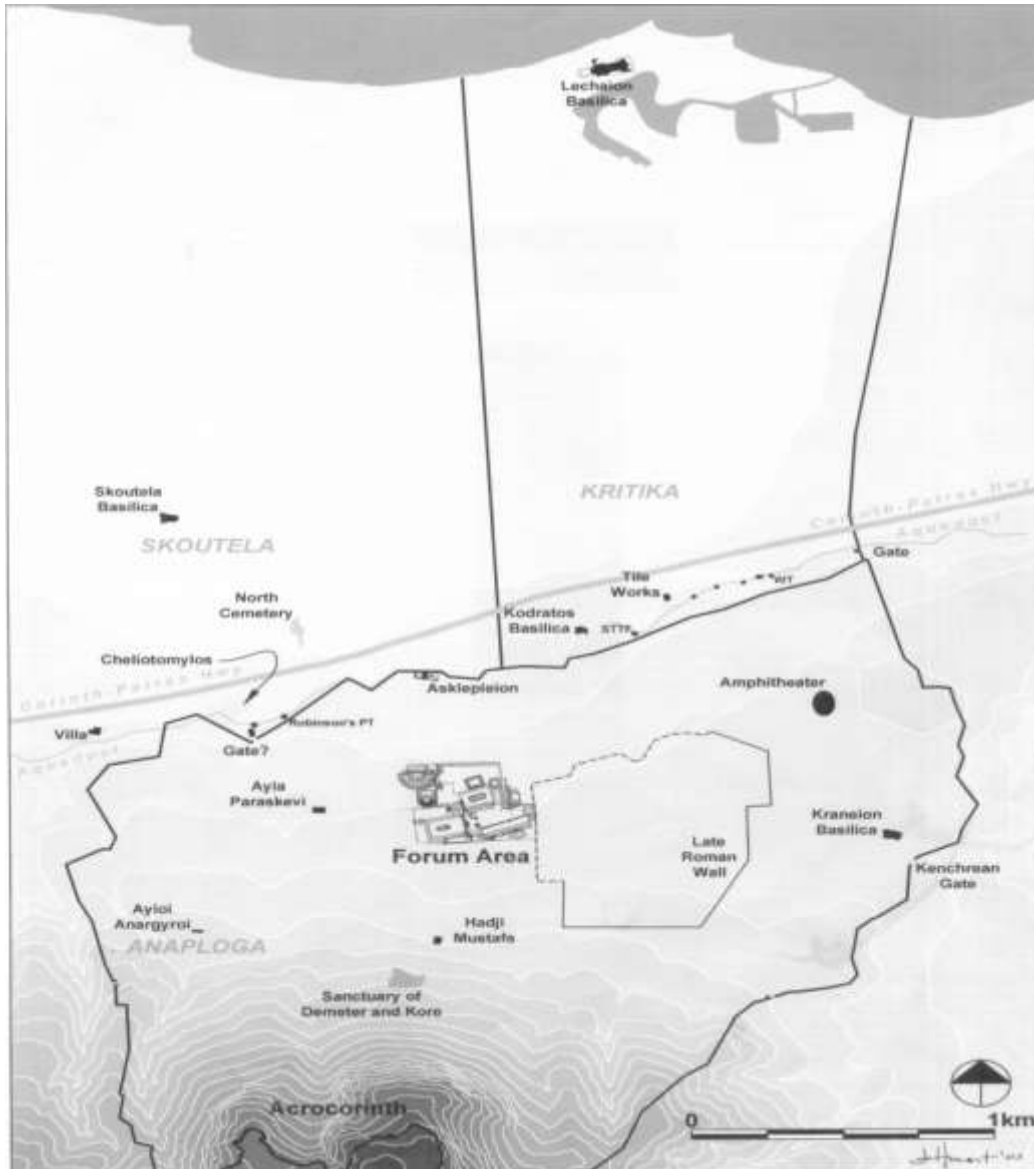
Αναθήματα από την περιοχή του Ασκληπείου Αρχ. Κορίνθου, εκτίθενται στο Μουσείο της.

Αυτό όμως και φυσικό και θεμιτό είναι, καθώς στα ανθρώπινα πράγματα δεν υπάρχει παρθενογένεση ούτε απότομα και ξαφνικά απαλείφει κάποιος άνθρωπος, λαός ή πολιτισμός το παρελθόν και την αργόσυρτη ιστορία του. Συγκρίνει, αφομοιώνει και απορρίπτει (κατά περίπτωση) στοιχεία του παρελθόντος, στηριζόμενος σ' αυτά οραματίζεται το μέλλον του, ζώντας όμως ρεαλιστικά το εκάστοτε παρόν του. Έτσι και ο χριστιανισμός δεν προσκολλάται στο παρελθόν (συντηρητισμός) ούτε απορρίπτει οτιδήποτε παλαιό προς χάριν του νέου (μοντερνισμός), αλλά παραμένει ζωντανός, ανοιχτός, δημιουργικός και σύγχρονος, επειδή εξακριβώνει εμπειρικά το μοναδικό, το διαχρονικό, το κλασικό, το αληθινό, το αιώνιο, αφομοιώνοντας, μετουσιώνοντάς και συμπυκνώνοντάς το σε ένα διαρκές παρόν, που υπερβαίνει το χώρο και το χρόνο, τη φθορά και τον θάνατο. Αυτό το πολύτιμο σήμερα που προέρχεται από ένα πλούσιο χθες, έχει την ζωντάνια για να επιβιώσει και αύριο. Αυτόν λοιπόν τον πλούτο (Παράδοση) παραδίδει ευλαβικά από γενιά σε γενιά μεταβάλλοντας σιωπηρά τον κόσμο σε Εκκλησία.

¹³⁴ Η λέξη *βασκανία* είναι αρχαία ελληνική και προέρχεται από το ρήμα *βασκαίνω*. Η πρώτη σημασία της λέξης είναι φθόνος (ζήλια), κακολογία και συκοφαντία. Δηλαδή όταν κάποιος φθονεί από κακία. Τελικά έλαβε την έννοια να σημαίνει την επήρεια και την επίδραση του φθονερού βλέμματος κάποιου, το οποίο προξενεί κακό και βλάβη σε κάποιον άλλον. Είναι το λεγόμενο μάτιασμα. Οι Αρχαίοι Έλληνες επίσης τελούσαν μνημόσυνα (τα νεκύσια) την 3^η, 6^η, 9^η, 30^η ημέρα. Την 30^η (τριακάς) γίνονταν τα νεκρόδειπνα τα οποία (κατά τη γεωμετρική περίοδο γίνονταν δίπλα στον τάφο κι αργότερα μεταφέρθηκαν στα σπίτια) και σηματοδοτούσαν το τέλος του πένθους. Οι συγγενείς πλέον τιμούσαν την επέτειο από του θανάτου του νεκρού κατ' έτος (γενέσια). Στον χριστιανισμό αναλυτικά καθορίζονται τα μνημόσυνα από τις *Αποστολικές Διαταγές* 8,42, PG 1,1145B-1148A), κείμενο του 4^{ου} αι.: «Ἐπιτελείσθω δὲ τρίτα τῶν κεκοιμημένων ἐν ψαλμοῖς καὶ προσευχαῖς διὰ τὸν διὰ τριῶν ἡμερῶν ἐγερθέντα, καὶ ἕνατα εἰς ὑπόμνησιν τῶν περιόντων καὶ τῶν κεκοιμημένων, καὶ τριακοστὰ κατὰ τὸν παλαιὸν τύπον· Μωϋσῆν γὰρ οὕτως ὁ λαὸς ἐπένησεν, καὶ ἐνιαύσια ὑπὲρ μνηείας αὐτοῦ. Καὶ διδόσθω ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ πένησιν εἰς ἀνάμνησιν αὐτοῦ.».

3.2 Ιστορική και χωροταξική προσέγγιση της σημασίας της επιλογής της θέσης ανέγερσης των πρωτοχριστιανικών Βασιλικών της Κορίνθου.

Σχέδιο της Βυζαντινής Κορίνθου, όπου παρουσιάζονται και οι αναφερόμενες Βασιλικές.

Παρατηρώντας κανείς την χωροταξική κατανομή των χριστιανικών Βασιλικών της Αρχαίας Κορίνθου, όπως καταγράφονται από τον παραπάνω χάρτη του Timothy Gregory διαπιστώνει ότι αυτές αναπτύσσονται κυρίως περιφερειακά μεν, αλλά σε αρκετή απόσταση από το κέντρο (forum) της ελληνορωμαϊκής πόλης.

Γεγονός είναι ότι τα αρχαιότερα χριστιανικά ευρήματα από τις ανασκαφές που έχουν γίνει μέχρι σήμερα, δεν μας οδηγούν πριν από το δεύτερο μισό του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα. Αναρωτιέται λοιπόν κανείς πώς μια τόσο ακμαία (υλικά και πνευματικά) πολυπληθής χριστιανική κοινότητα, όπως εκείνη της Εκκλησίας της Κορίνθου, δεν

μας άφησε κανένα αρχαιότερο μνημείο λατρευτικού χαρακτήρα. Πώς ενώ δέσποζε ως πρωτεύουσα της Αχαΐας, και ως ιεραποστολικό κέντρο όλης της Ν. Ελλάδας κι ενώ γραπτές μαρτυρίες αναφέρονται στην ύπαρξη λατρευτικών ταφικών τουλάχιστον μνημείων (Μαρτύρια), δεν διασώθηκε τίποτε;

Ως κύρια αιτία που έσβησε από κτιριακής πλευράς το απώτατο χριστιανικό παρελθόν της Κορίνθου σημειώνονται τα επόμενα ιστορικά γεγονότα: Η επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ. λεηλάτησε την Κόρινθο μετά την Αθήνα, ενώ την ίδια τύχη είχε το Άργος και η Σπάρτη. Δύο καταστροφικά επίσης γεγονότα συνέβησαν στα τέλη του 4^{ου} μ. Χ. αιώνα και το ένα συμπλήρωσε το άλλο. Το πρώτο ήταν οι σεισμοί μικροί και μεγάλοι, όπως ο καταστρεπτικότερος σεισμός του 365 μ. Χ., που έπληξε όλη σχεδόν την Ανατολική Μεσόγειο. Προήλθε από το ρήγμα της Ελαφονήσου, νοτιοδυτικά της Κρήτης, ήταν κατά τον καθηγητή Βασίλη Παπαζάχο 8,2 ρίχτερ, ο μεγαλύτερος της Μεσογείου και προκάλεσε παλιρροιακό κύμα (τσουνάμι). Η Πελοπόννησος και η Κρήτη από τον ελληνικό χώρο επλήγησαν από το σεισμό αυτό «σφοδρότερον».¹³⁵

Τις φυσικές καταστροφές στα τέλη του 4^{ου} μ.Χ. αι. ήλθε να ολοκληρώσει η επιδρομή των (αρειανών στην πίστη) Γότθων του Αλαρίχου το 395 μ. Χ., ο οποίος αφού λεηλάτησε την Θεσσαλία, παρέκαμψε τη Θήβα και την Αθήνα που ήταν οχυρωμένες και κατέβηκε νότια ερημώνοντας την επαρχία της Αχαΐας. Παρέδωσε στις φλόγες μαζί με άλλα ιερά, τον ναό της Δήμητρας και της Περσεφόνης (κέντρο των Ελευσινίων μυστηρίων), τα Μέγαρα, την Κόρινθο, την Τεγέα, το Άργος, τη Σπάρτη, την Αρκαδία και την Ηλεία¹³⁶. Ο Γριτσόπουλος θεωρεί « βέβαιον... ότι με την επιδρομήν του Άλαρίχου έπήρχετο τὸ φυσικὸν τέρμα τοῦ ἀρχαίου βίου και τῆς πολιτικῆς ιστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἄλλά,... ἐδίδετο ἡ εὐκαιρία εἰς αὐτοκράτορας εὐφυεῖς τοῦ Βυζαντίου να ὀργανώσουν τὸ κράτος ὡς χριστιανικὸν πλέον, τοῦ ὁποίου ἡ παλαιὰ Ἑλλάς ἦτο ἰδιαιτέρα ἐπαρχία μετὰ τὴν Κόρινθον ἀναδυομένην ἐκ τῶν ἐρειπίων ὡς πρωτεύουσαν πόλιν νέαν.»¹³⁷

¹³⁵ Ο Ammianus Marcellinus περιγράφει αναλυτικά το σεισμό και το τσουνάμι. Ο ρήτορας Λιβάνιος (ο δάσκαλος του αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου) και ο Ζώσιμος αναφέρει ότι από τον σεισμό αυτό επλήγη όλη η Ελλάδα εκτός των Αθηνών. Ζώσιμος : « ... Ἐσείσθη δὲ καὶ Κρήτη σφοδρότερον καὶ ἡ Πελοπόννησος μετὰ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, ὥστε καὶ πολλὰς διαρρηῖναι τῶν πόλεων πλὴν τῆς Αθηναίων πόλεως καὶ τῆς Ἀττικῆς » Α. Παπαφωτίου, ὁ.π., σ.204. Πάντως οι σεισμοί αυτοί στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. προκάλεσαν τις σημαντικότερες καταστροφές σε μια πλειάδα ελληνορωμαϊκών μνημείων της Κορίνθου (πλήρης και αναλυτικός κατάλογος από τον Παπαφωτίου, στο ίδιο σ. 211.)

¹³⁶ Γ. Κονιδάρη, ὁ.π., σ.460, υποσ. 1.

¹³⁷ Τ. Γριτσόπουλου, ὁ.π., σ.89.

Ο 5^{ος} και ο 6^{ος} αιώνας είναι για όλη την Ελλάδα (και για την Κόρινθο εν προκειμένω) ο αιώνας της ολοκληρωτικής επικράτησης του χριστιανισμού. Επιβλητική προβολή αυτής της γενικευμένης επικράτησης αποτελεί η ανέγερση μεγαλοπρεπών μνημειακού χαρακτήρα Βασιλικών ως χριστιανικών πλέον χώρων λατρείας. Ο πλούτος του διακόσμου, η πληθώρα μαρμάρινων λαξευμένων ή μη επιφανειών, η ποιότητα κατασκευής και τα μεγέθη των, δείχνουν όχι μόνο την οικονομική ευρωστία των χριστιανικών κοινοτήτων αλλά και την εμφανή αυτοκρατορική υποστήριξη. Η ηθική και υλική αυτή στήριξη της νέας θρησκείας, στην Ελλάδα απετέλεσε συνειδητή επιλογή τόσο του Μ. Κωνσταντίνου όσο και των διαδόχων του, με εξαίρεση την ολιγόχρονη προσπάθεια του Ιουλιανού (361-363μ.Χ.) να αναγεννήσει την ειδωλολατρία των Ελληνιστικών χρόνων. Αυτή όμως είχε ήδη χάσει την λιτότητα και την καθαρότητα της ελληνικής αντίληψης της θρησκευτικότητας με την ανεξέλεγκτη εισαγωγή αιγυπτιακών, ασιατικών, περσικών και άλλων θεοτήτων (του Μίθρα, της Αστάρτης, της Κυβέλης, της Ίσιδας, του Σάραπι, της λατρείας του Αυτοκράτορα, της θεοποίησης πόλεων, π.χ. Ρώμη κ.ά.)¹³⁸.

Η συγκρητιστική θρησκευτικότητα των ελληνιστικών - υστερορωμαϊκών χρόνων δημιούργησε μια πανθειστική και δεισιδαιμονική - παγανιστική έκφραση, εν πολλοίς ξένη προς την κλασική Ελληνική θρησκευτικότητα, με αποτέλεσμα να οδηγήσει στην παρακμή και εξαφάνιση της ¹³⁹. Παράλληλα η θεοκρασία, η ανάκραση δηλαδή διαφορετικών θεοτήτων, η σύγχυση των διακριτών ρόλων τους και η μείξη των ιδιοτήτων και ξεχωριστών δυνάμεών τους σήμανε την έναρξη της πορείας προς τον υστερορωμαϊκό μονοθεϊσμό.

Η εσωτερική δυναμική της χριστιανικής θρησκείας η οποία στην αρχή περιφρονήθηκε ως ιουδαϊκή αίρεση και στη συνέχεια πολεμήθηκε (διωγμοί) ως

¹³⁸ Η Κυβέλη ήταν Φρυγική Θεότητα της γονιμότητας με οργιαστική λατρεία. Ο Μίθρα Περσική θεότητα του φωτός και της σοφίας με καταγωγή μάλλον Ινδουιστική. Η Αστάρτη Φοινικική θεότητα των Τυρίων και Σιδωνίων που στην βαβυλωνιακή θρησκεία γίνεται Ιστάρ και στην Ελλάδα περνά μέσω Κύπρου και ταυτίζεται με την Αφροδίτη, ενώ η λατρεία της σχετιζόταν με την ιερή πορνεία. Η Ίσιδα έλκει την καταγωγή της από την Αιγυπτιακή μυθολογία, εξομοιώθηκε άλλοτε με την Δήμητρα, άλλοτε με την Ήρα κι άλλοτε με την Αφροδίτη. Ο Σάραπις (Όσιρις + Άπις), χθόνια αιγυπτιακής καταγωγής θεότητα, δημιούργημα του Πτολεμαίου Α' Σωτήρος κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους, αφομοίωσε χαρακτηριστικά του Πλούτωνα, του Ποσειδώνα, του Άμμωνα Δία και του Ασκληπιού (θεοκρασία). Αναλυτικά έχουμε αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο.

¹³⁹ Συγκρητισμός είναι η συγχώνευση στοιχείων από ελληνορωμαϊκές και ανατολικές λατρείες κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Ο παγανισμός προέρχεται από τη λατινική λέξη *pagani* που σημαίνει χωρικοί. Η ονομασία αυτή δόθηκε τα πρωτοβυζαντινά χρόνια στους εναπομεινάντες ειδωλολάτρες της εποχής εκείνης που αντιδρούσαν ακόμη στον χριστιανισμό και έμειναν προσηλωμένοι λόγω αμάθειας ή τυφλού φανατισμού, στις πρωτόγονες ειδωλολατρικές θρησκευτικές αντιλήψεις του παρελθόντος. Η προσήγορία «παγανιστής» την εποχή αυτή ήταν σκωπτική και υβριστική.

πραγματικά ειρηνικό επαναστατικό κίνημα, που αμφισβητούσε την ορατή συνοχή της Αυτοκρατορίας, την θεότητα του Αυτοκράτορα και διαδιδόταν ταχύτατα σε όλες τις κοινωνικές τάξεις της, κατάφερε καίριο πλήγμα στην ελληνορωμαϊκή παγανιστική θρησκεία. Η ειδωλολατρία έχασε σύντομα την αστική τάξη από τον χριστιανισμό και περιορίστηκε στον φιλοσοφικό συντηρητισμό των φιλοσόφων (νεοπλατωνισμός, στωικισμός) με λιγοστά πλέον κέντρα, όπως η φιλοσοφική σχολή των Αθηνών, στην υποχρεωτική θρησκευτικότητα των κρατικών αξιωματούχων και τέλος στους απομακρυσμένους και αποκομμένους από τα αστικά κέντρα χωρικούς (= pagani - παγανισμός).¹⁴⁰

Αν ο 4^{ος} μ.Χ αιώνας ήταν για τον χριστιανισμό ο αιώνας της θεολογικής παραγωγής, της νομοθετικής καταξίωσης και της διοικητικής διαρθρωσης της Εκκλησίας, ο 5^{ος} και περισσότερο ο 6^{ος} αιώνας ήταν για την Ελλάδα τουλάχιστον, ο αιώνας της δημόσιας αρχιτεκτονικής προβολής του χριστιανισμού. Ο R. Krautheimer εκτιμά ότι : « Γύρω στα 500 η Χριστιανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα είχε φτάσει σ' ένα αποκορύφωμα – οφειλόταν άραγε αυτό στην αυτοκρατορική υποστήριξη; - και η ακτινοβολία της επισκίαζε όλες τις άλλες επαρχίες των ανατολικών παραλίων εκτός βέβαια από την Κωνσταντινούπολη.»¹⁴¹ Ο ίδιος σημειώνει επίσης ότι τον 5^ο αιώνα « Μεγάλες εκκλησίες, ορισμένες φορές τρεις τέσσερις και πέντε χτίστηκαν ταυτόχρονα στις παράκτιες πόλεις. Το σχέδιο και ο διάκοσμός τους τις τοποθετούν σε μια ξεχωριστή ομάδα, στενά συνδεδεμένη όμως με τα εκκλησιαστικά κτίρια της ανατολικής Μεσογείου -από την Κωνσταντινούπολη ως την Αίγυπτο- αλλά και της βόρειας Ιταλίας, όπου το Μιλάνο παρέμενε πάντα το καθοδηγητικό κέντρο»¹⁴². Ο Γ. Σωτηρίου παρατηρεί ότι και ολόκληρο τον 6^ο αιώνα εξακολουθούν να ιδρύονται ναοί στην παλαιοχριστιανική Ελλάδα με μορφή βασιλικής και ελάχιστοι με θόλους ή τρούλους¹⁴³, καθώς ο Ιουστινιανός (527 – 565 μ.Χ.) με την ανοικοδόμηση της Αγίας Σοφίας (532 - 537 μ.Χ.) σηματοδοτεί το οριστικό τέλος των αρχιτεκτονικών αντιλήψεων της κλασικής Ρώμης και ανοίγει το κεφάλαιο της καθαρά βυζαντινής (πλέον) αρχιτεκτονικής¹⁴⁴.

¹⁴⁰ « Το 200 οι χριστιανικές κοινότητες δεν ήταν πλέον ομάδες «ταπεινών και καταφρονεμένων» στρατολογούσαν από τα μικρομεσαία στρώματα και από τους ευυπόληπτους τεχνίτες των αστικών κέντρων», P. Brown, ό.π.,σ.68.

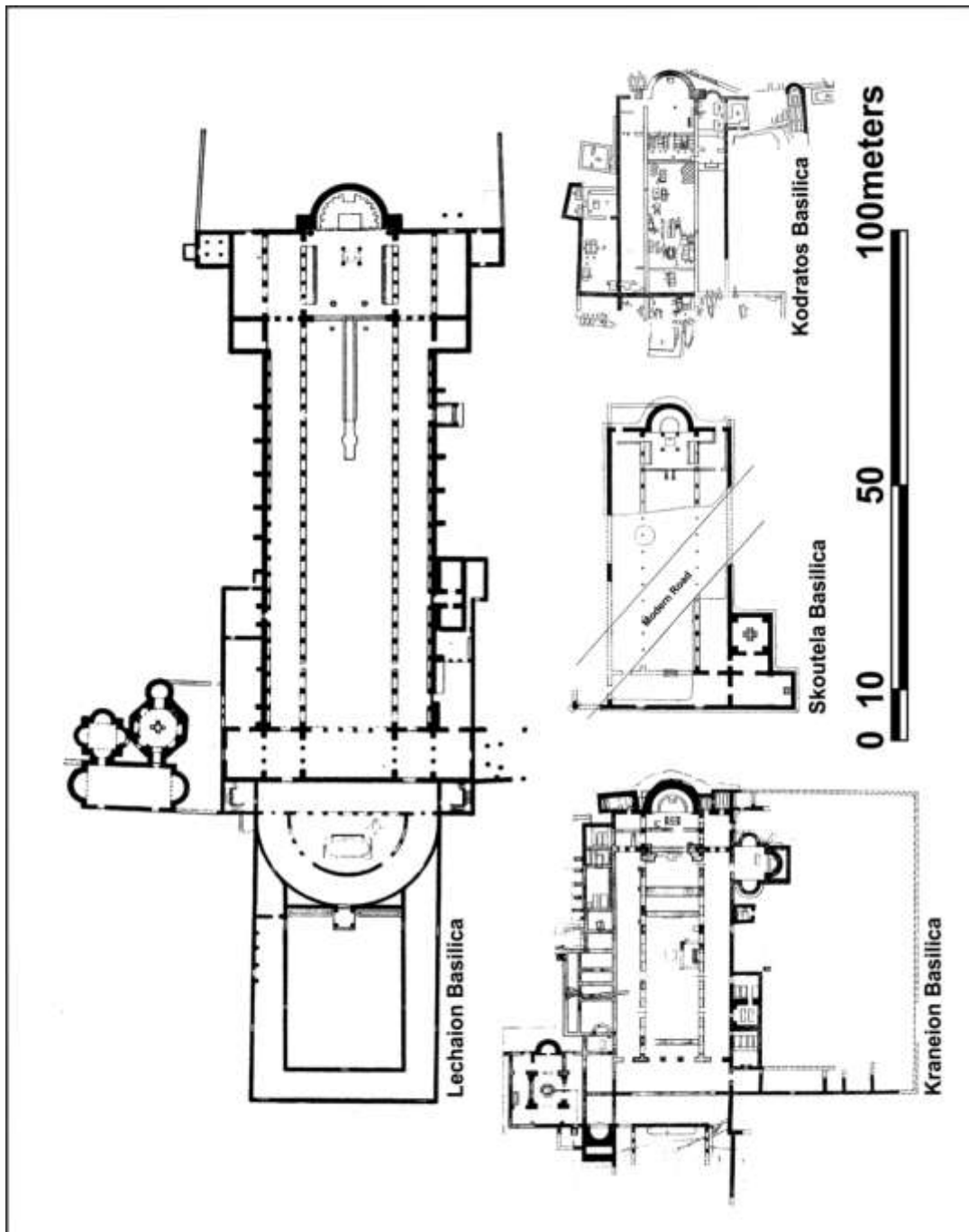
¹⁴¹ R. Krautheimer, ό.π., σ.169.

¹⁴² Στο ίδιο, σ.151.

¹⁴³ Γ. Σωτηρίου, ό.π., σ.292.

¹⁴⁴ Πρβλ. R. Krautheimer, ό.π.,σ.σ.251-253, και «Η αρχιτεκτονική υπήρξε ένα από τα μέσα με τα οποία η απολυταρχική εξουσία του Ιουστινιανού προσπάθησε να εντυπωσιάσει τους λαούς μέσα και έξω από την αυτοκρατορία και να ενοποιήσει την επικράτειά της», στο ίδιο, σ.251.

Η Κόρινθος, όπως αναφέραμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, πρωτοστατεί όχι μόνο στα θεολογικά και εκκλησιαστικά δρώμενα στη Ν. Ελλάδα, αλλά και ως κέντρο διαμόρφωσης της ελληνικής παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής. Κατά τη διάρκεια της ανέγερσης της εξαιρετικού μεγέθους πρωτο-χριστιανικής βασιλικής του Αγ. Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαίου (460 με 520 περίπου μ.Χ.) άλλες τρεις τουλάχιστον βασιλικές, αυτές του Κρανείου, του Αγ. Κοδράτου, και της Σκουτέλας ανεγείρονται περιφερειακά σε αρκετή απόσταση από την αρχαία Αγορά της πόλεως.

Συγκριτικός πίνακας μεγεθών των σημαντικότερων παλαιοχριστιανικών Βασιλικών της Κόρινθου
 πηγή : *Urban religion in Roman Corinth*, (Harvard University Press, 2005), σ.438.

Γιατί όμως οι χριστιανικοί ναοί της Κορίνθου ανεγείρονται περιφερειακά και όχι μέσα ή κοντά στο κέντρο (forum); Και ποιους σκοπούς εξυπηρετούσε η ανέγερση τέτοιου μεγέθους (220 × 60 μ. περίπου βασιλικής στο αρχαίο λιμάνι Λεχαίου;

Κατ' αρχήν το κέντρο, η αγορά της Κορίνθου μετά από σεισμούς και την επιδρομή των Γόθων του Αλάρικου στα τέλη του 4^{ου} μ. Χ αιώνα, υπέστη σημαντικότερες ζημιές και έχασε την αίγλη και τη γοητεία που ασκούσε στους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, με το πλήθος των ιερών, των εμπορικών καταστημάτων, των κρηνών, των λουτρών, των βασιλικών, των εμπορικών συναλλαγών, των λαμπρών δημοσίων κτηρίων κ.ά. Μετά τις καταστροφές στα τέλη του 4^{ου} αι. λίγα οικοδομήματα επισκευάστηκαν, ενώ τα ιερά και οι ειδωλολατρικοί ναοί αφέθηκαν στην τύχη τους, καθώς ο χριστιανικός πλέον προσανατολισμός της αυτοκρατορίας, τα νομοθετικά μέτρα του Μ. Θεοδοσίου (379-395) στον περίφημο Θεοδοσιανό Κώδικα και η ευρύτατη διάδοση του χριστιανισμού σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, αποθάρρυναν οποιαδήποτε προσπάθεια ανακατασκευής χώρων της ελληνορωμαϊκής λατρείας.

Οι αυτοκρατορικές χορηγίες απευθύνονταν πλέον προς τους χριστιανικούς ναούς, αλλά και οι πλούσιοι ειδωλολάτρες διαισθάνονταν την άσκοπη πια συντήρηση της αποθνήσκουσας ειδωλολατρίας και δεν ήταν διατεθειμένοι να χρηματοδοτήσουν την ανακατασκευή των ιερών της. Οι χριστιανοί, παρά το γεγονός ότι θα μπορούσαν εύκολα να ανακατασκευάσουν τους ειδωλολατρικούς ναούς και να τους μετατρέψουν σε χριστιανικούς χώρους λατρείας ή να προμηθευτούν άφθονο οικοδομικό και μαρμάρινο υλικό για να ανεγείρουν εκεί δικούς τους ναούς, στην Κόρινθο τουλάχιστον δεν φαίνεται να το έπραξαν.

Αλλά ακόμα κι όταν το έπραξαν, όπως στην περίπτωση του ιερού του Ακροκορίνθου, εκείνου βορειοανατολικά του λόφου του ναού του Απόλλωνα στο κέντρο της πόλης και στο Ισαίο του αρχαίου λιμανιού των Κεχρεών, αυτό έγινε μετά την οριστική εγκατάλειψη και την ερήμωσή τους και οπωσδήποτε μετά το σεισμό του 551 μ.Χ., κατά τον οποίο επλήγησαν και οι μεγαλοπρεπείς νεόδμητες παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Λεχαίου, Σκουτέλας, Κρανείου.

Ο Α. Παπαφωτίου επισημαίνει ότι: « Για την Κορινθία δεν υπήρξε ανταγωνιστική σχέση μεταξύ χριστιανών και εθνικών, η οποία θα μπορούσε να προκαλέσει την κατάρρευση ή την καταστροφή των μνημείων».¹⁴⁵ Αυτό οφείλεται

¹⁴⁵ Α. Παπαφωτίου, ό.π., σ.210.

-κατά τη γνώμη μου- στον κοσμοπολίτικο και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Κορίνθου, όπου η ανεκτικότητα, η παρουσία λαών, πολιτισμών, θρησκειών, ιδεών, ηθών και εθίμων, συνυπήρχαν και διαλέγονταν ειρηνικά, αποδεχόμενοι την συνύπαρξή τους και την καθημερινή συμβίωσή τους για αιώνες¹⁴⁶.

Άλλωστε ο χριστιανισμός επικράτησε με τη μαρτυρία των επιφανών επισκόπων της Κορίνθου, το κύρος και την ιεραποστολική τους δράση, την μαρτυρία της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής των χριστιανών της και τέλος με το μαρτύριο ενός πλήθους χριστιανών Μαρτύρων, οι οποίοι μαρτύρησαν εκεί ενώπιον του Ρωμαίου ανθυπάτου της Αχαΐας. Ύστερα, ο χώρος της αγοράς της Κορίνθου είχε χάσει την αίγλη και την επισημότητά του, ενώ η χριστιανική κοινότητα είχε αναπτυχθεί περιφερειακά, όχι κοντά στο κέντρο της, το οποίο υποσυνείδητα προκαλούσε απέχθεια στους χριστιανούς, με το πλήθος των ειδωλολατρικών ιερών και αγαλμάτων που για αιώνες φιλοξενούσε.

Ο χριστιανισμός στην Κόρινθο λοιπόν κατόρθωσε να αντικαταστήσει τον ελληνορωμαϊκό παγανισμό με ομαλό τρόπο και χωρίς τις μισαλλόδοξες εκδηλώσεις που συναντάμε μεμονωμένες μεν, αλλά βίαιες, κυρίως στα ανατολικά τμήματα της αυτοκρατορίας (Συρία, Φοινίκη, Παλαιστίνη, Άνω Αίγυπτο), όπου η ελληνική παιδεία και παρουσία ήταν από ισχνή έως ανύπαρκτη. Έμμεσα, την άποψη για ήπια μετάβαση από τον παγανισμό στον Χριστιανισμό στην Κόρινθο, διατυπώνει και ο Πάλλας λέγοντας: « Η δημιουργία και επικράτηση της χριστιανικής βασιλικής, ως αποτέλεσμα της επισημοποίησης της χριστιανικής λατρείας, είχε διπλή συνέπεια: αφενός την μετάσταση της νέας αυτής λατρείας από την περιφέρεια στο κέντρο, ώστε να κατακτήσει θέση στη δημόσια ζωή... ότι απέκτησαν [οι ναοί] την ιδιότητα του δημοσίου κτίσματος μέσα στη πόλη και στη συνέχεια κατέκτησαν θέσεις και στις περιοχές των αρχαίων ιερών. Έτσι η εκκλησία (τόπος θρησκευτικής συνέλευσης των πιστών) εξελίχθηκε νοηματικώς σε ναό (κατοικία του Θεού), όπως ο αρχαίος ναός...»¹⁴⁷.

Παρατηρώντας προσεκτικά την χωροταξική κατανομή των παλαιοχριστιανικών ναών της Κορίνθου (βλ. σχέδιο σελ.92) , βλέπουμε αυτό ακριβώς που λέει ο Δημ. Πάλλας παραπάνω, αλλά και κάτι εξίσου σημαντικό. Ότι οι παλαιοχριστιανικές

¹⁴⁶ Στην πόλη υπήρχε και ικανός αριθμός Ιουδαίων όπως φαίνεται και από τις Πράξεις των Αποστόλων. Στις ανασκαφές βρέθηκε μαρμάρινη επιγραφή από την είσοδο μιας συναγωγής που έγραφε [ΣΥΝ]ΑΓΩΓΗ ΕΒΡ[ΑΙΩΝ] όπως επίσης ένα μαρμάρινο επίκρανο στο οποίο είναι χαραγμένες τρεις εβραϊκές λυχνίες. Και τα δύο ανάγονται στον 5^ο αιώνα μ.Χ., στην υστερορωμαϊκή περίοδο. Εκτίθενται στο αίθριο του Μουσείου της Αρχαίας Κορίνθου.

¹⁴⁷ Δ. Πάλλας, ό.π.,σ.47.

Βασιλικές της Κορίνθου είναι οικοδομημένες περιαστικά μεν, αλλά κοντά στις χερσαίες και στις θαλάσσιες πύλες της πόλεως. Έτσι η Βασιλική του Κρανείου είναι κοντά στην πύλη των Κεγχρεών, η Βασιλική της Σκουτέλας κοντά στην δυτική πύλη προς την Σικυώνα, η Βασιλική του αγ. Κοδράτου κοντά στο Ασκληπιείο και την πύλη που οδηγούσε στο πολυσύχναστο βόρειο νεκροταφείο. Στο λιμάνι των Κεγχρεών το Ισαίο μετατρέπεται σε πεντάκλιτη Βασιλική, ενώ στο λιμάνι του Λεχαιού οικοδομείται σε περίοπτη από στεριά και θάλασσα θέση, η τεράστια Βασιλική του αγίου Λεωνίδα. Οι χριστιανοί της Κορίνθου λοιπόν, με μια πολύ έξυπνη ελληνική τακτική θα λέγαμε, κάνουν εμφανή την δύναμη και την παρουσία τους, αλλά δεν την επιβάλουν βίαια.

Μετά την οριστική πια επικράτηση του χριστιανισμού, επεκτείνονται και κατακτούν και τις περιοχές των αρχαίων ιερών π.χ. ιερό της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο, Ισαίου στο λιμάνι των Κεγχρεών, το λόφο του ναού του Απόλλωνα στο forum, περιοχή ναού του Ποσειδώνα από τη Βασιλική Λεωνίδα στο λιμάνι του Λεχαιού. Έτσι ο χώρος ή τουλάχιστον οικοδομικό υλικό από το χώρο του ιερού της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο, γίνεται τρίκλιτη χριστιανική Βασιλική, το ίδιο συμβαίνει βορειοανατολικά του λόφου του ναού του Απόλλωνα, καθώς και στο Λέχαιο, όπου κατά την ανοικοδόμηση του ναού του αγίου Λεωνίδα χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα και υλικό από το ναό του Ποσειδώνα, που προϋπήρχε στον ευρύτερο χώρο του αρχαίου λιμανιού.¹⁴⁸

Ο χώρος του Ηραίου στη Βουλιαγμένη Περαχώρας, όπως φαίνεται από το παρακείμενο εκκλησάκι του Προδρόμου

Παρατηρώντας ακόμη την γεωγραφική ανάπτυξη της περιοχής και χαράσσοντας έναν νοητό ευθύγραμμο άξονα από τον Ακροκόρινθο μέχρι τον όρμο του Ηραίου απέναντι από το λιμάνι του Λεχαιού (δυτικά της Περαχώρας), γίνεται αντιληπτό

¹⁴⁸ «Γα υλικά αυτά είναι τα μωσαϊκά, αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση (Spolia), λίθοι και μάρμαρα.», στον διαδικτυακό τόπο: <http://apostolospapafotiou.blogspot.com/2009/12/blog-post.html>, ημ.ανακτ. 5/2/2011.

αυτό που σημειώνει ο Δημ. Πάλλας για τη σταδιακή κατάκτηση και των περιοχών των αρχαίων ιερών. Στο χώρο του Ηραίου της Περαχώρας πολλούς αιώνες μετά, χτίστηκε αρχικά ναός του Αγίου Νικολάου, ορατός από τη θάλασσα καθώς και του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου.

Πάντως θα επαναλάβουμε ότι η μετατροπή ή η χρήση υλικών αρχαίων ναών, ευρύτατα διαδεδομένη αρχαία ελληνική συνήθεια και πριν την επικράτηση του χριστιανισμού (λόγω κόστους του οικοδομικού υλικού), τουλάχιστον στην Κόρινθο έγινε μετά την καταστροφική ερήμωση των ειδωλολατρικών ιερών, που προκλήθηκαν αποκλειστικά από φυσικές καταστροφές, σεισμούς και επιδρομές, οπωσδήποτε όμως μετά τον 6^ο μ.Χ. αι.

Στους πρωτοχριστιανικούς ναούς και την σημειολογική τους χωροθέτηση στο ευρύτερο περιαστικό τοπίο της Κορίνθου αναφερθήκαμε παραπάνω. Όσον αφορά τώρα τους σκοπούς τους οποίους εξυπηρετούσε η ανέγερση μιας Βασιλικής τέτοιου μεγέθους, όπως ο πρωτο-χριστιανικός ναός στο λιμάνι του Λεχαίου, νομίζουμε ότι πρέπει να εξεταστούν χωριστά για πολλούς λόγους.

Πρώτα απ' όλα η κατασκευή, η διαρρύθμιση και τα προσκτίσματα της Βασιλικής αυτής δείχνουν ότι προοριζόταν για μεγάλο πλήθος πιστών. Ο Πάλλας εκτιμά, ορθά, ότι αποτελούσε το μεγαλύτερο προσκύνημα της Νότιας Ελλάδας, λόγω του προϋπάρχοντος εκεί Μαρτυρίου (ταφικού λατρευτικού οικοδομήματος) του Αγ. Λεωνίδα και του χορού των επτά γυναικών που μαρτύρησαν μαζί του (το 250 μ.Χ) και η τιμή γι' αυτούς ήταν ευρύτατα διαδεδομένη σε όλη την Ν. Ελλάδα. Μάλιστα ένα από τα πλευρικά κτίσματα ή το μεγάλο τετράγωνο αίθριο πιθανόν να εχρησιμοποιείτο ως εγκοιμητήριο, χώρος δηλ. όπου διανυκτέρευαν όσοι από τους προσκυνητές επιζητούσαν την ίαση κάποιας ασθένειας από τους αγίους (όπως στα αρχαία Ασκληπιεία)¹⁴⁹, ή ξενώνας για τους προσκυνητές.

Πιθανότατα, εκτός των άλλων, η Βασιλική του Λεχαίου να προοριζόταν για καθεδρικός ναός και έδρα του μητροπολίτη Κορίνθου, ο οποίος στα τέλη του 5^{ου} με αρχές του 6^{ου} μ. Χ. αιώνα, τα χρόνια δηλαδή που κατασκευαζόταν η Βασιλική, έφτασε να έχει 70 επισκοπές περίπου. Χρειαζόταν λοιπόν ναό αντάξιο των μεγαλοπρεπών ιεροτελεστιών, χειροτονιών, ομαδικών κατηχήσεων και βαπτίσεων, τοπικών επισκοπικών συνόδων κ.ά.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 140, βλ. και υποσ. 29.

¹⁵⁰ Πρβλ. στη διδακτορική διατριβή του R. Caraher με τίτλο «Church society, and the sacred in early Christian Greece», The Ohio State University, (2003), σσ. 32-33.

θος της Βασιλικής του Λεχαιού, ασφαλώς κέντριζε την επιθυμία των χριστιανών να προσκυνήσουν τον μάρτυρα Λεωνίδα, αλλά και την περιέργεια των μη χριστιανών να επισκεφθούν και να δουν από κοντά το μεγαλοπρεπές οικοδόμημα. Εδώ φαίνεται και η πολιτική ευφυΐα των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης (για την οποία έκανε αναφορά ο Γριτσόπουλος), οι οποίοι ασφαλώς ενέταξαν το έργο της Βασιλικής του Λεχαιού στην οικοδομική πολιτική τους, που ήταν η προβολή της οριστικής επικράτησης του χριστιανισμού στην Ν. Ελλάδα. Γι' αυτό και το υπερβολικό μέγεθος του μνημείου, ο καταπλήστων πλούτος της εσωτερικής διακόσμησής του (μάρμαρα Προκονήσου), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι άνευ αυτοκρατορικής επιχορήγησης ήταν αδύνατον η δαπάνη να αναληφθεί από την Εκκλησία της Κορίνθου μόνον. Την άποψη αυτή διατυπώνει τόσο ο Πάλλας που την ανέσκαψε, όσο και ο Παπαφωτίου, ο Santers κ.ά.

Τον 4^ο μ. Χ. αιώνα έγιναν μεγάλα έργα στο ανατολικό τμήμα του λιμανιού¹⁵³ και έδωσαν νέα πνοή στο λιμάνι, που αποτελούσε οικιστικό προάστιο της Κορίνθου, είχε μόνιμο πληθυσμό και συνδεόταν - μέσω της πλακόστρωτης από τους Ρωμαίους οδού Λεχαιού, μήκους 3 χιλιομέτρων- μέσα από τα μακρά τείχη, με το κεντρικότερο σημείο της Αγοράς (forum) της αρχαίας Κορίνθου. Η Βασιλική του Λεχαιού θα αποτελούσε κόσμημα για τον οικισμό του λιμανιού, ο οποίος είχε εκτεταμένες λιμενικές εγκαταστάσεις, αποθήκες, σπίτια, θερμά λουτρά (βαλανεία), καταστήματα, ενώ ένα πλήθος ανθρώπων λιμενεργάτες, ταξιδιώτες, έμποροι, περαστικοί, ναυτικοί, εργάτες, τεχνίτες, κληρικοί, συμπλήρωναν την εικόνα του. Ένα πολύβουο, ετερόκλητο και πολυεθνικό πλήθος καθημερινά κυκλοφορούσε στον οικισμό του λιμανιού και η πολυχρόνια ανοικοδόμηση της Βασιλικής σίγουρα αποτελούσε αξιοθέατο. Αλλά και η λειτουργία της μετά την αποπεράτωσή της απαιτούσε μεγάλο αριθμό προσωπικού (νεωκόροι, θυρωροί) και κληρικών, οι οποίοι πιθανόν και να διέμεναν στους χώρους της σε εικοσιτετράωρη βάση.

Επίσης θα πρέπει να αναφερθεί ότι η Κόρινθος και το λιμάνι της αποτελούσε ενδιάμεσο σταθμό των προσκυνητών για τους Αγίους Τόπους. Κατά τον Απ. Παπαφωτίου : «Συνηθισμένο δρομολόγιο ήταν, από τη Ρώμη μέσω της Αππίας οδού

¹⁵³ Θεοτόκη Θεοδούλου, «...Αποχωματώσεις, συντήρηση και άλλα έργα γίνονται όπως είναι φυσικό στο λιμάνι σε διάφορες εποχές. Από ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος, για παράδειγμα, μαθαίνουμε ότι τον 4ο αι. μ.Χ. οι Κορίνθιοι τιμούν με άγαλμα («γλυπτική εικόνα») το «Φλάβιον Έρμογένην τὸν λαμπρότατον ἀνθύπατον... τὸν ἐνεργέτην καὶ κτίστην τοῦ λιμένος...» (Kent J.H. 1966, 164, pl. 42). Πρόκειται προφανώς για κάποιον Ρωμαίο αξιωματούχο, ο οποίος πραγματοποίησε κάποια έργα στο λιμάνι, πιθανώς επιδιορθώσεις ή και επεκτάσεις.», στον διαδικτυακό τόπο: http://www2.rgzm.de/Navis2/Harbours/Athen/Lechaeon/Lechaeon_GR.htm, ημ.ανακτ.5/2/2011.

έφθαναν στο Βρινδήσιο (σημερινό Πρίντεζι), εκεί με καράβι ερχόντουσαν στο Λέχαιο και στην Κόρινθο. Περνούσαν τον Ισθμό, χρησιμοποιώντας τον Δίολκο και από το λιμάνι των Κεγχρεών έπαιρναν το καράβι για τους ανατολικούς προορισμούς, την Έφεσο, Καισάρεια, Αλεξάνδρεια και αλλού. Η πόλη ήταν μεγάλο χριστιανικό κέντρο, με πολλά προσκυνήματα. Οι στάσεις στα προσκυνήματα, μεταξύ αυτών και του Αγίου Λεωνίδα, ήταν συνηθισμένες και όνειρο του κάθε πιστού. Η εκκλησία της Κορίνθου ήταν Αποστολική και ο Απόστολος Παύλος παρέμεινε εδώ, συνολικά, σχεδόν δυο χρόνια. Η απόδοση λοιπόν, σεβασμού, τιμής και λατρείας στο πρόσωπό του, ήταν συνδεδεμένη με την Κόρινθο.»¹⁵⁴

Για το μέγεθος της Βασιλικής, εκτός των όσων προαναφέραμε για την περίπτωση της περίοπτης θέσης της (από ξηρά και θάλασσα), για τη σημασία της στην προβολή της οριστικής επικράτησης του χριστιανισμού με την αυτοκρατορική στήριξη και τη νομοθετική επιβολή, για την επισκεψιμότητά της από ένα ετερόκλητο πλήθος ντόπιων και ξένων διερχομένων από την πρωτεύουσα της Αχαΐας προς χερσαίο ή θαλάσσιο προορισμό, θα τολμήσουμε δυο δικές μας ακόμα εκτιμήσεις.

Εντύπωση και ερωτήματα επίσης δημιουργεί στον ερευνητή το μέγεθος της βασιλικής του Λεχαιού και για άλλους λόγους. Απορεί κανείς πώς έλυσαν π.χ. το θέ-

Το υπερβολικό μέγεθος της βασιλικής του αγ. Λεωνίδα στο Λέχαιο από το χώρο του ιερού βήματος. Παρατηρήστε τις ανθρώπινες φιγούρες που βρίσκονται στο νότιο κλίτος του ναού (στο πάνω αριστερό άκρο της φωτογραφίας του συντάκτη).

¹⁵⁴ Στον διαδικτυακό τόπο : <http://apostolospapafotiou.blogspot.com/2009/12/blog-post.html> , ημ.ανακτ. 5/2/2011.

μα της ακουστικής, της ορατότητας των τελουμένων, κυρίως όμως της στατικότητας του κτιρίου, του βάρους της στέγης κ.ά. Εκ του αποτελέσματος κρίνοντας θεωρούμε το εγχείρημα υπερβολικά φιλόδοξο, αν όχι ματαιόδοξο.

Το οικοδόμημα αυτό κτιζόταν επί 60 περίπου χρόνια πάνω σε αμμώδη υλικά (μπαζώματα) από τη διάνοιξη και τις εκβαθύνσεις του λιμανιού, σε σαθρό έδαφος, σχεδόν δίπλα στη θάλασσα. Με δεδομένη την εμπειρία των καταστρεπτικών σεισμών του τέλους του 4^{ου} αιώνα και ίσως άλλων μικρότερων κατά τη διάρκεια της κατασκευής (522 μ.Χ), αναρωτιόμαστε με ποια λογική προχώρησαν σε τέτοιες αναλογίες μήκους και πλάτους (220 × 60 μέτρα), γνωρίζοντας τη σεισμογενή ιστορία της Κορίνθου καθώς και το υπέδαφος πάνω στο οποίο θεμελιώναν μία τέτοια ογκώδη Βασιλική. Μάλλον παρασύρθηκαν από την υπερεκτίμηση της τεχνικής τους, η οποία, σε τελική ανάλυση, υπέκυπτε μπροστά στην επιδεικτική διάθεση του εντυπωσιασμού των μη χριστιανών και του απώτερου σκοπού της, δηλ. την ορατή υπόμνηση της οριστικής επικράτησης του χριστιανισμού στην Ν. Ελλάδα.

Και οι άλλες παλαιοχριστιανικές Βασιλικές της Κορίνθου, όπως του Κρανείου, της Σκουτέλας, του Αγ. Κοδράτου, ήταν μεγάλες και επιβλητικές ως δημόσια κτίρια και συνάμα λειτουργικές, ως προς τον ναοκεντρικό χαρακτήρα της χριστιανικής λατρείας, αφού σύμπασα η χριστιανική κοινότητα (κατηχούμενοι και πιστοί), εκτός των δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων¹⁵⁵ συμμετείχαν στη λατρεία που γινόταν κυρίως εντός του ναού τουλάχιστον σε εβδομαδιαία βάση (κάθε Κυριακή). Καμία όμως από αυτές, αλλά και οποιαδήποτε άλλη στο χώρο της Μεσογείου, δεν μπορούσε να συγκριθεί με το καταπλήσσον μέγεθος και τον διάκοσμο της βασιλικής του Αγ. Λεωνίδα στο αρχαίο λιμάνι της Κορίνθου, στο Λέχαιο.

3.3 Η μετάβαση της λατρείας από τον παγανισμό στον χριστιανισμό στην Κόρινθο, με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα

Πολλά έχουν διατυπωθεί ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες, για τον τρόπο με τον οποίο επικράτησε ο χριστιανισμός στην Ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά τους υστερο-ρωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους και για την καθοριστική σημασία της αντιπαγανιστικής νομοθεσίας του Μ. Κωνσταντίνου, του Μ. Θεοδοσίου, του

---

¹⁵⁵ «...Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ περιεστῶτος λαοῦ, καὶ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων, καὶ ἐλέησον αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς, κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου.», απόσπασμα από την ευχή της Θείας Λειτουργίας του Μ. Βασιλείου.

Ιουστινιανού (και των διαδόχων τους) στην εξάπλωση του χριστιανισμού. Οι χριστιανοί κατηγορήθηκαν για βιαιότητες και καταστροφές ναών και αγαλμάτων, διώξεις φιλοσόφων, ιερέων αλλά και απλών οπαδών της παγανιστικής ειδωλολατρίας. Μεμονωμένα περιστατικά σταχυολογήθηκαν, διογκώθηκαν, παραποιήθηκαν και παρερμηνεύθηκαν εσκεμμένα από κύκλους των νεοπαγανιστών κυρίως, οι οποίοι συνδυάζουν την αρχαιολατρία με φυλετικές και εθνικιστικές αντιλήψεις. Απώτερος σκοπός ήταν να παρουσιαστεί ο χριστιανισμός, ο οποίος πρεσβεύει την ισότητα, ενότητα και σωτηρία όλων των ανθρώπων, ως εχθρός και διώκτης του Ελληνισμού¹⁵⁶.

Εμείς εδώ θα επιχειρήσουμε μια όσο το δυνατόν συντομότερη απάντηση στο τεράστιο αυτό θέμα, καθώς στην Κόρινθο -όπως προείπαμε- δεν καταγράφηκε φαινόμενο καταστροφής ή βίαιης μετάβασης στο χριστιανισμό κατά τον 4^ο, 5^ο μ. Χ. αιώνα, ούτε μετατροπή αρχαίου παγανιστικού χώρου λατρείας σε χριστιανική Εκκλησία προ της εγκαταλείψεως και αχρησίας του από τους παγανιστές ειδωλολάτρες. Υπάρχει κατά τον 6^ο αιώνα, όταν πια ο χριστιανισμός έχει επικρατήσει στην Κορινθία, μετατροπή χώρων παγανιστικών ιερών, σε χριστιανικούς χώρους λατρείας, όπως π.χ. η πιθανή μετατροπή του ιερού της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο σε τρίκλιτη Βασιλική, ή του Ισαίου της νότιας προβλήτας του λιμανιού των Κεχρεών σε πεντάκλιτη Βασιλική, καθώς και η δημιουργία μικρής χριστιανικής Βασιλικής βορειανατολικά του λόφου του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα, στην αγορά της Κορίνθου. Όλες όμως οι περιπτώσεις στην Κόρινθο παρατηρούνται μετά την ερήμωση και εγκατάλειψή τους ως χώρων παγανιστικής λατρείας από τους ειδωλολάτρες και οπωσδήποτε μετά τον καταστροφικό σεισμό του 551 μ.Χ., ο οποίος κατέστρεψε και τις περισσότερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Κορίνθου.

Εκείνο που υπάρχει επίσης, είναι ο «εξαγνισμός» ή «εξαγιασμός» θα λέγαμε, κυρίως αγαλμάτων και ειδωλολατρικών τάφων με το σημείο του Σταυρού, ώστε να χρησιμοποιηθούν από χριστιανούς. Έτσι π.χ. στον αριστερό μηρό αγάλματος της Αρτέμιδος που εκτίθεται στο αίθριο του Μουσείου της Αρχαίας Κορίνθου είναι χαραγμένο με σμίλη το σύμβολο του Σταυρού (†) ενώ ένα πολύ όμορφο άγαλμα «ερωτιδέως» (του θεού Έρωτα σε μικρή ηλικία) που δεν εκτίθεται ακόμη, έχει στο

¹⁵⁶ Αναλυτική και επαρκής απάντηση σε όλες αυτές οι κατηγορίες και παρεξηγήσεις έχει δοθεί, από ιστορικής, θεολογικής και αρχαιολογικής πλευράς στο βιβλίο του ομότιμου καθηγητή της Θεολογικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών π. Γεώργιου Μεταλληνού με τίτλο *Παγανιστικός Ελληνισμός ή Ελληνορθοδοξία* (απάντηση στη Νεοπαγανιστική πρόκληση) που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Αρμός στην Αθήνα το 2003 .

μέτωπό του το σημείο του Σταυρού (†) με κόκκινο χρώμα.

*Άγαλμα της Αρτέμιδος στο Μουσείο της Αρχ. Κορίνθου με χαραγμένο στο μηρό το σημείο του †
(φωτογ. συντάκτη)*

Παρατηρούμε επίσης χρήση τάφων των αρχαίων ειδωλολατρικών νεκροταφείων για χριστιανικές ταφές με τη χάραξη επί των προγενέστερων τάφων του σημείου του Σταυρού (†) (Χελιωτόμυλος, Παναγία) μονογραμμάτων ΧΡ, ΑΩ (=Χριστός) και συμβόλου ιχθύων (ΙΧΘΥΣ = Ιησούς Χριστός Θεού Υιός Σωτήρ).

Χριστιανική ταφή σε αρχαίο νεκροταφείο στην τοποθεσία Χελιωτόμυλος της Αρχ. Κορίνθου

Παρά το γεγονός ότι για « την Κορινθία δεν υπήρξε ανταγωνιστική σχέση μεταξύ χριστιανών και Εθνικών, η οποία θα μπορούσε να προκαλέσει την κατάρρευση ή την καταστροφή των μνημείων»,¹⁵⁷ όπως λέει ο Παπαφωτίου και αφήνει να εννοηθεί

¹⁵⁷ Α. Παπαφωτίου, ό.π., σ.211.

τόσο ο Πάλλας όσο και ο Γριτσόπουλος, είμαστε υποχρεωμένοι να αιτιολογήσουμε την μη ανταγωνιστική σχέση, την ήπια μετάβαση (Ch. Williams, W. Caraher) της Κορίνθου στο χριστιανισμό, αλλά και να δώσουμε μια γενικότερη απάντηση στην κατηγορία «καταστροφής αρχαίων μνημείων» από χριστιανούς.

Η «ήπια μετάβαση» της Κορίνθου στον χριστιανισμό και η «μή ανταγωνιστική» σχέση χριστιανών και εθνικών οφείλεται πιθανότατα:

α) Στη γεωγραφική της θέση, την γεωστρατηγική της σημασία και την κοινωνική και πολιτισμική διαστρωμάτωση του αστικού πληθυσμού της, όπως επίσης και στην περισσότερο «Ρωμαιοκορινθιακή» ανεκτικότητα ηθών, λατρειών και ιδεών. Η Κόρινθος, ως πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας, ήταν γεωστρατηγικής σημασίας κόμβος με τα λιμάνια της (Λέχαιο και Κεχριές) θαλάσσιων αλλά και χερσαίων μεταφορών. Εκτός λοιπόν από την κινητικότητα των εμπορευμάτων από Ανατολή σε Δύση και αντίστροφα, διέπρεπε και στην κινητικότητα φυλών, ηθών, ιδεολογικών ρευμάτων, λατρευτικών μορφών και θρησκευτικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων. Η εικόνα της πόλης, επειδή προήλθε από τους εποικισμούς των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στην ύστερη αρχαιότητα, ήταν πολυφυλετική και πολυσυλλεκτική. Έδινε την εντύπωση μιας περισσότερο Ρωμαϊκής μεγαλούπολης επηρεασμένης από τις εξωτικές λατρείες της Ανατολής και την ιερή πορνεία της Αφροδίτης των ελληνιστικών χρόνων, παρά εκείνη της αρχαιοελληνικής πόλης της Κορίνθου. Απέιχε πολύ από το ένδοξο κλασικό ελληνικό παρελθόν της και παρουσίαζε όλα τα παρακμιακά φαινόμενα της ρωμαϊκής ύστερης αρχαιότητας και τεράστιες κοινωνικές ανισότητες.

β) Στη θρησκευτική κρίση της ύστερης αρχαιότητας.

Είχε ξεκινήσει με την αμφισβήτηση των θεών της ελληνικής θρησκείας από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους πριν από το 5^ο π. Χ. αιώνα και συνεχίστηκε αυξητικά κατά την ύστερη αρχαιότητα. Πολλοί σπουδαίοι φιλόσοφοι πλήρωσαν ακριβά το τίμημα αυτό της αμφισβήτησης από την ίδια τους την πόλη, με θανάτους και εξορίες π.χ. ο Σωκράτης, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Πυθαγόρας, ο Στίλπων ο Μεγαρεύς, ο Διαγόρας ο Μήλιος, ο Ζήνων ο Ελεάτης, ο Σενέκας, ο Επίκτητος κ.ά.

Στα υστερορωμαϊκά χρόνια η κρίση που δημιούργησε η αυτοκρατορική λατρεία (θεοποίηση αυτοκρατόρων και συγγενών τους), η θεοποίηση της Ρώμης και η εισαγωγή θεοτήτων και εξωτικών ανατολικών λατρειών, οδήγησε τελικά σε θρησκευτική

αδιαφορία ακόμη και αθεΐα τη μεσαία αστική τάξη και τους μορφωμένους και σε συγκρητιστική επιμειξία θεοτήτων και δεισιδαιμονική τυπολατρία, όσους απλοϊκούς παγανιστές απέμειναν ακόμη, κυρίως στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ήταν θέμα χρόνου η εσωτερική δυναμική του χριστιανισμού, σε συνδυασμό με την

κρατική υποστήριξη στη νέα θρησκεία, να καταφέρει σχεδόν ακαριαία το τελικό πλήγμα στην αποθνήσκουσα παγανιστική ελληνορωμαϊκή θρησκευτικότητα της ύστερης αρχαιότητας.¹⁵⁸

*Ειδώλιο της θεοποιημένης Ρώμης από ανασκαφή στην περιοχή της «Παναγίας» στην Αρχαία Κόρινθο*¹⁵⁹

Ο Nilsson περιγράφει με γλαφυρότητα την κατάσταση του ελληνορωμαϊκού παγανισμού ως εξής : « Οι αρχαίοι θεοί κλονίζονταν. Δέχτηκαν καινούργιους συναδέλφους, που συγχρόνως τους

αντικατέστησαν και τους εξευτέλισαν ακόμα πιο πολύ. Οι άνθρωποι άρχισαν να λατρεύουν “τους κρατούντας”¹⁶⁰. Η διαπίστωση του Nilsson είναι ότι : « Αν συνοψίσουμε όλα τα σημεία και τις μεθόδους επιθέσεως θα δούμε ότι δεν έμεινε ούτε

¹⁵⁸ Ο Πausanias (2ος μ.Χ. αι.) αναφέρει πλήθος εγκαταλελειμμένων ναών της αρχαιοελληνικής θρησκείας στην ελληνική ύπαιθρο. Μόνο στην Αρκαδία π.χ. , στο κέντρο της Αρχαίας Κλασσικής Ελλάδας, ο Pausanias (στα *Αρκαδικά*) αναφέρει πλήθος ναών ερειπωμένων, δίχως στέγη, και εγκαταλελειμμένων: της Αφροδίτης (9, 6), της Αθηνάς (14, 4), της Αφροδίτης (12, 6), του Απόλλωνα (15, 4), του Ερμή (17, 1), της Αφροδίτης (24, 6), των Δώδεκα θεών (25, 3), της Ήρας (26, 2), της Δήμητρας (29, 5), του Ερμή (32, 1), του Ερμή (30, 6), των Μουσών (32, 2), του Άρη (32, 3), της Αρτέμιδος (35, 5), της Αθηνάς (36, 7), της Αφροδίτης (41, 10), της «Μητρός των θεών» (44, 1), της Αρτέμιδος (53, 11) και του πυθίου Απόλλωνα (54, 5). Αναρωτιέται λοιπόν κανείς, πόσο να συρρικνώθηκε η θεοσέβεια προς τους αρχαίους θεούς και δεν αναστυλώνονταν τόσοι ναοί μεγάλων θεών από τους Έλληνες; Ο Χριστιανισμός ήταν υπό διωγμόν την περίοδο αυτή. Η αντιπαγανιστική νομοθεσία των χριστιανών αυτοκρατόρων θα εμφανιστεί μετά από δυο ολόκληρους αιώνες. Μήπως επειδή δεν τους ενδιέφερε πια και τόσο το Δωδεκάθεο; Κι αν αυτό συνέβαινε στην απομονωμένη και περικλειστη γεωγραφικά Αρκαδία, τότε τι να συμπεράνουμε για πιο κοσμοπολίτικες περιοχές, όπως η Κορινθία και για αστικά κέντρα, όπως η Κόρινθος ;

¹⁵⁹ G. D. R. SanTERS, «Archaeological Evidence for Early Cristianity and the End of Hellenistic Religion in Corinth», στο : *Urban religion in Roman Corinth*, 2005, Harvard University Press.

¹⁶⁰ M. P. Nilsson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής θρησκείας*, μτφρ. Αικατερίνης Παπαθωμοπούλου, (εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα ά.χ.) , σ. 299.

μια πέτρα όρθια από το οικοδόμημα της παλαιάς θρησκείας που ερειπώθηκε εντελώς την Ελληνιστική περίοδο».¹⁶¹

γ) Στην ακμαία χριστιανική εκκλησία της Κορίνθου.

Η Κόρινθος είχε πλούσια αποστολική παράδοση και ισχυρή χριστιανική εκκλησιαστική κοινότητα. Ο «απόστολος των εθνών», Παύλος ο οποίος άνοιξε τους ορίζοντες του χριστιανισμού κυριολεκτικά εις « πάντα τα έθνη» (Μτθ. 28,19) διέμενε επί ενάμισι έτος (50 - 52 μ. Χ.) στην Κόρινθο, κατόπιν οράματος κατά το οποίο, σύμφωνα με την περιγραφή του βιβλίου των Πράξεων, είδε τον ίδιο τον Χριστό να τον παροτρύνει στην διάδοση του Ευαγγελίου¹⁶² και έστειλε στους Κορινθίους δυο (τουλάχιστον) εξαιρετικές επιστολές. Στους μεταποστολικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους ισχυρές εκκλησιαστικές προσωπικότητες με θεολογικό κύρος και ορθόδοξη τοποθέτηση στα θέματα Πίστεως, αναδείχθηκαν στην ηγεσία της Εκκλησίας της.

Ο Ρ. Brown αναφερόμενος στον 4ο μ.Χ αιώνα θεωρεί «πολύ σημαντικότερο για το άμεσο μέλλον του χριστιανισμού... ότι οι ηγέτες της χριστιανικής Εκκλησίας, ειδικά στον ελληνικό κόσμο μπόρεσαν να ταυτιστούν με την κουλτούρα, τις βλέψεις και τις ανάγκες του μέσου εύπορου πολίτη».¹⁶³ Έτσι π.χ. ο Πρίσκοις, ο Διονύσιος ο Α΄ και ο Βακχύλος τον 2^ο αιώνα, ο Ησίοδος, ο Επίκτητος και ο Δωρόθεος τον 4^ο, ο Αλέξανδρος, ο Περιγένης και ο Πέτρος τον 5^ο αιώνα, ο Θεόδωρος τον 6^ο αιώνα κ.ά., ήταν πρόσωπα που συνέβαλαν με το λόγο, το παράδειγμα, τα συγγράμματα και την δράση τους, στην διάδοση και επικράτηση του χριστιανισμού, όχι μόνο στα όρια της Κορινθίας αλλά σε όλη την νότια Ελλάδα και κυρίως στην Πελοπόννησο.

Η εξάπλωση λοιπόν του χριστιανικού μηνύματος στην Κόρινθο μεταδιδόταν από ισχυρές εκκλησιαστικές προσωπικότητες με συνέπεια λόγων και έργων, οι οποίες με την χριστιανική διδασκαλία και την αγιότητά τους κάλυπταν το κενό που δημιουργήθηκε από την ανασφάλεια την αδιαφορία και την θρησκευτική και ηθική κρίση κατά την ύστερη αρχαιότητα.

δ) Στην αντιπαγανιστική νομοθεσία.

Καθοριστική ήταν για το μέλλον του χριστιανισμού η σταθερή απόφαση των

¹⁶¹ στο ίδιο, σ. 295.

¹⁶² «...Εἶπε δὲ ὁ Κύριος δι' ὄραματος ἐν νυκτὶ τῷ Παύλῳ· Μὴ φοβοῦ, ἀλλὰ λάλει καὶ μὴ σιωπήσης, διότι ἐγὼ εἰμι μετὰ σοῦ, καὶ οὐδεὶς ἐπιθήσεται σοὶ τοῦ κακῶσαι σε, διότι λαὸς ἐστὶ μοι πολλὸς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ· ἐκάθισέ τε ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ἕξ διδάσκων ἐν αὐτοῖς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ.» Πρξ. 18, 9-11.

¹⁶³ Ρ. Brown, ό.π. σ.88.

Ρωμαίων χριστιανών αυτοκρατόρων, από τον Μ. Κωνσταντίνο¹⁶⁴ και μετά (Μ. Θεοδοσίου και διαδόχων του, Ιουστινιανού κ.ά με εξαίρεση τον Ιουλιανό 361-363 μ.Χ., του οποίου ο τρόπος επαναφοράς του παγανισμού με τη βία είχε μάλλον το αντίθετο αποτέλεσμα), να επιβάλουν τον χριστιανισμό ως μοναδική θρησκεία της αυτοκρατορίας, που θα τους εξασφάλιζε τη θρησκευτική ομοιογένεια του πληθυσμού, αλλά και τον έλεγχο μόνο μιας και όχι πολυάριθμων θρησκευτικών πεποιθήσεων, γι' αυτό και έδωσαν τόση σημασία στην επίλυση των δογματικών διαφορών που αναφύονταν, συγκαλώντας και προεδρεύοντας στις Οικουμενικές Συνόδους, σε αντιδιαστολή με την παλιά κρατική επιλογή της θρησκευτικής ανοχής των ελληνιστικών χρόνων.

Η αυστηρή αντιπαγανιστική νομοθεσία, που έφτανε μέχρι και τη θανατική ποινή για όσους συμμετείχαν σε λατρευτικές παγανιστικές τελετές ή κατέφευγαν στην μαντεία, διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό την οριστική επικράτηση του χριστιανισμού για πολιτικούς λόγους. Απ' ό,τι φαίνεται όμως από τα αρχαιολογικά ευρήματα «οι αυστηρές αυτές διατάξεις δεν εφαρμόζονταν συστηματικά και τακτικά.»¹⁶⁵

Σίγουρα αυθαίρετες ερμηνείες της αντιπαγανιστικής νομοθεσίας οδήγησαν σε οχλοκρατικές βιαιότητες και καταστροφές κάποιων ειδωλολατρικών λατρευτικών χώρων και αντικειμένων (αγαλμάτων, βωμών), ούτε όμως γενικεύτηκαν τέτοιες πρακτικές -στον ελληνικό χώρο τουλάχιστον- ούτε θεσμοθετήθηκαν ποτέ με αποφάσεις ή κανόνες συνόδων ούτε επικροτήθηκε ποτέ από τους Πατέρες της Εκκλησίας η βίαιη επιβολή της χριστιανικής πίστεως σε αλλόθρησκους¹⁶⁶. Για το αν το χριστιανικό imperium ενίοτε χρησιμοποίησε βία στη διάδοση της πίστεως για τους δικούς του λόγους, δεν είναι υποχρεωμένη η Εκκλησία να απολογείται διαρκώς. Η

¹⁶⁴ στο ίδιο σ. 88 : «...ο ασπασμός του χριστιανισμού από ένα Ρωμαίο αυτοκράτορα τον Κωνσταντίνο το 312, δεν θα μπορούσε να συμβεί – ή, αν συνέβαινε θα αποκτούσε ένα τελείως διαφορετικό νόημα - αν δεν είχε προηγηθεί, επί δύο γενεές, ο ασπασμός της κουλτούρας και των ιδανικών του ρωμαϊκού κόσμου από τον χριστιανισμό».

¹⁶⁵ Μίλων Ανάστος, ό.π., σ.σ.344-345.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος γράφει ότι είναι ύβρις πρὸς τὸν Θεὸν νὰ τοῦ ζητᾶμε πράγματα ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν μας [PG 51, 363, Περὶ τοῦ μὴ δημοσιεύειν τὰ ἁμαρτήματα τῶν ἀδελφῶν, μηδὲ κατεύχεσθαι τῶν ἐχθρῶν, 11]. Ο Άγιος Ιωάννης ὁ Δαμασκηνὸς «Δεν εἶναι ἀρετὴ αὐτὸ που γίνεται μετὰ τῆς βίας» γράφει [PG 94, 924A, Ἔκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, Β΄ 12]. Ο Μέγας Βασίλειος γράφει : « Ὁ Θεὸς δεν ἀγαπᾷ αὐτὸ που γίνεται ἀναγκαστικά, ἀλλὰ αὐτὸ που κατορθώνεται μετὰ τὴν ἀρετὴ. Ἡ δὲ ἀρετὴ ἐπιτυγχάνεται μετὰ τὴν ἐλευθέρη προαίρεση», [PG 31, 345B, Ὅτι οὐκ ἐστὶν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, 7]. Ο Άγ. Αὐγουστίνος: «Πολλοὶ Ἐθνικοὶ ἔχουν τὰ εἰδῶλα στα κτήματα τοῦς. Πρέπει νὰ πάμε ἐκεῖ καὶ νὰ καταστρέψουμε; Ὁχι, διότι οἱ πρῶτες μας προσπάθειες εἶναι νὰ σπάσουμε τὰ εἰδῶλα στις καρδιὲς τοῦς... Κηρύττουμε κατὰ τῶν εἰδώλων, τὰ βγάζουμε ἀπὸ τὶς καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων. Εἴμαστε διῶκτες τῶν εἰδώλων; τὸ ὁμολογοῦμε δημοσίως. Εἴμαστε λοιπὸν καὶ διατηρητὲς τῶν εἰδώλων; Ἐγὼ δεν τὰ ἀγγίζω, ἂν δεν ἔχω τὴν ἐξουσία. Δεν τὰ ἀγγίζω, ὅταν ὁ κύριος τῆς ἰδιοκτησίας παραπονεῖται γι' αὐτὸ.» (Αὐγουστίνου, Sermo LXII, 17 καὶ 18, PL 38, 423A).

εξουσία των αυτοκρατόρων, ως γνωστόν, ήταν απόλυτη και ανεξέλεγκτη. Άλλωστε και η ίδια ένοιωσε την βίαιη επιβολή της πολιτικής θέλησης και ειδωλολατρών (Ιουλιανός) και χριστιανών εικονομάχων και αιρετικών αυτοκρατόρων. Διωγμούς, καταστροφές έργων τέχνης και εικόνων, μαρτύρια (π.χ. Ι. Δαμασκηνός, Μάξιμος Ομολογητής, Θεοφάνης ο Γραπτός κ.ά), εξορίες και δημεύσεις περιουσιών γνώρισε πολλές φορές η Εκκλησία, όταν με παρρησία θέλησε να κρατήσει ανόθευτη την πίστη, το δόγμα και το ήθος της.

ε) Στο περιεχόμενο της χριστιανικής διδασκαλίας για την αγάπη, την ελευθερία του προσώπου και τον σεβασμό των επιλογών του.

Η εύληπτη διδασκαλία του Ευαγγελίου, στην οποία κυρίως οφείλεται η επικράτηση του χριστιανισμού αποκλείει κατηγορηματικά τη βία. Από τη φράση του Χριστού στους μαθητές του «Εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθείτω μοι» (Μτθ.16,24) ως το «Ἀπόστρεψον σου τὴν μάχαιραν εἰς τὸν τόπον αὐτῆς· πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν ἐν μαχαίρῃ ἀποθανοῦνται.» (Μτθ.26,52) και από το «ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους» (Ιω.13,34), μέχρι το «...ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ ἀγαθοποιεῖτε...»(Λκ. 6, 35).

Η σύνοδος της Ελβίρας στην Ισπανία «... κάπου μεταξύ 295 και 314 διακήρυξε με τον 60^ο κανόνα της ότι όποιος κακοποιηθεί από εθνικούς επειδή κατέστρεψε τα είδωλά τους , δεν επρόκειτο να θεωρηθεί μάρτυρας »¹⁶⁷, «ενώ οι κανόνες 58 και 84 της Συνόδου της Καρθαγένης (419 μ.Χ.) ζητούν από τους βασιλείς να « εξαλείψουν τα εγκαταλείμματα των ειδώλων τα κατά πάσαν την Αφρικήν» και ταυτόχρονα « η Σύνοδος επιφόρτησε τους επισκόπους με την καταστροφή των χριστιανικών ναυδρίων που είχαν εγερθεί αυθαίρετα από δεισιδαίμονες χριστιανούς (κανόνας 83), όμως την καταστροφή των παγανιστικών ιερών δεν την ανέθεσε στους επισκόπους»¹⁶⁸.

Μεμονωμένες περιπτώσεις εκκλησιαστικών ηγετών με υπερβάλλοντα ζήλο και εκρηκτικό χαρακτήρα (π.χ. Θεόφιλος Αλεξανδρείας) καταδικάζονταν και τότε στην εποχή τους και στο χωροχρονικό τους πλαίσιο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ζηλωτή και εριστικού αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας προς τον οποίο απέστειλε επιστολές ο ομόδοξος του ασκητής Αγ. Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης, στις οποίες τον

¹⁶⁷ Θ. Παπαθανασίου, *Η Εκκλησία γίνεται όταν ανοίγεται (Η ιεραποστολή ως ελπίδα και ως εφιάλτης)*, (εκδ. Εν Πλώ , Αθήνα 2008), σ.242.

¹⁶⁸ στο ίδιο , σ.σ. 250-251.

επιτιμιά. « Κατηγορείσαι » του γράφει, «ότι επιδιώκεις τα του Χριστού με ανορθόδοξο τρόπο» και «του ζητεί να καταπαύσει τις έριδες και να μην απεργάζεται αιώνια διχόνοια υπό το προσωπείο της ευσεβείας» (Ισίδωρος Πηλουσιώτης, *Επιστολαί Α΄*, τί και τό, Κυρίλλω Αλεξανδρείας, P.G. 78,361 C και 392 C αντίστοιχα).¹⁶⁹ Σε άλλη περίπτωση λέει πάλι ότι «η σωτηρία των ανθρώπων δεν οικοδομείται με τη βία και την επιβολή αλλά με την πειθώ και την προσήνεια». (*Επιστολαί Β΄* Παύλω περί Ιούδα του προδότου, P.G. 78, 573 B).

Χωρίς να έχουμε πρόθεση να δικαιολογήσουμε οποιαδήποτε πράξη βίας και καταστροφής ναών αλλοθρήσκων, πρέπει να αναφέρουμε ότι η λογική της «σύγκρουσης Θεών» του «διαγωνισμού» και της «διαδοχής», ακόμη και της «σύλησης» και καταστροφής των ιερών και οσίων του αντιπάλου, ήταν έννοιες κοινά αποδεκτές στην ύστερη ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, ανάμεσα σε ανθρώπους που είχαν πολλές φορές την ίδια θρησκευτική πίστη.

Έτσι π.χ. ο Πολύβιος αναφέρει ότι το 219 π. Χ. ο στρατηγός των Αιτωλών Δωρίμαχος πυρπόλησε το ιερό της Δωδώνης, κατέστρεψε τα αναθήματα και «κατέσκαψε την ιεράν οικίαν», (Πολυβίου *Ιστορίαι*, 4, 67, 3), ενώ περιγράφει και πολλά τέτοια περιστατικά καταστροφών από τον Φίλιππο, βασιλιά της Μακεδονίας, των ιερών των πόλεων που κατελάμβανε. Δεν άφηνε λίθον επί λίθου για να μην ξαναχτιστούν τα ξεθεμελιωμένα ιερά : « ... πρὸς τὸ μηδὲν ἀνασταθῆναι τῶν κατεφθαρμένων.» (Πολυβίου *Ιστορίαι*, 21, 1). Κατά τον ιστορικό, οι καταστροφές αυτές δεν αποτελούν βάρβαρες πράξεις διότι «ἀναγκάζουσιν οἱ τοῦ πολέμου νόμοι καὶ τὰ τούτου δίκαια» (Πολυβίου *Ιστορίαι*, 5,11,3). Παρόμοια περιστατικά περιγράφονται και από τον Στράβωνα, τον Πausανία, τον Τίτο Λίβιο, τον Πλούταρχο και τον Πλίνιο τον νεώτερο. Ο Στράβων π.χ. αναφέρει ότι τα περισσότερα από τα καλλιτεχνήματα των ειδωλολατρικών ναών της Ρώμης και των γύρω πόλεων προέρχονταν από τη ληλασία της Κορίνθου το 146 π. Χ. από τον Μόμμιο, ο οποίος περισσότερο «γενναιόδωρος παρά φιλότεχνος» τα χάριζε για την υστεροφημία του, χωρίς πολλά χρήματα .

Η πρακτική της καταστροφής στηριζόταν στην ιδέα ότι οι θεοί δεν προστάτευαν την πόλη από τον κατακτητή, ενώ οι θεοί του κατακτητή τον βοήθησαν να νικήσει και να εκτοπίσει τους θεούς του ηττημένου. Έτσι είτε κατέστρεφε ναούς οπότε «σήμαινε κατά περίπτωση ήττα, εκδίωξη, κατάργηση του αντιπάλου Θεού»¹⁷⁰ και την

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ.245.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ.228.

επισφράγιση της πλήρους επικράτησης του επικυρίαρχου κατακτητή, είτε «τα τιμούσε, και πάλι [προσφέροντας ευχαριστήριες θυσίες], όμως για να δείξει τώρα ότι οι ξένοι θεοί αδιαμαρτύρητα τον αποδέχονταν ως κυρίαρχο»¹⁷¹.

Αυτή ήταν η «λογική της σύγκρουσης και της διαδοχής θεών» που τη συναντούμε και αργότερα π.χ. στην περίπτωση της κατάληψης των Ιεροσολύμων το 614 μ.Χ. από τους Πέρσες, οι οποίοι πυρπόλησαν τον ναό του Παναγίου Τάφου και «αιχμαλώτισαν» τον Τίμιο Σταυρό μεταφέροντάς τον στην Κτησιφώντα «απογυμνώνοντας έτσι την ηττημένη πόλη από τη θεϊκή της σκέπη»¹⁷².

Η λογική του «διαγωνισμού» και της κατίσχυσης του αληθινού Θεού συναντάται και στην Παλαιά Διαθήκη μεταξύ του Μωυσή και των μάγων του Φαραώ, του προφήτη Ηλία και των ιερέων του Βάαλ, στη μονομαχία Δαβίδ και Γολιάθ και μεταξύ Νέστορα και Λυαίου στο μαρτύριο του Αγίου Δημητρίου (κατά την χριστιανική πλέον περίοδο) κ.ά. Ο P. Brown λέει ότι «οι άγιοι της ύστερης αρχαιότητας αντίθετα από τους Ευρωπαίους ιεραποστόλους των νεότερων χρόνων δεν ασκούσαν ωμή βία, αλλά μιλούσαν έμπρακτα μια κοινά αποδεκτή γλώσσα που έπειθε: αυτήν της σύγκρουσης θεών».¹⁷³

Τη μετατροπή των παγανιστικών ιερών σε χριστιανικούς χώρους λατρείας πολλοί ερευνητές την εκλαμβάνουν ως εκδήλωση «διαδοχής» και «συνέχειας». Έτσι η μετατροπή του Παρθενώνα στην Αθήνα σε ναό της Παναγίας Αθηνιώτισσας (με τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Σουμελά), του ναού του Ηφαίστου στο Θησείο που μετατράπηκε σε ναό του Αγίου Γεωργίου, του ιερού της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο και του Ισαίου στις Κεχριές, εντάσσονται λιγότερο ή περισσότερο σε αυτή τη λογική.

Συνδυασμό των αντιλήψεων της *διαδοχής*¹⁷⁴ της *συνέχειας* και του *εξαγνισμού* που αναφέραμε αρχικά με τη χάραξη του σημείου του Σταυρού σε παγανιστικά ιερά και λατρευτικά αντικείμενα, συναντάμε στην Κόρινθο, αλλά μάλλον αυτή ήταν και η συνήθης πρακτική στην διάδοση της χριστιανικής πίστεως, της μη καταστροφής δηλαδή, αλλά του εξαγνισμού και της μετατροπής των χώρων της παγανιστικής λατρείας σε χριστιανικούς. Έτσι περί το 601 μ.Χ. ο Αγ. Γρηγόριος ο Μέγας (πάπας

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ.225.

¹⁷² Στο ίδιο, σ.229.

¹⁷³ Στο ίδιο, σ.230.

¹⁷⁴ «Σύμφωνα με τη διαδοχή Θεών, ο χώρος ο αφιερωμένος στο θείο αναγνωριζόταν ως ιερός και συνέχιζε να λειτουργεί ως τέτοιος, προσφερόταν όμως πλέον στο νικητή θεό. Χριστιανοί και εθνικοί συμφωνούσαν ότι τα ιερά δεν ήταν μόνο τοίχοι, αλλά τόποι υπερφυσικής παρουσίας. Για τους χριστιανούς όμως οι οικήτορες ήταν δαίμονες ...», στο ίδιο, σ.232.

Ρώμης) έδωσε « οδηγίες στον ηγούμενο Μέλλιτο που διακονούσε τον ευαγγελισμό των Άγγλων, να μην καταστρέφει τους παγανιστικούς ναούς, αλλά μόνο τα είδωλά τους, τους δε ναούς να τους εξαγνίζει από τους δαίμονες με αγιασμό και να τους μετατρέπει σε εκκλησίες. Η σκέψη του Γρηγορίου (όπως ο ίδιος την εκθέτει) ήταν ότι οι παγανιστές θα διευκολύνονταν να δεχτούν τον Χριστιανισμό, ακριβώς επειδή θα έβλεπαν ένα είδος εξέλιξης της πίστης τους και θα αντικαθιστούσαν βαθμιαία τη λατρεία των θεών τους με εορτές της Εκκλησίας.»¹⁷⁵

Από αρχαιολογικής και ανασκαφικής πλευράς τώρα, διαπιστώνουμε ότι αν η καταστροφή ναών και αγαλμάτων ήταν γενικευμένη και συνήθης πρακτική των χριστιανών, τότε στους ιερούς τόπους γένεσης της αρχαίας ελληνορωμαϊκής θρησκείας δεν θα υπήρχε λίθος επί λίθου. Αντίθετα παρατηρούμε ότι τόσο στην Αθήνα, όσο και στους Δελφούς, στη Ολυμπία, στη Δωδώνη, στη Μ. Ασία, στην Ιταλία, στη Σικελία, κ.α. διασώθηκαν σε γενικά καλή κατάσταση ναοί ειδωλολατρικοί και ιερά, που η εγκατάλειψη, οι επιδρομές, οι αρπαγές, η ιεροσυλία και ο χρόνος θα είχαν εξαλείψει κάθε ίχνος τους, αν δεν είχαν πολλά απ' αυτά μετατραπεί σε χριστιανικά ιερά. Οι πολυχρόνιες έρευνες της καθηγήτριας Πολύμνιας Αθανασιάδη καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι : « Ο βανδαλισμός ιερών αντικειμένων (από χριστιανούς Έλληνες) ήταν πράξη σπάνια στην Ελλάδα » και «μεμονωμένη», ενώ « Οι εκκλησίες και τα παρεκκλήσια που βρέθηκαν σπαρμένα μέσα και γύρω από το τέμενος του Απόλλωνα (στους Δελφούς) υπογραμμίζουν τη συνέχιση της πανάρχαιας θρησκευτικής παράδοσης του τόπου».¹⁷⁶ Επίσης ο αρχαιολόγος Άγγελος Χωρέμης στην αλληλογραφία του προς τον π. Γεώργιο Μεταλληνό επισημαίνει ότι : «Τα μεγάλα κέντρα... της αρχαίας λατρείας, εκείνα ακριβώς που λογικά θα έπρεπε να υποστούν τη μεγαλύτερη καταστροφή, όπως οι Δελφοί, η Ολυμπία, η Δωδώνη, τα ιερά των Αθηνών κ.ά δεν φαίνεται ανασκαφικά τουλάχιστον, να έπαθαν ζημιές από ανθρώπινο χέρι στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ.»¹⁷⁷

Αρχαιολογικά και ιστορικά, τουλάχιστον στο χώρο της Κορινθίας, καταστροφές ή μετατροπές εν ενεργεία ειδωλολατρικών ιερών σε χριστιανικές εκκλησίες δεν υπάρχουν. *Εξαγνισμοί και μετατροπές χώρων* υπάρχουν, αν και ελάχιστες, μέσα στο πνεύμα της *συνέχειας* και της *διαδοχής* που περιγράψαμε παραπάνω και μάλιστα μετά την οριστική εγκατάλειψή τους από τους παγανιστές, λόγω ασφαλώς του φόβου

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ.233.

¹⁷⁶ π. Γεωργίου Μεταλληνού, *Παγανιστικός Ελληνισμός ή Ελληνορθοδοξία;* (απάντηση στη Νεοπαγανιστική πρόκληση), (εκδ.Αρμός, Αθήνα 2003), σ.σ.133-134.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 135.

κυρίως παρά της εφαρμογής της αντιπαγανιστικής νομοθεσίας των πρώτων χριστιανών αυτοκρατόρων, αλλά και της θρησκευτικής αδιαφορίας της αστικής τάξης της ύστερης αρχαιότητας. Αν εφαρμοζόταν αυστηρά η αντιπαγανιστική νομοθεσία στην Κόρινθο, ευρήματα που ανάγονται και στον 5^ο ακόμα μ.Χ αι., από την λατρεία του Ασκληπιού, της Ίσιδας, του Σάραπι, της Δήμητρας και Κόρης, αλλά και της Εβραϊκής Συναγωγής της Κορίνθου, δεν θα υπήρχαν.

Συγχρόνως η επιβίωση και διατήρηση της παραδοσιακής παγανιστικής θρησκείας, (που άρχισε να φθίνει από το τέλος του 2^{ου} μ.Χ αιώνα) χωρίς συγκρούσεις¹⁷⁸ παράλληλα με τον χριστιανισμό, μέχρι και τα τέλη του 5^{ου} αι. στην Κόρινθο, ενθάρρυνε την δημιουργική αφομοίωση και των εκχριστιανισμό συμβόλων, αρχιτεκτονικών στοιχείων και λατρευτικών πρακτικών στον χριστιανικό χώρο.

Ο αρχαϊκός ναός του Απόλλωνα με φόντο στον απέναντι λόφο την εκκλησία της Παναγίας, ανάμεσά τους είναι η πλακόστρωτη από τους Ρωμαίους «οδός Λεχαίου» που οδηγούσε στο λιμάνι.

¹⁷⁸ Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του James Walters στην εργασία «Civic Identity in Roman Corinth and Its Impact on Early Christians» στο edited by Daniel N. Schowalter and Steven J. Friesen, *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, 2005, σ.σ.397 – 418, όπου σημειώνει ότι η απουσία θρησκευτικών συγκρούσεων της χριστιανικής κοινότητας της Κορίνθου με αλλόθρησκες κοινότητες, είχε αποτέλεσμα πιο εσωτερικές συγκρούσεις [εντός της Εκκλησίας της Κορίνθου]. Φαίνεται αυτό στις κατά καιρούς διχογνωμίες σχετικά με την αντιμετώπιση π.χ της βρώσης των ειδωλοθύτων, της αντιμετώπισης της αιμομειξίας, της εκκλησιαστικής τάξης και ιεραρχίας κ.ά. : «...The lack of conflict between the Corinthian Christian community and outsiders was—at least in part—the result of the changing civic identity of Roman Corinth noted above.... Paradoxically, the lack of conflict with outsiders resulted in more internal conflicts, because potential converts faced fewer of the social pressures that would have deterred persons of status from converting. Corinth—and the Corinthian Christian community—permitted persons of varying social strata, varying levels of commitment, and varying sorts of allegiances to identify in some measure with the church. Conflict was inevitable!»

Ο William R. Caraher στη διατριβή του με τίτλο «Εκκλησία, κοινωνία και το ιερό στην πρώιμη χριστιανική Ελλάδα», μελετώντας τη σχέση της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής και της υστερορωμαϊκής κοινωνίας παρατηρεί ότι «...η προφανής σπανιότητα χριστιανικών θεαματικών φαινομένων στην Ελλάδα, όπως η καταστροφή ναών ή οι ασκητικοί άθλοι των χριστιανών αγίων, ίσως υπαγόρευσε μια προσέγγιση στη χριστιανική αρχιτεκτονική, η οποία εκχριστιάνισε και εγκαθίδρυσε αμοιβαίους δεσμούς μεταξύ των υπαρχουσών παραδόσεων και της νέας κοσμολογίας, που βασιζόταν στη χριστιανική θεολογία». Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «Τελικά, ο εκχριστιανισμός στην Ελλάδα προέκυψε ως μια προσέγγιση, η οποία ούτε εκρίζωσε προηγούμενες εκφράσεις κοινωνικής και θρησκευτικής τάξης ούτε τις αποδέχθηκε, αλλά πρότεινε ένα τρίτο δρόμο, που φανερώνεται στη χριστιανική αρχιτεκτονική.»¹⁷⁹

Συνοψίζοντας λοιπόν θα θέλαμε να επισημάνουμε :

Από ορθόδοξης θεολογικής πλευράς δεν δικαιολογείται καμία περίπτωση χρήσης βίας στην διάδοση της πίστεως, ενώ ο σεβασμός της ελευθερίας της συνείδησης και της εκούσιας επιλογής του χριστιανισμού ως θρησκευτικού πιστεύω, τουλάχιστον από τη μεριά του Ευαγγελίου, των εκκλησιαστικών θεσμών, των Συνόδων και των Πατέρων της Εκκλησίας είναι αναμφισβήτητα. Οποιαδήποτε εκτροπή κι αν έγινε στην ιστορία της ανθρωπότητας στο όνομα του Χριστού, δεν σημαίνει ότι εκφράζει και την αλήθεια του Ευαγγελίου. Η ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας γενικά δείχνει ότι σχεδόν πάντα ήταν με το μέρος του θύματος και όχι του θύτη, γιατί ενστερνιζόταν τη δυναμική του μαρτυρίου, για την οποία οι χριστιανοί θαυμάζονταν από τους εθνικούς. Σύμφωνα με αυτήν τη δυναμική ο Μάρτυρας είναι εκείνος που μέσα στην ιστορία τυπικά ηττάται και πεθαίνει. Η ήττα του όμως αυτή είναι ουσιαστικά μια αληθινή νίκη κατά του θανάτου και ο Μάρτυρας είναι τελικά ο αληθινός νικητής, όπως ακριβώς κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα αντικρίζει κανείς τον Χριστό μέσα στην ταπείνωσή Του και χάρη στην άκρα ταπείνωσή Του «...κατάστικτον τοις μώλωπι και πανσθενουργόν...». (4^ο τροπάριο της Δ' ωδής του Κανόνος του όρθρου του Μ. Σαββάτου).¹⁸⁰

¹⁷⁹ «Furthermore, the apparent rarity of Christian spectacles in Greece, such as the destruction of temples or the ascetic feats of Christian holy men, perhaps necessitated an approach to Christian architecture that Christianized and established reciprocal links between existing traditions and a new cosmology based in Christian theology.... Consequently Christianization in Greece emerged as an approach which neither eradicated previous expressions of social and religious order nor accepted them, but proposed a third path evident in Christian architecture.»

William R. Caraher διδακτορική διατριβή στην φιλοσοφία με τίτλο :« Church society, and the sacred in early Christian Greece », The Ohio State University,(2003), σ.256.

¹⁸⁰ Θ. Παπαθανασίου , ό.π., σ.243.

Μεθοδολογικά πάλι, θεωρούμε τεράστιο λάθος να ερμηνεύονται με σύγχρονες εικαστικές, θρησκευτικές και κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις γεγονότα π.χ. του 4^{ου}, 5^{ου} και 6^{ου} μ. Χ. αιώνα, αποκομμένα από το χωροχρονικό τους πλαίσιο και την αμέσως προηγούμενη ή την επόμενη ιστορική και πολιτισμική συνάφειά τους. Ακόμη πιο μεγάλο λάθος είναι να υποτάσσεται και να παραποιείται επιλεκτικά η ιστορική πραγματικότητα για ιδεολογικούς, ρομαντικούς ή ακόμη περισσότερο για εθνοφυλετικούς σκοπούς.¹⁸¹ ...

Τέλος κλείνουμε με την εύστοχη διαπίστωση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, η οποία ισχύει ακριβώς και στην περίπτωση της μετάβασης της Κορίνθου από παγανισμό στον χριστιανισμό, ότι: «« ή μεταβάση από την ειδωλολατρία στο χριστιανισμό ήταν έκουσια και φυσική συνέπεια ενός όλοένα ευρυνόμενου κοινωνικού κινήματος. Η ειδωλολατρία είχε αποτύχει να ικανοποιήσει την ανάγκη για μία θρησκεία σωτηρίας, πού όπως αποδείχτηκε από τα ίδια τα πράγματα, ο χριστιανισμός κατόρθωσε να ικανοποιήσει. Ούτε οι αρχαίοι θεοί, ούτε οι νέες μυστηριακές θρησκείες ... ούτε η φιλοσοφία τῶν « ἔθνικῶν», ούτε οί θρησκευτικές τελετουργίες μπόρεσαν να πείσουν ἀξιολογο ἀριθμὸ πιστῶν να μείνουν σταθεροί στο ἀρχαῖο πάνθεον και να ἀγνοήσουν τὸ χριστιανικὸ Εὐαγγέλιο. Ὑπὸ αὐτές τις συνθήκες δεδομένου ὅτι ἡ ειδωλολατρία δεν εἶχε γοητεία, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ Καινὴ Διαθήκη ἀσκοῦσε ἀκατανίκητη ἔλξη, θὰ πιστεῦε κανεὶς ὅτι ἡ καταπιεστικὴ νομοθεσία ... θὰ εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀχρήστη, ἂν ὁ Ἰουστινιανὸς και οί προκάτοχοί του ἦταν περισσότερο ὑπομονετικοί.»¹⁸²

¹⁸¹ «Επειδή ευτύχησε το γένος των Ελλήνων να προσφέρει τη γλώσσα και τον πολιτισμό του στη χριστιανική πίστη, να δανείσει τον απίστευτο δυναμισμό του στην Εκκλησία, αυτό δεν σημαίνει με κανέναν τρόπο πώς το ελληνικό έθνος, υπερτερεί των άλλων, αναγόμενο σ' ένα νέο είδωλο. Μια τέτοια εκτροπή είναι βαθιά αντιχριστιανική. Ο Θεός δεν είναι ιδιοκτησία κανενός λαού. Το ίδιο σφάλμα διέπραξαν οι Εβραίοι και έχασαν αυτό που πίστευαν αποκλειστικά δικό τους προνόμιο, το Θεό. Η αληθινή χριστιανική πίστη καταλύει κάθε είδους είδωλο. Άλλωστε η ειδωλολατρία ταυτίζεται με το στατικό, το παγιωμένο, το *hottor religiosus*, το περίκλειστο, και μαγικό, γι' αυτό και το απάνθρωπο. Τυραννάει τους ανθρώπους και τους ποδηγετεί σ' έναν κόσμο ασφυκτικό περίτρομο και ακατανόητο.», Στέφανος Καραχάλιας, «Απέσβετο και λάλον ύδωρ» Απέσβετο ; - Αληθώς απέσβετο.», στη *Σύναξη*, τχ. 69, (1999), σ.84.

¹⁸² Μίλτων Ανάστος, ό. π. στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ζ', σ.345.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Περιγράφοντας τόπους λατρείας και λατρευτικές παραδόσεις της ρωμαϊκής *colonia* της Κορίνθου, διαπιστώσαμε την ελληνορωμαϊκή μείξη στην παγανιστική θρησκευτικότητα που επικρατούσε. Η ονομασία π.χ. της ρωμαϊκής *colonia* (= αποικίας) της Κορίνθου διατηρεί το αρχικό της όνομα *Corinthus* ή *Corinthiensis* κατά την ίδρυσή της, ενώ πολύ γρήγορα, πριν από τα μέσα του 2^{ου} αιώνα μ. Χ., οι Ρωμαίοι άποικοι θέλησαν να δώσουν στην αποικία τους περισσότερο ελληνικό χαρακτήρα τονίζοντας τις ένδοξες ελληνικές ρίζες της. Έτσι επέλεξαν να ανασυστήσουν και να προβάλλουν τα παλαιά μνημεία και τις τοπικές λατρείες που συνδέονταν με το μυθολογικό ελληνικό παρελθόν της. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Πausanias αναφέρει λεπτομέρειες του μυθικού παρελθόντος της Κορίνθου, το οποίο δεν θα ήταν δυνατόν να το γνωρίζει τόσο καλά, αν οι άποικοι δεν το διατηρούσαν στη συλλογική μνήμη και δεν το προέβαλλαν.

Επαναφέρουν λοιπόν τη λατρεία του Παλαιόμονα – Μελικέρτη και του Ποσειδώνα στα Ίσθμια και ανασυγκροτούν τους αγώνες των Ίσθμίων με ρωμαϊκές φυσικά επιρροές (Καισάρεια). Επαναφέρουν την λατρεία της Χαλινίτιδος Αθηνάς που συνδέεται με τον μύθο του Βελεροφόντη και του Πήγασου, τη λατρεία της Βουναίας και της Ακραιάς Ήρας (συνδεόμενης με τα παιδιά της Μήδειας), της Δήμητρας και Κόρης και της Αφροδίτης (γονιμότητα– ευημερία) στον Ακροκόρινθο¹⁸³.

Παράλληλα οι λατρείες της Αφροδίτης, στην οποία ανήγαγε την καταγωγή της η Ιουλία γενεά (άρα και ο αποικιστής της Κορίνθου Καίσαρας), του Απόλλωνα στον οποίο ανήγαγε την καταγωγή του ο Αύγουστος, του Ασκληπιού (απελεύθεροι- υγεία), του Καπιτωλίου Διός, της Τύχης (Fortuna), εγκαταστάθηκαν στην αγορά (Forum) και στην ευρύτερη περιοχή της πόλης και ασφαλώς προέρχονται από τη μητρόπολη της αποικίας Ρώμη, επηρεασμένες από την δημόσια αυτοκρατορική λατρεία.¹⁸⁴

¹⁸³ Ο Ακροκόρινθος κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο αποτέλεσε το κέντρο των ανατολικής προέλευσης δημοφιλών λατρειών χθονίων θεοτήτων της γονιμότητας και της αναγέννησης, όπως της Ίσιδας, του Σάραπι (Αίγυπτος), της Μεγάλης Μητέρας – Κυβέλης (Φρυγία), της Δήμητρας και Κόρης (Ελλάδα).

¹⁸⁴ «The five cults of Apollo, Asklepios / Asculapius, Zeus / Jupiter, Aphrodite / Venus, and Demeter / Ceres and Kore / Proserpina, which are attested early, can all arguably be derived from Rome. They were cults that had been recognized by the Romans and incorporated into their own worship at a time already in the past. In addition, Asculapius and Ceres and Proserpina would have been of considerable importance for the well-being of the colony.»

Nansy Bookidis, «Religion in Corinth: 146 B.C.E. to 100 C.E.», στο : *Edited by Daniel N. Schowalter and Steven J. Friesen, Urban Religion in Roman Corinth Interdisciplinary Approaches*, (Harvard University Press For Harvard Theological Studies, Harvard Divinity School, 2005), σ. 161.

Οι λατρείες τέλος του Σάραπι, της Ίσιδας, της Μεγάλης Μητέρας (Κυβέλης) εισαγόμενες από την Ανατολή κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, αποτελούν γνωρίσματα του υστερορωμαϊκού συγκρητισμού και της θεοκρασίας και δεν λείπουν φυσικά από την κοσμοπολίτικη Κόρινθο και τα πολυάνθρωπα εμπορικά λιμάνια της.

Τα τρία αυτά παράλληλα επίπεδα ανάπτυξης της παγανιστικής ελληνορωμαϊκής λατρείας παρατηρούνται στο κέντρο και την ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου κατά την πρώιμη ρωμαϊκή ιστορία της.¹⁸⁵ Οι παγανιστικοί τόποι λατρείας, οι οποίοι επισκευάζονται ή οικοδομούνται εξ αρχής στην ρωμαϊκή Κόρινθο μετά το 44 π. Χ., είναι γενικά μικρών διαστάσεων, κατασκευάζονται πάνω σε υψηλά κρηπιδώματα, καταλαμβάνουν κυρίως το δυτικό τμήμα του Forum, για να έχουν κατά την συνήθεια την είσοδό τους ανατολικά, ενώ η λατρεία γίνεται περισσότερο ιδιωτική υπόθεση, μέσον πολλές φορές πομπώδους –κυριολεκτικά- προβολής πλουσίων αρχόντων και τελείται μπροστά στα σκαλιά ή στον περίβολο των ναών με υπαίθριες θυσίες και προσφορές. Οι πιστοί απλώς ατενίζουν από μακριά το λατρευτικό άγαλμα, ενώ η αρχιτεκτονική των ναών δίνει την έμφασή της στο εξωτερικό κάλλος των οικοδομημάτων και των αγαλμάτων, ώστε ο λάτρης να αγάλλεται (άγαλμα) αισθητικά. Κυριαρχούν οι μυστηριακές λατρείες χθόνιων θεοτήτων, η κρατική αυτοκρατορική λατρεία (Καισαρολατρία) και η δημοφιλής -ελληνικής προέλευσης- λατρεία του Ασκληπιού.

Ο « Απόλλων » ως θεός του φωτός από μαρμάρινο φάτνωμα οροφής . Εκτίθεται στο Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου και λέγεται ότι η μορφή του ήταν εκείνη που ενέπνευσε τον Γάλλο δημιουργό του «αγάλματος της Ελευθερίας» στη Νέα Υόρκη. Δίπλα του μορφή που έχει έντονες ομοιότητες με την χριστιανική μορφή αγγέλου (φωτογ. συντάκτη)

¹⁸⁵ Στο ίδιο σ.σ. 163- 165.

Ο χριστιανισμός, ο οποίος στην Κόρινθο εμφανίζεται δημόσια με την παρουσία του Αποστόλου Παύλου το 52-53 μ.Χ., εξαπλώνεται με αύξουσα πορεία παρά τους διωγμούς, κερδίζει σταθερά έδαφος από τα τέλη του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, αλλά η αρχαία λατρεία επιβιώνει μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 4^{ου} αιώνα. Ο 5^{ος} μ.Χ. αιώνας είναι για την Κόρινθο η κρίσιμη περίοδος μαζικής, ήπιας και ειρηνικής μετάβασης από τον παγανισμό στον χριστιανισμό. Αρκετοί μελετητές την αποδίδουν σε μια σειρά φυσικών καταστροφών, σεισμών και επιδρομών στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, που απογοήτευσαν ακόμη περισσότερο, τον εγκαταλειμμένο από την κεντρική χριστιανική εξουσία πια, ειδωλολατρικό πληθυσμό της Κορίνθου, ο οποίος θεώρησε την αλληλουχία αυτή των καταστροφών ως εγκατάλειψη της εύνοιας των θεών της πόλης.¹⁸⁶ Η σύγκρουση, ο διαγωνισμός και η διαδοχή θεών, την οποία αναπτύξαμε εκτενώς στο τρίτο κεφάλαιο εφαρμόστηκε, εδώ ειρηνικά. Στα μέσα του 6^{ου} αιώνα ο χριστιανισμός έχει επικρατήσει οριστικά, αμετάκλητα και γενικά στον πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής της Κορίνθου¹⁸⁷.

Από την συγκριτική μελέτη των αρχιτεκτονικών λειψάνων ελληνορωμαϊκών, παγανιστικών και πρωτοχριστιανικών τόπων λατρείας της ευρύτερης περιοχής της Κορίνθου καθώς και των στοιχείων της λατρείας που συλλέξαμε, διαπιστώσαμε τη δυναμική μεταμορφωτική δύναμη του χριστιανισμού να αποτυπώνεται όχι πια στα φιλολογικά ή ιστορικά κείμενα, αλλά στην πρωτοχριστιανική αρχιτεκτονική. Η πρωτοχριστιανική τέχνη στις Βασιλικές της ρωμαϊκής Κορίνθου γίνεται ένα δυναμικό μέσο έκφρασης της σύγκλισης, της προσοικειώσης, της δημιουργικής σύνθεσης, της αλληλεπίδρασης στοιχείων κοινωνικοπολιτικής ιδεολογίας, καλλιτεχνικής παραγωγής, ακόμη και (στοιχείων) παραδοσιακής θρησκευτικότητας του αρχαίου ελληνορωμαϊκού κόσμου, με τον χριστιανισμό. Οι Βασιλικές, ως χριστιανικός τόπος λατρείας, εκφράζουν αισθητικά την μετάβαση αυτή από το ελληνορωμαϊκό ειδωλολατρικό παρελθόν της αυτοκρατορίας στο εκχριστιανισμένο imperium που γεννιόταν τότε.

¹⁸⁶ «With Poseidon, Demeter, and Asklepios unable to avert these disasters, Corinthians may have had cause to reflect on the relative potency of the Christian God. Combined with mounting pressure from Justinian for Jews, worshipers of Hellenic deities, and others to convert, and for heretics to conform to Orthodoxy (which was often more than a threat of force), these natural disasters may have persuaded many Corinthians to accept Orthodox Christianity in the mid-sixth century.», G. D. R. Sanders, «*Archaeological Evidence for Early Christianity and the End of Hellenic Religion in Corinth*», στο *Edited by Daniel N. Schowalter and Steven J. Friesen, Urban Religion in Roman Corinth Interdisciplinary Approaches*, (Harvard University Press For Harvard Theological Studies, Harvard Divinity School, 2005), σ. 442.

¹⁸⁷ Πρβλ. στο ίδιο, σ.σ 441-442, και Charles K. Williams II, «Roman Corinth: The Final Years of Pagan Cult Facilities along East Theater Street», στο ίδιο σ. 221 κ.ε.

Άγαλμα 2^ο μ.Χ. αιώνα θωρακοφόρου ανδρός από την Ιουλία βασιλική ανατολικά του Forum. Εκτίθεται στο Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου. Η παράσταση δείχνει την αποθέωση της ψυχής του αυτοκράτορα που οδηγείται από δυο Νίκες στον ουρανό. Αξιοπρόσεκτο είναι το πόσο οι δυο Νίκες μοιάζουν με την χριστιανική απεικόνιση των Αγγέλων, αλλά και η ομοιότητα του θέματος με την χριστιανική παράσταση της Αναλήψεως του Χριστού. (Φωτογρ. συντάκτη)

Η χριστιανική αρχιτεκτονική, ήταν μεσολαβητική ή εκχριστιανιστική αρχιτεκτονική και χρησιμοποιήθηκε δραστήρια ως πολιτιστική και πολιτική πραγματικότητα, που όχι μόνο εξυπηρετούσε την Εκκλησία για την κατήχηση την θεολογία και την λατρεία της, αλλά εξυπηρετούσε και την αυτοκρατορική εξουσία στον στόχο του εκχριστιανισμού της αυτοκρατορίας. Ο Μ. Κωνσταντίνος, ο οποίος «εισηγήθηκε» τον αρχιτεκτονικό τύπο της Βασιλικής ανεγείροντας τέτοιους ναούς στους Αγίους Τόπους και στις μεγαλουπόλεις της αυτοκρατορίας του, σίγουρα είχε κατά νουν την αίθουσα του ιερού παλατιού. Εκεί ο «τυχερός» υπήκοος για να συναντήσει τον αυτοκράτορά του καθοδηγείτο «...μέσα από αυξανόμενους αρχιτεκτονικούς όγκους και σημειολογικές εναλλαγές αιθρίου, αψίδων, θόλων και κιβωρίου...από την είσοδο στο σημείο αποκαλυπτικής εμφάνισης του θεού-αυτοκράτορα. Και όταν ανοίγουν τα παραπετάσματα, τα επονομαζόμενα στην αυτοκρατορική διάλεκτο «σύννεφα που καλύπτουν το φως των ουρανών», ο τυχερός υπήκοος που έγινε δεκτός σε ακρόαση πέφτει σε silentium (σιγή)...έκθαμβος από την άμεση εποπτεία του θεϊκού φωτός».¹⁸⁸

Την ίδια δρομική πορεία ακολουθεί και ο πιστός στο χώρο της πρωτοχριστιανικής

¹⁸⁸ Πρβλ. Αλέξανδρου Τσάκου και Σωκράτη Κουρσουμή, ό.π.,σ.31

Βασιλικής διαμορφωμένης πλέον για τις ανάγκες της χριστιανικής λατρείας. Ο πιστός ξεκινά από το αίθριο και την φιάλη μπροστά από το κτίριο του ναού. Αφού παραμείνει για αρκετό χρόνο στο νάρθηκα ως κατηχούμενος, βαδίζει πλέον ως πιστός κατά μήκος του κεντρικού κλίτους μέχρι το ιερό, όπου το κιβώριο πάνω από την Αγία Τράπεζα τονίζει τον χώρο της θείκης εμφάνισης και συμμετέχει στο μυστήριο του Κυριακού δείπνου της Θ. Ευχαριστίας, αισθανόμενος τώρα όχι μόνο «τυχερός» που συνάντησε τον αυτοκράτορα μια φορά στη ζωή του, αλλά καθημερινά «φίλος Χριστού», «υιός και κληρονόμος της βασιλείας Του», « μέτοχος και κοινωνός ζωής αιωνίου».

Ο χριστιανισμός ως μονοθεϊστική θρησκεία και η λατρεία του είχε και έχει σαφώς εκκλησιοκεντρικό – ναοκεντρικό χαρακτήρα. Η λατρεία και τα μυστήριά της αφορούσαν όλα τα μέλη της Εκκλησίας. Διέφεραν από τα ειδωλολατρικά μυστήρια τα οποία ήταν φυσιοκεντρικά, πολυποίκιλα, στηρίζονταν σε μύθους και αφορούσαν ατομικιστικά μόνο τους μνημένους, προσφέροντας ψυχολογική υποστήριξη για μια μεταθανάτια λύτρωση. Τα χριστιανικά μυστήρια βασίζονταν σε ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα, ενδιαφερόταν για την κοινωνική πραγματικότητα, ήταν μια πραγματική εμπειρία πρόγευσης της βασιλείας του Θεού στο ιστορικό γίνεσθαι και όχι φυγή απ' αυτό, ενώ η σωτηρία ήταν αποτέλεσμα της ένταξης και διαρκούς ανατροφοδότησης του μέλους με την κεφαλή που είναι ο αναστημένος Χριστός και με τα άλλα μέλη του Σώματός Του. Η ανατροφοδότηση αυτή και ο χαρακτήρας των χριστιανικών μυστηρίων ήταν Θεανθρωποκεντρικός, περνούσε οπωσδήποτε από τους «άλλους» και περιστρεφόταν γύρω από το κεντρικό συστατικό μυστήριο της Εκκλησίας, την Θεία Ευχαριστία, την ουσιαστική και ζωοποιό φανέρωση του αναστημένου Σώματος του Χριστού.

Ο τύπος της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής ήταν ο χώρος σύναξης της Εκκλησίας. Για τους χριστιανούς ήταν χώρος οικογενειακός – κοινοτικός, όπου μετά το Βάπτισμα, που ήταν η απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει κάποιος πλήρες μέλος της χριστιανικής Εκκλησίας, κάθε άλλη διάκριση ακυρωνόταν εν Χριστώ. Για τους μη χριστιανούς ήταν η σιωπηρή ορατή υπόμνηση, το σιωπηλό κήρυγμα, η διαρκής πρόκληση της περιέργειας για την λατρεία και την ζωή των χριστιανών.

Παράλληλα ο εσωτερικός διάκοσμος και η διαρρύθμιση του χώρου έπρεπε να είναι αντάξιος του μόνου Βασιλέως που αναγνώριζαν στην ζωή τους οι χριστιανοί, του Χριστού. Συνάμα έπρεπε να είναι λειτουργικός για την εποπτεία των τελουμένων λατρευτικών πράξεων από τους πιστούς. Έτσι όλη η ελληνορωμαϊκή τέχνη

αρχιτεκτονική, γλυπτική, ψηφιδωτό, νωπογραφία και κάθε άλλη ανθρώπινη καλλιτεχνική έκφραση, υιοθετήθηκε από την Εκκλησία για να εκφράσει το κήρυγμά της στην παγκόσμια γλώσσα της τέχνης, που όλοι την καταλαβαίνουν χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια. Το εντυπωσιακότερο συμπέρασμα που προέκυψε από αυτή τη μελέτη της αρχιτεκτονικής των ειδωλολατρικών και πρωτοχριστιανικών ναών, καθώς και της λατρείας στην ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου, ήταν ότι αυτή η μετάβαση από τον παγανισμό στον χριστιανισμό αντικατοπτρίζεται και μέσα στην πρωτοχριστιανική αρχιτεκτονική, όπως επίσης και στην διαμόρφωση της πρωτοχριστιανικής λατρείας.

Αυτό εννοούμε με τον όρο μεσολαβητική ή εκχριστιανιστική αρχιτεκτονική, αφού αντικειμενικά η αρχιτεκτονική απευθύνεται σε πολύ ευρύτερο κοινωνικά και πολιτιστικά κοινό απ' ό,τι π.χ. το κείμενο, το κήρυγμα, η φιλοσοφία, η κατήχηση. Ο μη χριστιανός ή ο κατηχούμενος εθνικός, ο οποίος έμπαινε μέσα στο χώρο της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής, έβλεπε πολλά γνώριμα στοιχεία της κουλτούρας του στην εσωτερική διακόσμηση, αλλά και πολλά νέα στοιχεία, όπως η απουσία αγαλμάτων και αιματηρών θυσιών. Επηρεαζόταν θετικά από την αρχιτεκτονική διαχείριση του φωτός, την οικογενειακή αίσθηση συμμετοχής, ισότητας, αγάπης, την ατμόσφαιρα ηρεμίας, πνευματικής ανάτασης κ.ά.

Η αρχιτεκτονική της Βασιλικής δημιούργησε ένα είδος «τρίτου χώρου», ο οποίος δεν είναι πλέον ούτε ιερός ούτε εγκόσμιος, αλλά και τα δύο ταυτόχρονα, επηρεάζοντας και την έξω από τους τοίχους του ναού κοινωνικοπολιτική δραστηριότητα. Είναι ένας χώρος όπου κοινωνικές, ταξικές, οικονομικές, ιδεολογικές, φυλετικές διαφορές παύουν να έχουν ισχύ και να χωρίζουν τους ανθρώπους. Είναι ο χώρος όπου κάθε κοσμική διάκριση αναιρείται, όπου ο αχώρητος Θεός γίνεται άνθρωπος για να δώσει στον άνθρωπο την δυνατότητα να γίνει θεός κατά χάριν και κατά μέθεξιν ή όπως σημειώνει από την μεριά του ο William Caraher - χρησιμοποιώντας την ορολογία του Eliade- ένας «τρίτος χώρος» που επέτρεψε στο εγκόσμιο στοιχείο να υπερβεί την ανθρώπινη πραγματικότητα και στο ιερό να παρουσιαστεί με ανθρώπινη μορφή.¹⁸⁹

Η ανοικοδόμηση την εποχή εκείνη (5^{ος} – 6^{ος} αι.) των τεσσάρων - ανεσκαμμένων σήμερα - Βασιλικών στον περιαστικό περιβάλλοντα χώρο της Κορίνθου, πιστοποιεί

¹⁸⁹ «In doing this, it created a third kind of space, a space of mediation and ambiguity that allowed for the profane to transcend human reality and the sacred to manifest itself in human form.», William R. Caraher :« Church , society, and the sacred in early Christian Greece», (The Ohio State University, 2003), σ.252.

το γεγονός της υψηλής αφομοιωτικής ικανότητας του χριστιανισμού να προσφέρει αλλά και να προσλαμβάνει στοιχεία. Ανάγονται σύμφωνα με τις νεότερες αρχαιολογικές έρευνες και εκτιμήσεις (G. Santers, C. Williams) στον 5^ο αι. οι παλαιότερες και συγκεκριμένα όχι νωρίτερα του 475 μ.Χ. Η χριστιανική κοινότητα της Κορίνθου είχε προτιμήσει νωρίτερα να συγκεντρωθεί περιφερειακά στις περιαστικές τοποθεσίες του Κρανείου, της Σκουτέλας, κοντά στις πύλες της πόλεως και στα λιμάνια του Λεχαιού και των Κεχρεών. Οι μεγαλοπρεπείς και ευμεγέθεις Βασιλικές που οικοδομούνται εκεί τον 5^ο και 6^ο μ.Χ. αιώνα, κάνουν αισθητή και ορατή την παρουσία και προβάλλουν τη δύναμη του χριστιανισμού, στις εισόδους της πόλεως, χρησιμοποιώντας την χωροθέτηση, την αρχιτεκτονική, τον διάκοσμο και την αισθητική τους έξυπνα, ιεραποστολικά και εκχριστιανιστικά θα λέγαμε, αποφεύγοντας τις εντάσεις, τις βιαιότητες και τις διενέξεις που τυχόν θα προέκυπταν, από την γειννίαση ή την μετατροπή παγανιστικών ιερών σε χριστιανικά, στο κατείδωλο Forum.

Χριστιανικοί λóχοι στο Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου, λεπτομέρεια κιονόκρανου φωτ. συντάκτη

Από την μελέτη των μνημείων της ελληνορωμαϊκής και της πρωτοχριστιανικής αρχιτεκτονικής στην Κόρινθο, καταλήξαμε στο συμπέρασμα μιας μετάβασης από τον παγανισμό στον χριστιανισμό ήπιας, μη ανταγωνιστικής, αργής και ειρηνικής. «Σε γενικές γραμμές οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και παγανιστών-ειδωλολατρών [στην Κόρινθο,] ήταν σχέσεις συμπάθειας»¹⁹⁰.

Αξιολογήσαμε την μετάβαση αυτή ως φυσική ιστορική και κοινωνικοπολιτική εξέλιξη. Την ερμηνεύσαμε μέσα στο ερμηνευτικό πλαίσιο της σύγκρουσης του διαγωνισμού και της διαδοχής θεών, πλαίσιο γνώριμο και αποδεκτό στην ελληνορωμαϊκή

¹⁹⁰ «...in general relations between Christians and pagans were congenial.», Eli J. Weaverdyck, «From Pagan to Christian: an archaeological study of the transformation of Corinth in Late Antiquity», Macalester College, 2007, σ. 96, στον διαδικτυακό τόπο: http://digitalcommons.macalester.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1007&context=classics_honors&sei-redir=1#search=%22Rich%20M%20Rothhaus%20Corinth%20first%20sity%20Greece%22, ημερομηνία ανάκτησης 21-8-2011.

θρησκευτική παράδοση.

Αποδώσαμε την μετάβαση αυτή από τον υστερορωμαϊκό παγανισμό στον πρωτοβυζαντινό χριστιανισμό:

α) Στην γεωγραφική θέση της Κορίνθου και την σημασία της ως εμπορικού κόμβου διακίνησης, ζύμωσης και ανοχής ιδεών, πολιτισμών, θρησκειών, συνηθειών.

β) Στην θρησκευτική κρίση της ύστερης αρχαιότητας, στην αναζήτηση μιας νέας κοσμοθέασης, ενός νέου νοήματος της ζωής και στην αποτυχία των φιλοσοφικών ρευμάτων να συγκινήσουν τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

γ) Στην ακμαία χριστιανική εκκλησία της Κορίνθου, την ιεραποστολική της προσπάθεια και την στελέχωσή της με ικανές προσωπικότητες ιεραρχών, που έπαιρναν ορθές αποφάσεις (ορθοτόμηση) στα θέματα της πίστεως.

δ) Στην αντιπαγανιστική νομοθεσία, η οποία στην Κόρινθο, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, περισσότερο φόβιζε, παρά εφαρμοζόταν.

ε) Στην υπεροχή της χριστιανικής διδασκαλίας και στον θαυμαστό τρόπο ζωής των χριστιανών, στην τόλμη τους για την αντιμετώπιση δυσκολιών, στην αφοβία τους μπροστά στο θάνατο, στο θάρρος που επεδείκνυαν ομολογώντας την πίστη τους δημόσια.

Τέλος στο υψηλό επίπεδο προσαρμοστικότητας, κατανόησης και προσοικειώσης ελληνορωμαϊκών πολιτιστικών στοιχείων ακόμη και θρησκευτικών, τα οποία εκχριστιάνισε, ανανοηματοδότησε και χρησιμοποίησε η χριστιανική εκκλησία¹⁹¹, συμβάλλοντας εκουσίως και ακουσίως στην πραγμάτωση του κοσμοειδώλου και των αξιακών προτεραιοτήτων της νέας χριστιανικής αυτοκρατορίας. Θα συμφωνήσουμε μάλιστα με την θέση του W. Caraher ότι δεν υπάρχει πραγματική «...αντίθεση μεταξύ του κόσμου της αρχαιότητας και του μετα-αρχαίου, βυζαντινού και μεσαιωνικού

¹⁹¹ « The Church could not force the people to forget the places of power and their associations, and it could not take away the libationsthat they poured for the dead, nor could it forbid the dedication of lamps in caves. The Corinthian Church understood the power of compromise and did it well. It accommodated the new converts and did not seek to destroy paganism violently. Some Christians did smash, deface, or bury statues, but these would have been relatively isolated events. Far more important is the fact that the Christians who buried their dead near the Asklepieion avoided polluting the sanctuary by trying to stay outside of the temenos and keeping their graves inconspicuous to those worshipping at the temple. Corinth became a Christian city peacefully in the wake of a natural disaster. Such a peaceful conversion contradicts the literary record, which abounds with hagiographies narrating the lives of bishops who destroyed temples, uprooted altars, and terrorized pagans into conversion. The Emperors tried to force their religion on pagans by threatening them with exile, financial ruin, and even death. Such methods contributed to the spread of Christianity, but literary scholars have long recognized Christianity’s adaptability as being vital to its success. Many have posited that the zealous, uncompromising bishop of the hagiographies was the exception rather than the rule. Corinth provides archaeological confirmation of a model of peaceful accommodation for urban conversion...», στο ίδιο, σ 7-9.

κόσμου. Η Ύστερη Αρχαιότητα δεν θα πρέπει πλέον να μελετάται ως το τέλος του αρχαίου κόσμου ή ως η αρχή του βυζαντινού, αλλά εξ' ολοκλήρου να θεωρείται ως η περίοδος που έδωσε τη βάση κατανόησης τόσο του βυζαντινού όσο και του αρχαίου κόσμου»¹⁹².

Πάνω : Το τρίκογχο Μανσωλείο της Βασιλικής του Κρανείου. Στο βάθος ο Ακροκόρινθος.

Κάτω : Κίονες με Κορινθιακά κιονόκρανα από το ναό της «Οκταβίας» (Φωτογραφίες συντάκτη).

¹⁹² «... antiquity and the post antique/Byzantine/Medieval world. The study of Late Antiquity should no longer be read as the end of the ancient world or the beginning of the Byzantine, but ultimately as the period which characterized how both the Byzantine and the ancient worlds should be understood.», William R. Caraher, ό.π.,σ. 257.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή περιγράφει και εξετάζει για πρώτη φορά από κοινού, τους τόπους λατρείας της ελληνορωμαϊκής - παγανιστικής ειδωλολατρίας και του πρώιμου χριστιανισμού, οι οποίοι ανακαλύφθηκαν μέχρι σήμερα από τις ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου. Τα λατρευτικά μνημεία που έχουν βρεθεί ανήκουν κυρίως στην υστερορωμαϊκή περίοδο, καθώς η Κόρινθος καταστράφηκε από τον ρωμαίο στρατηγό Μόμμιο το 146 π.Χ.

Αρχαίοι ελληνικοί ναοί, που ανακατασκευάστηκαν μετά την επανίδρυση και τον αποικισμό της Κορίνθου ως *colonia* από τον Ιούλιο Καίσαρα το 44 π.Χ., νεότεροι ρωμαϊκοί ναοί και ιερά, αγάλματα, μορφές λατρείας, λατρευτικά έθιμα και αντικείμενα, επιγραφές, νομίσματα, αναθήματα, ταφικά ευρήματα κ.ά. στοιχεία, ανασυνθέτουν περιληπτικά την εικόνα της παγανιστικής λατρείας στην Κόρινθο, στα δυο λιμάνια της (Κεγχριές στον Σαρωνικό και Λέχαιο στον Κορινθιακό κόλπο), καθώς και στις περιοχές της Ισθμίας και του Ακροκορίνθου.

Τα χριστιανικά μνημεία που περιγράφονται είναι κυρίως οι τέσσερις μεγάλες παλαιοχριστιανικές Βασιλικές της Κορίνθου (Άγιος Λεωνίδης - Λεχαίου, Αγίου Κοδράτου, Σκουτέλας και Κραναίου), ενώ αναφορά γίνεται και στις μικρότερες και μεταγενέστερες (π.χ. των Κεγχρεών, του λόφου του ναού του Απόλλωνα, του Βήματος στην Αγορά κ.ά). Γίνεται ακόμη, αναφορά στην προέλευση και στους λόγους για τους οποίους επιλέχτηκε ο αρχιτεκτονικός τύπος της Βασιλικής ως χώρος της λατρευτικής σύναξης της Εκκλησίας, στους συμβολισμούς της εσωτερικής της διαρρύθμισης και στην επιλογή του χώρου ανοικοδόμησής τους, στην μορφή της χριστιανικής λατρείας, στα ταφικά έθιμα κ.λ.π.

Η μελέτη των ελληνορωμαϊκών και των χριστιανικών λατρευτικών μνημείων στην Κόρινθο βασίστηκε περισσότερο στην αρχιτεκτονική και στη χωροθέτησή τους, με σκοπό να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για το χαρακτήρα και τη μορφή που είχε η μετάβαση από την ελληνορωμαϊκή ειδωλολατρία στην γενική επικράτηση του χριστιανισμού. Να διερευνηθούν οι λόγοι για τους οποίους ο χριστιανισμός έγινε αποδεκτός και τελικά επικράτησε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα της κορινθιακής κοινωνίας.

Από τη μελέτη αυτή, την περιγραφή και την αξιολόγηση, (αρχιτεκτονική, αισθητική, κοινωνιολογική, θρησκευτική, ιστορικοπολιτική) των ελληνορωμαϊκών και των χριστιανικών μνημείων της ευρύτερης περιοχής της Κορίνθου, καταλήξαμε

στο συμπέρασμα ότι -με εξαίρεση τις περιόδους των διωγμών- υπήρξε μια αργή(4^{ος} - 6^{ος} αι.), μη ανταγωνιστική, ήπια, ειρηνική και φυσική θα λέγαμε μετάβαση από την ειδωλολατρία στο χριστιανισμό της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και ειδωλολατρών στην Κόρινθο, ήταν από ανεκτικές έως και φιλικές, γεγονός που δημιουργούσε εντάσεις και σχίσματα (βλ. επιστολές απ. Παύλου προς Κορινθίους) περισσότερο εντός της εκκλησίας της Κόρινθου, παρά μεταξύ χριστιανών και παγανιστών. Η λογική της σύγκρουσης, του διαγωνισμού και της διαδοχής των Θεών (που αναλύεται στο 3^ο κεφάλαιο), σχήμα γνώριμο και αποδεκτό από την ελληνορωμαϊκή πολιτιστική παράδοση, συναντάται και βρίσκει εφαρμογή στην Κόρινθο, ειρηνικά όμως.

Η αρχιτεκτονική των χριστιανικών Βασιλικών αντικατοπτρίζει αυτή την αισθητική, ιστορική, κοινωνικοπολιτική, ιδεολογική και αξιακή μετάβαση και μετατροπή του ρωμαϊκού ειδωλολατρικού και πολυθεϊστικού imperium, στην εκχριστιανισμένη «Βυζαντινή» (όπως θα ονομαστεί αργότερα) αυτοκρατορία. Ο ρόλος της χριστιανικής αρχιτεκτονικής των Βασιλικών ήταν -θα μπορούσαμε να πούμε- και ιεραποστολικός- εκχριστιανιστικός, καθώς έγινε όχι μόνο ένας απλά λατρευτικός χώρος, αλλά κυρίως ένας χώρος σύγκλισης, δημιουργικής σύνθεσης, αλληλεπίδρασης και αφομοίωσης στοιχείων πολιτισμού, (αρχιτεκτονικών, αισθητικών, ιδεολογικών, κοινωνικοπολιτικών και θρησκευτικών ακόμα) της ελληνορωμαϊκής κουλτούρας από τη χριστιανική πίστη τη θεολογία και τη λατρεία. Έτσι π.χ. το εξωτερικό αρχιτεκτονικό κάλος των ελληνορωμαϊκών ναών εισέρχεται πλέον στο εσωτερικό των πρωτοχριστιανικών Βασιλικών εκφράζοντας, διασώζοντας και αξιοποιώντας τα καλύτερα στοιχεία του Ελληνορωμαϊκού ειδωλολατρικού παρελθόντος, στο νέο τότε εκχριστιανισμένο imperium που επιβίωσε για χίλια χρόνια και συνεχίζει να επηρεάζει, ακόμη και σήμερα, ένα μεγάλο μέρος της παγκόσμιας κοινότητας και του παγκοσμίου πολιτισμού.

Πιστεύουμε ότι τελικά δεν υπάρχει πραγματική αντίθεση μεταξύ του αρχαίου Ελληνορωμαϊκού πολιτισμού και του λεγόμενου Βυζαντινού, αλλά αποτελεί την φυσική εξέλιξή του. Η ύστερη αρχαιότητα ως μεταβατική περίοδος από την πολυθεϊστική ειδωλολατρία στο μονοθεϊστικό χριστιανισμό, όχι μόνο δεν είναι μια σκοτεινή περίοδος, αλλά θα πρέπει να θεωρείται ως η περίοδος εκείνη που μας δίνει ουσιαστικά τη βάση και το πλαίσιο κατανόησης τόσο του «βυζαντινού», όσο και του «αρχαίου» κόσμου.

ABSTRACT

The present dissertation describes and investigates a unique combination of two topics for the first time. More explicitly, it focuses on the places of worship of the Greco-Roman paganism as well as those of early Christianity which have been excavated in the broader area of Corinth until today. The monuments of worship, which have been brought to light, mainly belong to the late Roman, historical period, as Corinth was destroyed by the Roman general Leucius Mummius in 146 B.C.

Ancient Greek temples, which were reconstructed after the re-establishment and the colonialisation of Corinth by Julius Caesar in 44 B.C., Roman temples and sacred monuments, statues, figures of worship, customs and objects of worship, epigraphs, coins, tributes - votives, tomb findings etc., re-compose the picture of pagan worship in Corinth, in both of its harbours (Cenchrias in sinus Saronicus and Leches in the Corinthian gulf) as well as in the areas of Isthmia and the Acrocorinth.

The Christian monuments which are being described mainly include the four, large Christian Basilicas of Corinth, dating from the early Christian times, (St Leonidis in Leches, St Codratos, the Basilicas in the areas of Skoutela and Kranio), while there are references to smaller and subsequent ones (e.g. monuments in Cenchrias, others on the hill of the temple of Apollo, the pulpit in the Agora etc.). There are also references to the origins and the rationale for the selection of the architectural type of Basilicas as places of worship congregations of the Church, the symbolisms of their internal arrangements and the location of their reconstruction, the form of the Christian worship, the tomb customs and traditions etc.

The study of the Greco-roman and Christian monuments of worship primarily relied on their architecture and their location, with the aim of drawing conclusions about the characteristics and the form of the era of transition from the Greco-roman paganism to the general prevalence of Christianity in Corinth. Secondly, it tends to investigate the reasons for the expansion of Christianity, which finally prevailed in all the social classes of the Corinthian society.

From the current study, which includes the description and the evaluation (architectural, aesthetical, sociological, religious, historical and political) of the Greco-roman and Christian monuments of the broader area of Corinth, we concluded that, with the exception of the period of persecutions against Christians, there has been a slow, non-competitive, peaceful and natural transition (4th-6th centuries) from

paganism to Christianity of the early Byzantine period. The relationships between the Christians and the pagans in Corinth were characterised by tolerance and friendliness and this fact subsequently created tension and schisms mostly inside the church of Corinth and less among the Christians and the pagans (see Paul's Letter to Corinthians). The rationale of this conflict, the competition and the succession of the Gods (analysed in the 3rd Chapter) are known and acceptable in the Greco-roman cultural tradition and they are also noted in Corinth in a peaceful form.

The architecture of the Christian Basilicas reflects the aesthetical, historical, socio-political transition of values and the transformation of the Roman, pagan and polytheistic imperium to the Christian "Byzantine" empire (as it will be later called). The role of the Christian architecture of the Basilicas would also be considered as missionary-Christian since they were not only mere places of worship but also evolved into places of convergence, creative synthesis, interaction and assimilation of architectural, aesthetical, ideological, socio-political and religious values of the Greco-roman culture from the Christian faith, theology and worship. For instance, the external architectural beauty of the Greco-roman temples penetrates the internal of the early-Christian Basilicas expressing, saving and reclaiming the most qualitative elements of the Greco-roman pagan past in the newly-christianised, Greco-roman imperium, which survived for a thousand (1000) years and continues to influence a large part of the world community and civilisation even today.

Eventually, we believe that there is no real opposition between the ancient Greco-roman civilisation and the so-called Byzantine since it constitutes its natural evolution. The late ancient times constitute an era of transition from the polytheist paganism to monotheistic Christianity and it is not only a dark period, but it should also be regarded as the one which substantially gives us the basis and the framework for the comprehension of the Byzantine as well as the Ancient World.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Πηγές

- **Άποστολικὰ Διαταγαὶ 8,42**, P.G 1,1145B-1148A, στο διαδικτυακό τόπο : http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Constitutiones%20Apostolorum_PG%2001/Constitutiones%20Apostolorum.pdf , ,(ημερομηνία ανάκτησης 23/8/2011).
- **Ἀπουλῆιος**, *Μεταμορφώσεις XI*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.forumromanum.org/literature/apuleius11.html> ,(ημερομηνία ανάκτησης 23/8/2011).
- **Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων**, στο διαδικτυακό τόπο : http://el.wikisource.org/wiki/%CE%94%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CF%87%CE%AE_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%94%CF%8E%CE%B4%CE%B5%CE%BA%CE%B1_%CE%91%CF%80%CE%BF%CF%83%CF%84%CF%8C%CE%BB%CF%89%CE%BD , (ημερομηνία ανάκτησης 4/2/2011).
- **Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας**, *Μαγνησιεὶς VI*, στον διαδικτυακό τόπο : http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/ignatius%20of%20antioch_pg%2005/epistulae%20vii%20genuinae.pdf (ημερομηνία ανάκτησης 4/2/2011)
- **Καينὴ Διαθήκη**, στο διαδικτυακό τόπο: <http://users.otenet.gr/~gmcr/bible/NT.htm> ,(ημερομηνία ανάκτησης 15/1/2011).
- **Κείμενο της Θείας Λειτουργίας (I. Χρυσοστόμου, Μ. Βασιλείου) και κείμενα λειτουργικῶν βιβλίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας**, στο διαδικτυακό τόπο: http://analogion.gr/glt/texts/Oro/Basil_Liturgy.uni.htm , (ημερομηνία ανάκτησης 23/8/2011).
- **Παυσανίας**, *Ἑλλάδος Περιήγησις*, Βιβλίο 2. και 3. «Κορινθιακά - Λακωνικά», εισαγ., μτφρ. και σχόλια, Νικ. Δ. Παπαχατζή, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1989.
- **Στράβων**, *Γεωγραφικά, Η'*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/strabon/livre86.htm> ,(ημερομηνία ανάκτησης 23/8/2011).

β) Βοηθήματα

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- **Ανάστος, Μίλτων** « Πνευματικός βίος και πολιτισμός», επιμ. Α. Μπάγια, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Βυζαντινός Ελληνισμός – Πρωτοβυζαντινοί χρόνοι)*, τ. Ζ΄, εκδ. Εκδοτικής Αθηνών Α.Ε., Αθήναι 1978, σ.σ.308-353.
- **Γαλάβαρης, Γ.**, «Πρωτοβυζαντινή Τέχνη», επιμ. Α. Μπάγια, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ζ΄, εκδ. Εκδοτικής Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1978, σ.σ.354-397.
- **Γριτσόπουλος, Α. Τ**, *Εκκλησιαστική Ιστορία και Χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*, τ. Α΄, Αθήναι 1973.
- **Ζηζιούλας, Ιωάννης Μητροπολίτης Περγάμου** "Ο Επίσκοπος ως προεστώς της Ευχαριστίας" Ομιλία επί τη "εξηκονταετηρίδι" του Σεβ. Μητροπολίτου Πατρών κ. Νικοδήμου, Διακίδειος Σχολή Λαού, 15 Ιανουαρίου 1999, στο διαδικτυακό τόπο : http://www.i-m-patron.gr/keimena/pergamou_990115.html
- **Θεοδούλου, Θ.**, «Κόρινθος – Λέχαιο », στο διαδικτυακό τόπο: http://www.limenoscope.ntua.gr/show_port.cgi?lan=el&id=61 (ημερομηνία ανάκτησης 5/2/2011).
- **Θεοδούλου, Θ.**, «Κόρινθος – Κεγχρεές» στο διαδικτυακό τόπο: http://www.limenoscope.ntua.gr/show_port.cgi?lan=el&id=61
- **Θεοδούλου, Θ.**, «Λέχαιο: Το δυτικό λιμάνι της Κορίνθου», στο διαδικτυακό τόπο: http://www.limenoscope.ntua.gr/show_port.cgi?lan=el&id=61 (ημερομηνία ανάκτησης 5/2/2011).
- **Καλοκύρης, Κ.**, «Βασιλικής ρυθμός», Θ. Η. Ε., τ. 3.
- **Καρανικόλας, Παντελεήμων, Μητροπολίτης Κορίνθου**, *Αγιολόγιον Κορινθιακόν*, εκδ. Πνοή, Κόρινθος 1977.
- **Καραχάλιας, Στέφανος** «Απέσβετο και λάλον ύδωρ» Απέσβετο ; - Αληθώς απέσβετο.» *Σύναξη*, τχ. 69, 1999.
- **Κόρκα, Ελένη**, «Ανασκαφική έρευνα για την ανάδειξη ρωμαϊκού νεκροταφείου στις Κεγχρεές», εφημερίδα *Πολίτης της Κορινθίας*, Παρασκευή 8 Μαΐου 2009, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.korinthia.net/archive/np/pdf/politis305.pdf>, (ημερομηνία ανάκτησης 10-8-2011).

- **Κωνσταντινίδης, Ι. Χ.**, *Σύντομος ιστορία της Εκκλησίας της Κορίνθου* ανάτυπον εκ της Θρησκευτικής και Ηθικής Εγκυκλοπαιδείας, τόμος Ζ΄, (σ.σ. 847 – 863), Εν Αθήναις 1966.
- **Λάσκαρης, Νικόλαος Γ.**, « Η χριστιανική ταφική τοπογραφία της Κορίνθου» *Ακροκόρινθος*, περιοδική έκδοση Συνδέσμου Φιλολόγων Ν. Κορινθίας, επιμ. Μαρίας Τσιάντη, τ.4, Κόρινθος Φθινόπωρο 2003, σ.σ.111-130.
- **Λώλου, Γ.**, «Το λιμάνι του Λεχαιού από την προϊστορική εποχή ως τα βυζαντινά χρόνια», στο *Αρχαίο λιμάνι του Λεχαιού (Ιστορία- Αρχαιολογία- Οικολογία)*, εκδ. Ένωσης Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κορινθίας, Κόρινθος, Μάρτιος 2009.
- **Μεταλληνός, π. Γεώργιος**, *Παγανιστικός Ελληνισμός ή Ελληνορθοδοξία;* (απάντηση στη Νεοπαγανιστική πρόκληση), εκδ. Αρμός, Αθήνα 2003.
- **Μιχελής, Π. Α.**, «Σκέψεις επί της αισθητικής της Βυζαντινής τέχνης», επιμ. Τσιρόπουλου, Κ. , *Χριστιανικόν Συμπόσιον*, εκδ. βιβλιοπωλείου της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου κ Σίας Α.Ε., Αθήνα 1967.
- **Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κορινθίας**, *Αρχαιολογικοί θησαυροί της Κορινθίας*, Κόρινθος 2008.
- **Ορλάνδος, Αν. ,** *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική Βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης* , τ. Α΄ , Αθήναι 1952 .
- **Ορλάνδος, Αν. ,** *Το έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1957*, επιμ. Α. Κ. Ορλάνδου, Αθήναι Απρίλιος 1958, σ.σ. 59-63.
- **Ορλάνδος, Αν. ,** *Το έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1958*, επιμ. Α. Κ. Ορλάνδου, Αθήναι Απρίλιος 1959, σ.σ. 107-112.
- **Ορλάνδος, Αν. ,** *Το έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1959* , επιμ. Α. Κ. Ορλάνδου, Αθήναι Μάρτιος 1960, σ.σ. 87-92.
- **Πάλλας, Δ.**, «Η καταστροφή μιας ανασκαφής», στο περιοδικό *Αρχαιολογία* 1990, σ.σ.52-57.
- **Πάλλας, Δ.**, *Η Βασιλική των Κεγχρεών*, Ανατύπωσις εκ του ΜΖ΄, 1987, τόμου της επετηρίδος της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, εν Αθήναις 1989.
- **Πάλλας, Δ. Ι.**, *Αποφόρητα (Πρώιμος χριστιανικός και μεσαιωνικός ελληνικός κόσμος)*, επιμ: Ευγενία Χαλκιά, κ.ά, εκδ. Ποταμός , Αθήνα 2007¹ .
- **Παπαθανασίου, Θ.**, *Η Εκκλησία γίνεται όταν ανοίγεται (Η ιεραποστολή ως ελπίδα και ως εφιάλτης)*, εκδ. Εν Πλώ , Αθήνα 2008.

- **Παπαθανασίου, Θ.**, «(Αυτο)Κριτική ερμηνεία της καταστροφής παγανιστικών ιερών από χριστιανούς», περιοδικό *Σύναξη*, τ.69, 1999, σ.σ. 49-65.
- **Παπαφωτίου Απόστολος Ευαγγ.** , *Σεισμοί και καταστροφές στην Κορινθία (Ιστορική αναδρομή)*, Κόρινθος 2002.
- **Παπαφωτίου Απόστολος Ευαγγ.** , *Ο Δίορκος στον Ισθμό της Κορίνθου*, Κόρινθος 2006.
- **Παπαφωτίου Απόστολος Ευαγγ.** , «Παλαιοχριστιανική Βασιλική του Αγίου Λεωνίδα, στο αρχαίο λιμάνι Λεχαίου (μια πρώτη προσέγγιση)», στο διαδικτυακό τόπο : <http://apostolospapafotiou.blogspot.com/2009/12/blog-post.html>, (ημερομηνία ανάκτησης 18/1/2011).
- **Παπαφωτίου Απόστολος Ευαγγ.** , «η Βασιλική του Αγίου Λεωνίδα στο Αρχαίο Λιμάνι του Λεχαίου», παρουσίαση στο Πανεπιστήμιο του Notre Dame (Δευτέρα 22/11/2010). στο διαδικτυακό τόπο: <http://apostolospapafotiou.blogspot.com/search?updated-max=2011-02-19T19%3A21%3A00%2B02%3A00&max-results=20> , (ημερομηνία ανάκτησης 10/7/2011).
- **Παπαχατζής, Νικ. Δ.** , *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Βιβλίο 2. και 3. «Κορινθιακά και Λακωνικά», εισαγ., μτφρ. και σχόλια., Αθήνα 1989, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.
- **Σκαρμούτσου, Κ.**, *Παλαιοχριστιανική βασιλική Λεωνίδα* στον διαδικτυακό τόπο : http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1772, (ημερομηνία ανάκτησης 18/1/2011).
- **Στεφανίδης Β.**, *Εκκλησιαστική Ιστορία: απ' αρχής μέχρι σήμερα*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1959².
- **Στίκας, Ε.** «Κοιμητηριακή βασιλική Παλαιάς Κορίνθου», Π.Α.Ε., έτους 1961.
- **Σωτηρίου, Γ.**, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία* , τ. Α΄, Εν Αθήναις 1962.
- **Τσάκος Αλέξανδρος και Κουρσουμής Σωκράτης**, «Θρησκεία και κοινωνία στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία», περιοδικό *Corpus*, τεύχος 25, Μάρτιος 2001.
- **Φαλλής Ι. Δ.**, *Ο Άγιος Λεωνίδης ο Μάρτυς*, Αθήνα 1999.
- **Φειδάς, Βλ.**, *Εκκλησιαστική Ιστορία* , τ. Α΄, Αθήναι 1994²
- **Φίλιας, Γ.**, *Λειτουργική* ,τ. Α΄, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2006.

- **Φύλιας, Γ.**, *Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας: Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, τ. Β', Ε.Α.Π, Πάτρα 2002.
- **Φλορόφσκι, Γ.**, *Χριστιανισμός και Πολιτισμός*, μτφ. Ν. Σ. Πουρναρά, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000².
- **Χριστόπουλος, Τ.**, «Λεωνίδης (Αι Βασιλικαί)», Θ.Η.Ε., τ.8.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- **Bookidis, Nansy**, «Religion in Corinth: 146 B.C.E. to 100 C.E.», στο : *Edited by Daniel N. Schowalter and Steven J. Friesen, Urban Religion in Roman Corinth Interdisciplinary Approaches*, Harvard University Press For Harvard Theological Studies, Harvard Divinity School, 2005.σ.σ. 141-164. Brill, Leiden. Boston 2010, σ.σ.391-432.
- **Caraher, William R.** διδακτορική διατριβή στη φιλοσοφία: « Church, society, and the sacred in early Christian Greece», The Ohio State University, 2003.
- **Dinsmoor, William B.** «The Largest Temple in the Peloponnesos», *Hesperia Supplements*, τ. 8, 1949, σ.σ.104-115.
- **Friesen, Steven J., Schowalter, Daniel N. and Walters, James C.**, *Corinth in context*, εκδ. Brill, Leiden. Boston, 2010.
- **Hesperia**, The journal of the American School of Classical Studies at Athens, Cambridge Massachusetts, 1932 κ.ε.
- **Jorunn, Oklant**, «Ceres, Κόρη, and cultural complexity: Divine personality definitions and human worshippers in Roman Corinth», by Friesen J. Steven, Schowalter N. Daniel and Walters James, *Corinth in context* εκδ. Brill, Leiden. Boston 2010, σ.σ.199-230.
- **Lanci, John R.**, «The Stones Don't Speak and the Texts Tell Lies: Sacred Sex at Corinth» στο: Daniel N. Schowalter and Steven J. Friesen : *Urban religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, Harvard University Press, 2005, σ.σ.205-220.
- **Murphy - O'Connor, Jerome**, *St. Paul's Corinth Texts and Archaeology*, H.P.A. 1983.
- **Rife, Joseph L.** «Religion and Society at Roman Kenchreai», by Friesen J. Steven, Schowalter N. Daniel and Walters James, *Corinth in context* εκδ.

Brill, Leiden. Boston 2010, σ.σ. 391 - 432.

- **Sanders, G. D. R.**, «Archaeological Evidence for Early Christianity and the End of Hellenistic Religion in Corinth», στο *Urban religion in Roman Corinth*, Harvard University Press, For Harvard Theological Studies, Harvard Divinity School, 2005, σ.σ. 419-442.
  - **Santers, Guy**, «Νέες ανακαλύψεις στην Κόρινθο», στο περιοδικό « επτά ημέρες», αφιέρωμα στην ύστερη αρχαιότητα της εφημερίδας *Καθημερινή* (18 Φεβρουαρίου 2001).σ.14.
  - **Schowalter, Daniel N. and Friesen Steven J.**, *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches* , Harvard Studies Cambridge, Massachusetts 2005.
  - **Slane, K.W and Santers G.**, « Corinth: late Roman horizons», *Hesperia*, The journal of the American School of Classical Studies at Athens, Cambridge Massachusetts, Number 2, April-June 2005.σ.σ.243-297.
  - **Walters James**, «Civic Identity in Roman Corinth and Its Impact on Early Christians», by Daniel N. Schowalter and Steven J. Friesen , *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, Harvard Studies Cambridge, Massachusetts 2005.σ.σ. 397-418.
- Weaverdyck, Eli, J.**, «From Pagan to Christian: an archaeological study of the transformation of Corinth in Late Antiquity», Macalester College, 2007. σ.σ. 37-65, στο διαδικτυακό τόπο :
- http://digitalcommons.macalester.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1007&context=classics_honors&sei%20redir=1#search=%22Rich%20M%20Rothhaus%20Corinth%20first%20sity%20Greece%22 , ημερ. ανάκτησης (21/8/ 2011).
- **Wickkiser, Bronwen L.**, « Aklepios in Greece and Roman Corinth», by Friesen J. Steven ,Schowalter N. Daniel and Walters James, *Corinth in context*, εκδ. Brill, Leiden. Boston 2010.
  - **Williams, Charles K. II**, «Roman Corinth: The Final Years of Pagan Cult Facilities along East Theater Street»,σ.σ.221-148, by Daniel N. Schowalter and Steven J. Friesen , *Urban Religion in Roman Corinth, Interdisciplinary Approaches*, Harvard Studies Cambridge, Massachusetts 2005,σ.σ 221-248.
  - **Williams, Charles K.**, «Corinth,1983: The Route to Sikyon»,*Hesperia*, τ.53, 1984.
  - **Wiseman, James**, «Excavations at Corinth the gymnasium area, 1966», : *Hesperia*, Vol. 36, No. 4 (Oct. - Dec., 1967), σ.σ. 402-428.

Μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- **Brown, P.**, επιμ. Ευανθίας Σύρμου κ.ά, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150- 750μ.Χ.* , μτφρ. Ελένη Σταμπόγλη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- **Fotopoulos, John**, *Τα θυσιαστήρια δείπνα στη Ρωμαϊκή Κόρινθο*, μτφρ. Μόσχου Γκουτζιούδη, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2006.
- **Godwin, J.**, *Μυστηριακές θρησκείες του Αρχαίου κόσμου*, μτφρ. Παναγιώτη Χιωτέλη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996⁴.
- **Gombrich, H. E.** *Το χρονικό της τέχνης*, μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998².
- **Krautheimer, R.**, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, μτφ. Φ. Μαλλούχου – Τουφάνο, εποπτεία Καθηγητή Χ. Μπούρα, εκδ., Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998².
- **Nilsson, P. M.**, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής θρησκείας*, μτφρ. Αικατερίνης Παπαθωμοπούλου, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήναι, ά.χ.
- **Salles, Catherine**, *Η άλλη όψη της Αρχαιότητας. Ο υπόκοσμος* , μτφρ. Κώστας Τσιταράκης, έκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2007⁴.

Σημ. Βιβλιοθήκης
της Αρχαιολογικής Εξοχ. Καλλιμ. Κομ. Π.Ε.
Τμήμα Αρχαιομνημείων
Κορίνθου
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΑΛΛΑΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΩΝ ΚΕΓΧΡΕΩΝ

ANATHEMATA EK TOY ME' 1187, TOMOU THS EPIETHRAGOS THS
EPIAΦHΣ BIZANTINON EDOXAN

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΜΜ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ
1989

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

ΠΡΩΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Τὴν ἰδιαιτέρην χριστιανικὴν χαρακτῆρα τῆς Κορίνθου τῶν πρώτων αἰώνων —τῆς πρώτης ἀποστολῆς τῆς, τὰ πρώτα χριστιανικὰ κεντραριστὰ τῆς τῆν πρωτοχριστιανικῆς τάξεως τῆς— ἔβην τὸν ἔβρουμα ἀκόμη οὕτω ὅσο θὰ τὴ ἀποθωμιάσωμα οὕτω ὅσο οἱ ὑποκειμενικοὶ ἔροι τῆς Κορίνθου— πάλαι ἀπὸ τῆς πρῆμηντικῆς τῆς Μεσογείου ἀπὸ χρόνου ἑκάστου καὶ μὲ χριστιανικῆς κοινότητος ἀραστήρια— ἔβην τὸν ἔβρουμα οὕτω, λοιπὸν, ὅσο οἱ ἰστορικοὶ ἔροι ἀπεπάρησαν νὰ τὸ ἀποθωμιάσωμα. Προσθωμιάσωμα ἀκόμη στὴν ἀρχὴ τῆς σχετικῆς ἀραστήριας. Πρῆμηντικῶτα μὲθοδωσώμα γὰρ τῆν πρωτοχριστιανικῆ Κορίνθου ἀπὸ τῆς γραπτῆς πηγῆς. Καὶ πρὸς τὸ παρὴν τὸ μόνον πού μὲθοδωσώμα εἶναι τὸ νὰ συλλάβωμα μέρους ἔβρουμα τῆς φυσιογνωμίας τῆς πρωτοχριστιανικῆς κοινότητος τῆς Κορίνθου μῆσω ἀπὸ ἰθνηκὸν (ἀποδοκωσώμα) περιβάλλον τῆς.

Τὴν πρωτοχριστιανικῆ Κορίνθου θὰ τῆ λέγωμα καὶ Πόλι, τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ Πόλις Μαρτύρων. Θὰ σταθώμα ἀπὸ τοῦ ἀπὸ σημεῖου καὶ ἰδιαιτέρως ἀπὸ πρῶτου, γκατὶ εἶναι ἀραστήρια γὰρ μὲ γκατὶ ἀραστήρια ἀπολογισμὸν ἀπὸ τῆν θέμα.

***

Ἡ Κορίνθος εἶχε ἀραστήρια μετὰ ἀπὸ τῆν ἀποδόξωμα ἀποποσώμα τῆς ἀπὸ τοῦ Ρωμαίου (146 π.Χ.) καὶ εἶχε ἑκαταστή ἀπὸ τῆν Ἰούλιον Καίσαρα (44 π.Χ.), γὰρ νὰ εἶναι τὸ κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς ἀποδόξωμα στὴν Ἑλλάδα, ἔβρουμα τοῦ ἀνθρωπίνου. Ἡ νέα πόλις ἔβρουμα καθαρὰ ρωμαϊκῆ πόλις καὶ μὲ νέα ὄνομα— Julia Corinthiensis (Ἰουλιὰ)— πρὸς τὴν τῆν τοῦ νέου τῆς ἀποδόξωμα. Οἱ νέοι κέντρα καὶ τῆς ἔβρουμα ἀπὸ λογῆς : τυροδοκωσώμα, ναυτικὸν, ἔμπορικὸν, κρατικὸν ὑπάλληλοι, Ἑλλήνες, Ἀνατολίτικὸν καὶ πρὸ πάντων Ἰταλοὶ. Ἡ πρῆμηντικῆ γκατὶ ἀραστήρια θέμα γρηγορὰ ἀποδόξωμα τῆ νέα πόλις ἀπὸ σπουδαῖον ἔμπορικὸν κέντρο καὶ ἑκατὶ ἔβρουμα τῆν Κορίνθου πρῆμηντικῶτα. Ἑκατὶ ἀραστήρια ἔβρουμα ἢ λατινικῆς— στὴς συναλλαγῆς ἔβρουμα καὶ στὴν καθῆμερινῆ

ζωῆ τῆς πάλαι γρηγορὰ ἀποδόξωμα ἢ ἑλλήνων καὶ γρηγορὰ ἢ Κορίνθος ἀποδόξωμα ἑλλήνων ὄνομα τῆς. Ἡ κοινότητα τῆς ἔβρουμα πρῆμηντικῶτα. Πάνω—πάνω ἔβρουμα οἱ ρωμαῖοι μὲθοδωσώμα ἀποδόξωμα καὶ οἱ ἀποδοκωσώμα πρῆμηντικῶτα ἑλλήνων γκατὶ ἀραστήρια καὶ ἀποδοκωσώμα. Ἡ τάξι τῆς ἀποδόξωμα ἀπὸ ἀποδόξωμα τῆς πάλαι. Ἑκατὶ ἔβρουμα οἱ ἀποδοκωσώμα γκατὶ ἀραστήρια (νομομαθῆς, λειτουργοὶ τῆς ἀποδόξωμα) καὶ ἢ ἀραστήρια τάξι τῶν ἀποδόξωμα καὶ τῶν ἀποδοκωσώμα ἀποδόξωμα. Πρῆμηντικῶτα μὲ παρὸ ἀπὸ ἀποδοκωσώμα, τεχνίτες καὶ ἀποδοκωσώμα μὲθοδωσώμα καὶ ἀποδοκωσώμα μὲθοδωσώμα ἢ τάξι τῶν ἀποδόξωμα. Ἐν καὶ ἀποδόξωμα οἱ ἀποδοκωσώμα μὲθοδωσώμα ἀποδόξωμα νὰ εἶναι ἀποδοκωσώμα ἀπὸ τοῦ ἀποδόξωμα. Συγκεκριμῶτα στὴν Κορίνθου ἔβρουμα παραδείγματα ἀποδόξωμα (ἢ Ἐραστός, ἢ Babbius Philinus) πρῆμηντικῶτα ἀποδοκωσώμα καὶ ἀποδοκωσώμα ἔβρουμα ἔβρουμα στὴν πάλαι ἀποδοκωσώμα τάξι. Ἀλλ' ἀπὸ ἀποδόξωμα ἔβρουμα ἢ ἀποδοκωσώμα. Καὶ τὸ καθῆριν ἀποδόξωμα ἀπὸ τῶν ἀποδοκωσώμα τοῦ ἀποδόξωμα εἶχε τοῦ ἀποδοκωσώμα τοῦ ἀποδόξωμα καὶ τῆς ἀποδοκωσώμα ἀποδοκωσώμα ἀποδοκωσώμα. Ἡ Κορίνθος ἔβρουμα ἔβρουμα καὶ ἀποδοκωσώμα. Ἑκατὶ ἀποδοκωσώμα ἢ Ἀνατολῆ μὲ τῆ ἀποδόξωμα. Χριστιανικῶτα ἔβρουμα ἔβρουμα ἀπὸ τῆν ἀποδόξωμα.

***

Ἡ Πόλις ἔβρουμα πρῶτα στὴν Κορίνθου (Κορινθία), τὸ ἀποδόξωμα τῆς Κορίνθου ἀπὸ Σαρωνικῶν. Εἶναι ἔβρουμα ἔβρουμα πρὸς τῆν Ἀνατολῆ, μὲθοδωσώμα ἀπὸ μὲ μὲθοδωσώμα ἀποδοκωσώμα ἀποδοκωσώμα ἀπὸ ἀποδόξωμα. Ὁ ἀποδοκωσώμα πρῆμηντικῶτα τῶν Κορινθίων, ἔβρουμα καὶ πρῆμηντικῶτα φαίνεται νὰ ἔβρουμα ἀποδοκωσώμα ἀποδοκωσώμα, ἔβρουμα ἀπὸ τοῦ ἀποδοκωσώμα τῶν. Τὸ μὲθοδωσώμα ἔβρουμα ἔβρουμα ἀπὸ τῶν ἀποδοκωσώμα καὶ στὴν ἀποδοκωσώμα τῆ ἀποδοκωσώμα ἀπὸ τῶν ἀποδοκωσώμα. Τῶν ἀποδοκωσώμα ἀπὸ τῆς Κορίνθου ἀποδοκωσώμα καὶ τῆς Ἀποδοκωσώμα τοῦ Ἀποδοκωσώμα καὶ τῆς Ἰουλιῆς. Τῆν Ἀποδοκωσώμα, ἔβρουμα οὐ

Ιδιόχειρες αφιερώσεις εντύπων και δημοσιεύσεων του Δ. Πάλλα στην βιβλιοθήκη του παραρτήματος της Αμερικανικής σχολής κλασικῶν σπουδῶν της Αρχαίας Κορίνθου, (φωτογ. συντάκτη).